Bestseller *New York Times*

Dan CARLIN

SFÂRȘITUL E MEREU APROAPE

Momente apocaliptice de la colapsul Epocii Bronzului până la amenințarea nucleară

POLIROM

Bestseller *New York Times*

Dan CARLIN

SFÂRȘITUL E MEREU APROAPE

Momente apocaliptice de la colapsul Epocii Bronzului până la amenințarea nucleară

POLIROM

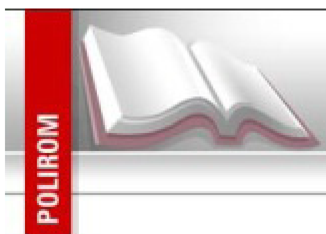
Dan CARLIN

SFÂRȘITUL E MEREU APROAPE

Momente apocaliptice de la colapsul Epocii Bronzului până la amenințarea nucleară

Traducere de Miruna Andriescu

POLIROM
2020

Dan Carlin, *The End Is Always Near. Apocalyptic Moments, from the Bronze Age Collapse to Nuclear Near Misses*

Published by arrangement with Harper, an imprint of HarperCollins Publishers.

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-8624-7
ISBN PDF: 978-973-46-8625-4
ISBN print: 978-973-46-8051-1

Coperta: Carmen Parii
Pe copertă: © chachar/Depositphotos.com

DAN CARLIN este un pionier în domeniul *podcast*-urilor şi cel mai de succes autor de conţinut audio în format amplu. În emisiunile sale intitulate *Hardcore History*, care durează uneori peste şase ore, Carlin umanizează trecutul şi îşi determină publicul „să se pună puţin în pielea altuia din istorie”. *Hardcore History* a înregistrat peste o sută de milioane de descărcări.

Pentru Brittany, Liv şi Avery

Prefaţă

Credeţi că civilizaţia modernă se va sfârşi vreodată şi că oraşele noastre vor ajunge ruine?

Pare o temă SF răsuflată: arheologii viitorului cercetând cu grijă rămăşiţele ruginite ale zgârie-norilor, metrourilor sau canalizărilor din New York, Londra ori Tokio; scoţând morţii noştri din morminte şi studiindu-i ca pe mumiile egiptene, încercând să ne descifreze limba, să dezlege codul scrierii noastre şi să-şi dea seama cine am fost. Pare imposibil de imaginat că mormintele, clădirile şi rămăşiţele noastre pământeşti ar putea fi privite în maniera în care ne raportăm noi acum la descoperirile arheologice din vechime, dar sunt şanse destul de mari ca mumia deshumată să fi crezut la fel despre vremurile şi locul în care a trăit.

Desigur, nu există un răspuns bun la o astfel de interogare. Multe dintre întrebările puse în această carte se încadrează în aceeaşi categorie a celor la care e imposibil să răspundem. Poate că de aceea sunt incitante.

Simpla observare a dovezilor din trecut şi extrapolarea acestora la evenimentele viitoare pot duce rapid la concluzii bizare. Să ne imaginăm lucruri care s-au întâmplat adesea în istorie repetându-se în epoca modernă înseamnă să cochetăm cu SF-ul. Linia de demarcaţie între istoria faptică şi fantezia imposibil de dovedit şi speculativă e foarte subţire. Clipa în care trăim cu toţii este punctul în care se intersectează aceste două elemente – cronologia clară a numelor şi datelor consemnate, pe de o parte, şi ipotezele şi realităţile alternative ale viitorurilor posibile. Să ne imaginăm lumea secolului XXI lovită de o calamitate precum marile pandemii din trecut ţine de domeniul fantasticului; totuşi, aşa ceva este extrem de posibil şi s-a întâmplat de multe ori până acum. Care este legătura dintre trecutul real şi viitorul speculativ?

Mi s-a spus că orice carte convenţională ar trebui să răspundă la întrebări sau cel puţin să ofere un argument. Dacă într-adevăr aşa e, aceasta nu va fi o carte convenţională, ci mai degrabă o colecţie de viniete care nu prea au legătură una cu alta. Nu am un argument anume, aspect care concordă cu abordarea mea din *podcast*-uri. Abordarea mea este cea a unui nespecialist, fiindcă asta sunt. Istoricii, specialiştii în ştiinţe politice, geografii, fizicienii, sociologii, filosofii, scriitorii şi intelectualii în general au reflectat de-a lungul vremii la tot felul de probleme pe care le aducem în discuţie în această carte, fiecare folosind propriile metode şi privindu-le din perspectiva epocii şi specialităţii lor şi prin prisma propriei culturi.

Dacă un geograf modern ar putea cita analogii istorice globale pentru a argumenta „declinul” unei civilizaţii ori un fizician ar oferi demonstraţia matematică prin care ar dovedi probabilitatea ca un asteroid să lovească Pământul, făcându-ne să ne întoarcem într-o epocă întunecată, abordarea povestitorului sau a jurnalistului vizează dimensiunea umană[1]. Ce fel de experienţe umane apar pe măsură ce se prăbuşeşte o civilizaţie? Un raid aerian distruge oraşul cuiva sau o pandemie începe să destrame legăturile care unesc o societate? A vedea lucrurile din această perspectivă antrenează diferite zone ale creierului, inclusiv emoţiile, şi poate avea adesea un impact pe care datele, graficele şi studiile ştiinţifice nu îl au. Consideraţi-o încă o piesă dintr-un vast mozaic, prin care numeroase discipline încearcă să reconstituie o imagine a trecutului.

Vremurile grele creează oameni mai duri? Modul în care ne creştem copiii influenţează societatea în ansamblul ei? Putem gestiona puterea armelor noastre fără a ne distruge? Capacităţile umane, cunoştinţele şi tehnologia pot regresa? Astfel de idei au un element ce aminteşte mult de *Zona crepusculară*, cu nuanţe subtile (iar uneori nu tocmai subtile) care par să relaţioneze cu prezentul nostru. Sunt idei care transcend frontierele disciplinelor ştiinţifice moderne şi pătrund pe teritoriul rezervat de obicei teatrului, literaturii şi artelor.

Însă, chiar şi fără răspunsuri asupra cărora s-a căzut de acord, astfel de întrebări sunt şi fascinante, şi potenţial valoroase. Multe dintre ele sunt proverbialele „întrebări profunde” care au stat dintotdeauna în centrul operelor filosofice. Chiar şi simplul fapt de a reflecta asupra lor mai des poate avea valoare în sine. Altele pot avea utilitate practică. De exemplu, amintindu-ne tuturor cât de des au avut loc în trecut astfel de evenimente, aceasta poate face mai credibile posibilele evenimente viitoare care acum par mai degrabă nişte scenarii de film cam trase de păr. Un profesor de istorie mi-a spus cândva că putem învăţa în două moduri: putem pune mâna pe soba fierbinte sau putem asculta poveştile celor care au făcut deja asta, aflând cum a fost pentru ei.

Fanii *podcast*-ului *Hardcore History* m-au tot întrebat de ce nu scriu o carte. Aveam atât de multe materiale, cercetări şi idei în arhive, încât era firesc să le folosesc drept nucleu al unei astfel de lucrări. Să revin asupra lor şi să le triez a devenit un soi de test Rorschach personal. Dacă ne gândim la toate lecturile şi documentările pe care le presupun aceste emisiuni, era absolut necesar ca subiectul să mă intereseze foarte mult.

Dacă biblioteca unei persoane îi oglindeşte interesele, se pare că ale mele înclină spre apocaliptic, deşi a fost oarecum surprinzătoare frecvenţa cu care emisiunile s-au redus în cele din urmă la variante înrudite ale aceleiaşi idei: Sfârşitul Civilizaţiei sub o formă sau alta şi modul în care noi, fiinţele umane, am putea reacţiona în funcţie de experienţele noastre anterioare, dar şi în ce fel de oameni ne-ar transforma aceste experienţe.

Mă puteţi învinui? Ascensiunea şi declinul imperiilor, războaiele, catastrofele, situaţiile cu mize mari – „Poveştile importante” – sunt intense şi dramatice prin însăşi natura lor[2]. Combinaţia de materiale care au şi potenţial de divertisment, dar şi conţinut filosofic, educativ şi practic constituie o formulă câştigătoare veche de când lumea. Istorici şi povestitori de la Homer şi Herodot la Edward Gibbon şi Will Durant şi-au dat seama de asta cu mult înainte ca Aiax şi Ahile să se lupte cu suliţele în mod dramatic şi sângeros în *Iliada*, făurind „Istoria”. Nu întâmplător un tip ca Shakespeare căuta adesea surse de inspiraţie în trecut.

Dar miza nu este doar divertismentul sau amuzamentul. Ajungem adesea la o formă de empatie istorică şi de reflecţie personală. Lucrurile acestea li se întâmplă unor fiinţe umane în carne şi oase, care au fost adesea prinse în mod implacabil în vâltoarea istoriei. Este dificil să nu ne întrebăm cum am face faţă dacă am fi puşi noi înşine în situaţii asemănătoare.

Scotocind prin arhive, mi-am pus o întrebare formulată de multe ori de-a lungul istoriei şi la care nu se poate da un răspuns de gen „da" sau „nu": vor continua lucrurile să se întâmple ca până acum sau nu? E o întrebare incredibil de acută şi de înspăimântătoare în anumite circumstanţe. Unele dintre aceste tipuri de studii de caz sunt analizate în cartea de faţă.

Ne vom mai confrunta vreodată cu acele pandemii care ucid rapid un procent mare din populaţie? Aceasta era o caracteristică a existenţei umane normale până relativ recent, dar în prezent pare de domeniul SF-ului să ne imaginăm aşa ceva.

Au existat dintotdeauna războaie ample între marile puteri. Orice viitor război de acest fel ar implica state care deţin armament nuclear. Al Treilea Război Mondial pare o idee pentru un film prost, dar este acesta mai puţin probabil decât pacea eternă între statele puternice?

În sfârşit, cum ne întrebam mai devreme, vă puteţi imagina oraşul în care locuiţi acum ca pe o ruină dezolantă? Va ajunge cândva asemenea majorităţii oraşelor care au existat vreodată sau nu? Ambele variante par fascinante.

Deşi o mare parte din ceea ce urmează este mai degrabă sumbru, contemplarea istoriei are darul de a pune împrejurările actuale într-o perspectivă mai bună. De exemplu, dacă auzim cu ce se confruntau oamenii când oraşele lor erau rase de bombardamente sau când, în epoca medievală, îndurau molime monstruoase, problemele noastre par neînsemnate. Doar tehnicile stomatologice premoderne sunt suficiente pentru a mă convinge că în prezent stăm destul de bine, orice-ar fi.

Totuşi, în pofida tuturor diferenţelor dintre oamenii din diverse epoci, unele evenimente şi perioade ne dau senzaţia, cum scria Barbara Tuchman, că privim într-o oglindă îndepărtată. Este dificil să nu ne întrebăm cum am face noi faţă în situaţii asemănătoare. Bunicul avea o vorbă: „Slavă Domnului că nu mi s-a întâmplat mie". Graţie unui noroc cosmic, ne-am născut într-o anumită perioadă şi într-un anumit loc. Puteam fi cu uşurinţă în altă perioadă şi în alt loc. Consider că, dacă ne amintim asta, ne este oarecum mai uşor să avem empatie istorică.

Totuşi, în pofida aparentei stabilităţi a epocii noastre, nu avem garanţia că situaţia actuală nu se va schimba drastic. Exemplele din această carte reconstituie unele perioade în care s-a întâmplat asta. Cu riscul de a părea un Nostradamus de mâna a doua cu o pancartă pe care scrie „Sfârşitul e mereu aproape", susţin că şi noi *am putea* avea o variantă modernă a colapsului Epocii Bronzului. Ori superputerea globală ar putea suferi o implozie neaşteptată, cum s-a întâmplat cu străvechea Asirie, creându-se un uriaş vid geopolitic. Roma timpurilor noastre s-ar putea fragmenta asemenea Imperiului Roman. O pandemie ar putea izbucni cu uşurinţă, iar dacă ar fi destul de gravă, ne-ar aminti cum trăiau oamenii înainte de medicina modernă. Ar putea surveni un război nuclear sau un dezastru ecologic. Ne-am putea trezi într-o realitate despre care generaţiile viitoare vor citi în cărţi descriind experienţe umane extreme sau formulând avertismente cu privire la ceea ce trebuie evitat.

Hybrisul este, la urma urmei, o trăsătură umană clasică. Tatăl meu avea o vorbă: „Să nu ţi se urce la cap".

1. Aceasta este şi misiunea istoricului. Adesea, jurnalismul şi istoria au o relaţie oarecum interconectată/simbiotică, deoarece jurnaliştii scriu despre evenimente curente, apoi istoricii le folosesc textele ca pe nişte surse primare. În mod frecvent, jurnaliştii folosesc la rândul lor lucrările istoricilor pentru a relata poveşti despre trecut scoase la lumină de aceştia, la fel cum facem şi noi aici.

2. Eu sunt de formaţie jurnalist, iar dacă un adevărat profesionist ar trebui să fie capabil să se entuziasmeze la fel de mult când relatează o expoziţie canină sau un război, nici eu, nici majoritatea colegilor mei nu reuşeam asta. Judecând după explozia ratingurilor la ştirile despre evenimente extraordinare, se pare că mulţi oameni din afara breslei jurnalistice se raportează în acelaşi mod la „Poveştile importante”. Istoria, la fel ca ştirile, are poveştile sale importante, iar uneori dictonul „Dacă e sânge, ajunge pe prima pagină” li se aplică amândurora.

Capitolul 1

Vremurile grele creează oameni mai duri?

De când consemnează oamenii istoria, unii istorici au sugerat că vremurile mai dificile creează cumva oameni mai buni, mai duri, că depăşirea obstacolelor – ridicate de războaie, privaţiuni sau alte dificultăţi – formează oameni mai puternici, mai rezistenţi, poate chiar mai virtuoşi.

„Istoria e plină de sunetul papucilor de mătase care coboară scările şi al saboţilor de lemn care urcă”, ar fi afirmat Voltaire. Observaţia se referă la argumentul potrivit căruia soarta naţiunilor, a civilizaţiilor sau a societăţilor cunoaşte ascensiunea sau declinul în funcţie de caracterul popoarelor respective, iar acest caracter este influenţat în mare măsură de condiţiile materiale şi morale ale societăţii lor. Această idee a fost o temă constantă a scrierii istoriei din Grecia Antică până la mijlocul secolului XX, când popularitatea ei a început să scadă[1].

În prezent, alegoria saboţilor de lemn şi a papucilor de mătase este în mare măsură respinsă de istoricii moderni. Există tot felul de motive foarte bune pentru aceasta, începând cu lipsa informaţiilor. O calitate umană amorfă, precum duritatea sau rezistenţa[2], e dificil de dovedit sau de cuantificat, ca să i se poată justifica includerea într-o lucrare academică de istorie, bazată pe fapte şi recenzată de specialişti în domeniu. Asta nu înseamnă însă că respectiva calitate nu are niciun impact.

Să încercăm un mic exerciţiu mental. Imaginaţi-vă că doi pugilişti intră în ring. Amândoi au aceeaşi înălţime şi aceeaşi greutate şi sunt la fel de capabili. Au beneficiat de aceeaşi pregătire, au avut chiar un antrenor comun. Toate variabilele posibile au fost eliminate. Care este cel mai probabil factor ce va decide care pugilist va ieşi învingător? Este vorba despre acest concept greu de cuantificat pe care îl numim „duritate”? E greu de spus că un pugilist şi-a învins adversarul fiindcă a fost mai „dur”. Pentru început, de ce tindem să presupunem că „mai dur” înseamnă „mai bun”? Duritatea este un concept vag în existenţa căruia credem cu toţii, toţi folosim adjectivul „dur”, însă acesta este un termen relativ, iar diverse persoane sau culturi pot avea concepţii diferite despre duritate[3].

În loc de pugilişti care se confruntă în ring, imaginaţi-vă acum meciul la o scară mai mare, o luptă între societăţi. De exemplu, ce-ar fi dacă Statele Unite ale Americii din prezent ar intra în război cu o altă ţară identică – de aceeaşi dimensiune geografică, cu aceeaşi populaţie, cu aceeaşi producţie economică, cu aceeaşi capacitate militară, cu aceleaşi arme, echipamente şi tehnologii. Ar fi un război brutal, purtat până la capitularea necondiţionată, iar de ambele părţi oraşele ar ajunge ruine. Singura diferenţă dintre cele două ţări ar fi că oamenii cu care am lupta, în acea ţară mitică din oglindă, ar fi generaţia bunicilor noştri.

Majoritatea oamenilor născuţi între 1900 şi 1930 nu mai trăiesc acum, însă au făcut parte dintr-un grup de vârstă numit de obicei „cea mai măreaţă generaţie”[4], deşi au existat atât de multe perioade şi generaţii dure în istorie, încât pare oarecum naiv să afirmi că una anume este „cea mai”. Totuşi, conform standardelor noastre, membrii celei mai măreţe generaţii par într-adevăr foarte rezistenţi şi duri. Există un motiv pentru aceasta. Chiar înainte să lupte în al Doilea Război Mondial, aceşti bărbaţi şi aceste femei au îndurat un deceniu de dificultăţi economice extreme – cele mai grave din istoria lumii moderne.

Andrew Mellon, secretarul Trezoreriei SUA în timpul mandatului preşedintelui Herbert Hoover în timpul crahului din 1929 care a generat un colaps economic ce a durat mai bine de un deceniu, a considerat că dificultăţile ce aveau să urmeze erau un lucru bun. „Vor elimina putregaiul din sistem", a afirmat Mellon, după cum consemnează memoriile lui Hoover. „Nivelul ridicat al costului vieţii va scădea. Oamenii vor munci mai mult şi vor duce o viaţă mai morală. Valorile vor fi adaptate, iar cei întreprinzători vor prelua ce e de salvat din mâinile celor mai puţin competenţi."

Din perspectiva lui Mellon, poate că dorinţa i s-a împlinit. Marea Depresiune a pus capăt Furtunosului Deceniu, perioadă cunoscută pentru traiul pe picior mare, barurile clandestine, jazz, *flappers* (femeile moderne ale epocii jazzului), dansul charleston şi afirmarea filmelor. Ceea ce lui Mellon i se părea frivolitate extravagantă era pur şi simplu amuzant pentru alţii. Totul a devenit mult mai puţin amuzant când banii s-au împuţinat.

Când economia s-a prăbuşit, nu toţi au fost ruinaţi, dar aproximativ jumătate din populaţie s-a trezit subit sub limita sărăciei. A fost un deceniu cumplit. Relatările din acea perioadă sunt copleşitoare, astfel încât ne este cu atât mai greu să credem că ar fi putut exista consecinţe pozitive. Cu siguranţă, puţini din lumea noastră modernă ar alege să trăiască un dezastru economic precum Marea Depresiune de dragul potenţialelor efecte secundare pozitive.

Când a izbucnit al Doilea Război Mondial, o întreagă generaţie se confruntase cu lipsuri. Pe deasupra, a avut parte de cel mai cumplit război din istoria umanităţii. Războiul în sine a fost crâncen, cu totul diferit de conflictele din secolul XXI. În prezent, o putere de prim rang poate suferi pierderi de vieţi omeneşti de ordinul zecilor într-un singur incident, cauzate poate de o defecţiune mecanică a unui elicopter sau de explozia unei bombe artizanale. Comparaţi asta cu sutele de mii de victime

înregistrate de SUA în al Doilea Război Mondial – la Iwo Jima, de exemplu, conflictul care a durat 36 de zile s-a soldat cu moartea a 7.000 de americani, dintr-un total de cel puţin 26.000 de victime. Acesta e doar numărul victimelor din rândul americanilor; imaginaţi-vă că germanii au pierdut milioane de oameni, iar chinezii şi sovieticii au avut pierderi de zeci de milioane. Este interesant de speculat cum am reacţiona în prezent la o asemenea mortalitate.

Şi nu este vorba doar despre a face faţă pierderilor, ci şi despre a le provoca. Poate am putea accepta asta, dar, după cum sublinia generalul american George Patton, nu astfel îţi înfrângi adversarul[5]. Gândiţi-vă la tipul de raiduri aeriene pe care trebuiau să le întreprindă soldaţii americani: o mie de avioane încărcate cu tone de bombe zburau spre oraşe în care 10.000-15.000 de oameni puteau fi ucişi într-o singură noapte. Ori imaginaţi-vă cum era să locuieşti la Londra în perioada atacului aerian masiv, când germanii şi-au revărsat bombele asupra oraşului aproape în fiecare noapte, timp de peste opt luni. Cea mai măreaţă generaţie ştia că deasupra sa se află un zid compact de avioane şi tot ea ordona să se deschidă trapele pentru bombe.

A apărut apoi şi arma supremă, bomba nucleară. Istoria arată că bunicii noştri cu siguranţă puteau s-o folosească, ceea ce au şi făcut[6]. Există în prezent vreun scenariu în care cetăţenii societăţilor noastre (spre deosebire de guvernele lor) ar considera acceptabil acest mod de a acţiona?

Acum părem aproape prea civilizaţi pentru a face ceva ce pare atât de barbar. Nu am trecut însă prin ceea ce a trăit generaţia celui de-al Doilea Război Mondial. Presupunând că am putea măsura duritatea relativă a unei generaţii pe o scară de la 1 la 10, cea mai măreaţă generaţie ar primi un 7; dacă ar fi să ne imaginăm zece dintre aceşti oameni născuţi între 1900 şi 1930 împreună într-o încăpere, poate că şapte dintre ei ar întruni criteriile noastre de „duritate”. Şi Generaţia X are membri duri – unii au

devenit puşcaşi marini, câţiva au traversat Antarctica pe jos –, dar poate că doar doi din zece membri ai acestei generaţii ar putea fi consideraţi destul de duri pentru a face asemenea lucruri. Prin urmare, în loc ca fiecare membru al său să fie dur, poate că o generaţie rezistentă are pur şi simplu un procent mai mare de oameni duri. Acesta este un mod de a conceptualiza maniera în care duritatea se poate aplica la societăţi şi totodată ne ajută să înţelegem cât de ciudat ar fi să încercăm să cuantificăm un astfel de lucru.

În istoriile moralizatoare ale anticilor, formula „vremurile grele creează oameni mai duri" funcţiona în ambele sensuri. Vremurile bune creează oameni mai slabi. Pentru Plutarh şi Titus Livius, de exemplu, trândăvia, laşitatea şi lipsa de virtute erau consecinţele unei vieţi prea uşoare, ale luxului şi banilor. Mulţi oameni slabi într-o societate alcătuiesc o societate mai slabă în ansamblu. În perioade şi în locuri în care era posibil ca populaţia să fie nevoită să se înarmeze şi să-şi apere statul cu sabia, în luptă corp la corp, aceasta putea deveni o problemă de siguranţă naţională. Poate că trăim într-o perioadă în care duritatea, în sensul vechi, nu mai contează la fel de mult ca odinioară. În acest caz, ce avantaje ar putea avea o societate mai „slabă" în raport cu una mai dură?

Will Durant, marele istoric al secolului XX, scria despre mezi, un popor antic care a trăit pe teritoriul actual al Iranului. La vremea când scria Durant[7], se credea că mezii erau un popor relativ sărac, pastoral, care se unise pentru a contribui la înlăturarea dominaţiei Imperiului Asirian şi care devenise apoi o mare putere de sine stătătoare[8]. Dar la scurt timp după aceea, scrie Durant, „naţiunea şi-a uitat principiile austere şi caracterul stoic. A dobândit bogăţia prea repede pentru a o folosi cu înţelepciune. Clasele superioare au devenit sclavele modei şi luxului, bărbaţii purtau pantaloni brodaţi, iar femeile se machiau şi se împodobeau cu bijuterii".

Pantalonii şi cerceii nu au constituit cauza intrinsecă a pierderii puterii de către mezi, dar, pentru Durant şi pentru mulţi istorici contemporani lui, au reprezentat semne exterioare ce arătau că societatea respectivă se schimbase şi devenise coruptă, pierzând pe parcurs calităţile dobândite în perioadele mai dificile, care îi făcuseră destul de duri pentru a cuceri imperiul[9].

La mijlocul secolului XX, istoricul Chester G. Starr scria despre Sparta, o întreagă societate orientată spre crearea unora dintre cei mai buni luptători din lumea antică. Soldaţii din Sparta au propulsat acest oraş-stat agrar din Pelopones pe culmi la care nu ar fi fost îndreptăţit să aspire, ţinând cont de mărimea populaţiei şi de producţia sa economică relativ modestă. Dar întreaga societate şi cultura din Sparta au sprijinit şi au consolidat armata şi soldaţii. Toţi cetăţenii de sex masculin erau antrenaţi pentru război şi puteau fi mobilizaţi până la vârsta de şaizeci de ani.

Abordarea bazată pe o miliţie civilă instruită era comună multor societăţi, în special în Grecia Antică, dar Sparta a dus-o la extrem. În cazul său, aceasta consta într-un proces de modelare a oamenilor care debuta chiar la începutul vieţii: nou-născuţii erau consideraţi materia primă a armatei, iar copiii spartani erau evaluaţi de un sfat al bătrânilor care decidea dacă erau suficienţi de înzestraţi fizic ca să trăiască. „Orice copil care avea defecte fizice era aruncat de pe o stâncă de pe Muntele Taygetos, murind când se izbea de pietrele ascuţite de dedesubt”, scria Starr[10].

La vârsta de şapte ani, copiii erau luaţi de la familiile lor şi trimişi într-o tabără, pentru instrucţie. Tinerii adulţi spartani mâncau în nişte săli de masă comune, cu camarazii lor, necunoscând tihna de acasă. Erau hrăniţi insuficient în mod deliberat, fiind încurajaţi să fure mâncare şi să fie inventivi, dar erau aspru pedepsiţi dacă erau prinşi. Aceşti copii spartani au devenit cei mai buni luptători din Grecia tocmai pentru că întreaga lor

cultură avea drept scop modelarea lor într-o astfel de manieră. Se pare că spartanii s-au ferit să folosească bani în epoca lor de glorie[11], deoarece credeau că le pervertesc valorile morale şi marţiale remarcabile[12].

Apoi, în timp, conform naraţiunii istorice tradiţionale, spartanii au devenit „iubitori de lux şi coruptibili", cum scria Starr, fapt care le-a afectat duritatea şi superioritatea militară, ducând în cele din urmă la înfrângerea lor pe câmpul de luptă. Poate că spartanii din 380 î.Hr. nu i-ar fi învins pe redutabilii lor bunici din 480 î.Hr., dar spartanii din 280 î.Hr. *cu siguranţă* nu şi-ar fi învins *propriii* bunici[13]. Unele surse afirmă că detestaţii perşi ar fi contribuit la asta în mod deliberat. „Marii regi" ai Persiei, care nu îi puteau înfrânge pe spartani pe câmpul de luptă, au aflat că aurul era o modalitate mult mai eficientă de a-i neutraliza. În timp, sursele premoderne îi înfăţişează pe spartani, mai ales pe unii regi, drept mult mai materialişti şi iubitori de bani decât spartanii „mai spartani" de demult. E ca şi cum aceşti persani „moi", cum îi portretizau adesea vechii greci, şi-ar fi răspândit „moliciunea" ca pe un virus, astfel încât ambele tabere au ajuns să aibă acelaşi grad de „duritate"[14].

Există şi alte moduri de a explica ascensiunea şi declinul Spartei, în afară de „duritate" – antrenamentele şi condiţionarea mai eficiente, de exemplu –, dar pare ciudat ca acesteia să nu i se atribuie nicio însemnătate.

Războiul şi sărăcia nu sunt constante. Ele îi pot face mai rezistenţi pe cei afectaţi de ele, dar nu toţi oamenii trec prin aşa ceva. Unii sunt norocoşi şi evită confruntările şi privaţiunile economice. Însă toţi se îmbolnăvesc.

Poate părea ciudat să sugerăm că nivelurile înalte ale bolilor îi fac pe oameni mai duri, dar efectul unor molime relativ regulate şi letale asupra unei societăţi, precum şi al mortalităţii pe care acestea o cauzează ar fi putut cu siguranţă să creeze un nivel de rezistenţă pe care majoritatea

celor din prezent probabil nu îl mai au. Doi soţi care şi-au pierdut câţiva copii mici din cauza bolii, iar apoi şi-au continuat viaţa cu stoicism ni s-ar părea probabil duri şi rezistenţi. Oameni din întreaga lume continuă să facă asta, iar noi considerăm că pierderea unei singure progenituri e una dintre marile tragedii ale vieţii. Experienţa aceasta a devenit însă mai puţin obişnuită relativ de curând în istoria umanităţii. Înainte de epoca modernă, numărul celor care pierdeau mai mulţi copii răpuşi de boli era uluitor. Ne întrebăm ce efect ar fi putut avea acest fapt asupra oamenilor şi asupra societăţii ca întreg. Istoricul Edward Gibbon, care a scris *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman*, a avut şase fraţi. Toţi au murit de mici. Acesta era un procent foarte mare chiar şi pentru începutul secolului al XVIII-lea, dar regularitatea teribilă a pierderii copiilor înainte să devină adulţi era un fapt comun. Totuşi, a ne concentra pe efectele bolilor asupra copiilor înseamnă a ignora efectele mai generale pe care amploarea bolilor le poate avea asupra unei societăţi. O epidemie foarte gravă poate ucide pe toată lumea.

Sub aspectul bolilor, lumea modernă e foarte diferită de cea din orice alt moment al istoriei[15]. Da, există regiuni din ţările aflate în curs de dezvoltare care sunt practic neschimbate din Evul Mediu şi sunt încă măcinate de boli, dar în linii mari societăţile avansate tehnologic din lumea modernă ştiu prea puţin despre modul în care existenţa umană a fost afectată de boli de la începuturile omenirii şi până cu doar o generaţie în urmă. E cutremurător să ne gândim la numeroasele pandemii care au ucis procente mari din populaţia mondială de-a lungul secolelor. Când citim relatările de atunci, parcă citim nişte SF-uri foarte sumbre. Dacă un sfert din populaţie ar muri din cauza unei epidemii moderne, ar părea monstruos să sugerăm că ar exista un efect pozitiv, şi anume că am deveni mai rezistenţi.

În unele sensuri, boala ne face mai duri, deoarece adesea cei care au suferit de o boală dezvoltă imunitate. Acest lucru este demonstrat

ştiinţific. Dar oamenii care pierd în mod regulat persoane dragi din cauza bolilor devin mai duri sau mai rezistenţi? Societăţile cu un număr mai mare de astfel de oameni devin societăţi mai dure? Astfel de întrebări se situează în zona incertă a lucrurilor despre care simţim în mod natural că *ar putea* fi importante, dar care nu pot fi de fapt măsurate sau dovedite. În mod cert, în istorie au existat perioade în care au supravieţuit doar cei mai puternici, aşa că omul trebuia să fie dur. S-ar putea argumenta însă că duritatea nu mai este o aptitudine la fel de importantă pentru supravieţuire precum era în trecut.

Făcând legătura între această idee şi scara pe care urcă şi coboară saboţii de lemn şi papucii de mătase, s-ar putea crede că momentul e important. Dacă vremurile grele necesită oameni duri, ce se întâmplă în vremurile mai puţin dificile? În plus, etapa papucilor de mătase poate fi însoţită de unele beneficii cu potenţial compensator.

Istoricul german Hans Delbrück[16], de la începutul secolului XX, avea o teorie conform căreia toate caracteristicile armatei moderne – organizarea, tactica, instrucţia, logistica şi conducerea – au scopul de a contribui la neutralizarea avantajelor naturale ale durităţii pe care le posedă oamenii cu un grad mai redus de civilizaţie. „În comparaţie cu oamenii civilizaţi”, scria el despre triburile germanice care erau înfrânte constant de romanii mai rafinaţi, „barbarii aveau avantajul că dispuneau de puterea războinică a instinctelor animalice nestăvilite, a durităţii primitive. Civilizaţia îl rafinează pe om, îl face mai sensibil şi astfel îi scade valoarea militară, nu doar sub aspectul puterii trupului, ci şi al curajului fizic. Aceste deficienţe naturale trebuie compensate într-un mod artificial… Principalul beneficiu al unei armate permanente este că îi determină pe oamenii civilizaţi, prin disciplină, să devină capabili să reziste în faţa celor mai necivilizaţi”[17].

Conform raţionamentului lui Delbrück, principalul motiv pentru care oraşele-state au început să-şi organizeze agricultorii – care în general

tindeau să fie mai înclinaţi spre pace decât barbarii din afara graniţelor lor – a fost crearea unei armate superioare, ce necesita instrucţie şi disciplină, astfel încât să le ţină piept oamenilor al căror mediu mai dur îi făcuse mai aprigi sau mai războinici[18]. „Dacă un anumit grup de romani care îşi duceau traiul ca orăşeni sau ţărani ar fi fost puşi să lupte contra unui număr egal de barbari”, scria Delbrück, „cei dintâi ar fi fost cu siguranţă învinşi; de fapt, probabil ar fi fugit fără să lupte. Abia formarea trupelor tactice foarte unite ale cohortelor a echilibrat situaţia”.

Folosirea de către societatea aparent mai puţin dură a tehnologiei, a capacităţilor organizatorice superioare şi a banilor contra unei societăţi posibil mai dure şi mai rezistente constituie o dinamică vizibilă în multe perioade istorice. Poate că afganii moderni se numără printre cele mai dure popoare de pe planetă în acest moment, dar rezistenţa lor individuală şi societală este compensată de forţele militare occidentale, care ar putea să joace rolul romanilor în această poveste. Totuşi, dacă militarii occidentali ar fi nevoiţi să lupte folosind aceleaşi arme ca afganii – mitraliere AK-47, lansatoare de grenade şi bombe artizanale –, iar aceştia, la rândul lor, ar folosi dronele noastre, avioanele de luptă şi rachetele de croazieră, atunci chestiunea durităţii noastre comparativ cu duritatea lor ar putea fi esenţială. Nu uitaţi, afganii sunt un popor aflat în război de patruzeci de ani, împotriva a numeroşi adversari. În unele privinţe, s-ar putea asemăna mai mult cu bunicii noştri sub aspectul durităţii decât noi.

Armele şi tehnologia sunt atât de avansate în prezent, încât un războinic modern îşi poate ataca inamicul din Afganistan fără să iasă camera sa cu aer condiţionat din Kansas – un pilot virtual ale cărui aptitudini au fost probabil perfecţionate în jocuri video, la fel cum tinerii japonezi, în urmă cu două secole, se antrenau pentru viitoarele lupte cu săbiile practicând kendo. În loc de instrucţie cu arme de luptă, ucigaşii antrenaţi din prezent, dintre care mulţi poate nici nu vor vedea vreodată de aproape un inamic mort, manevrează drone care împuşcă soldaţi tribali

duri ca oţelul, în regiuni muntoase aspre[19]. Armatele moderne, asemenea romanilor lui Delbrück, au găsit modalităţi de a compensa deficitul de duritate[20]. Totuşi, duritatea s-ar putea să determine în continuare cine câştigă sau pierde războiul. Ar putea fi factorul esenţial care decide cine are voinţa de a continua să înregistreze victime şi să susţină costurile financiare pe termen nedefinit[21]. Însă, chiar dacă ar fi aşa, cum ar putea un istoric să dovedească asta în mod convingător, într-un studiu ştiinţific evaluat inter pares?

1. În multe perioade anterioare ale scrierii istoriei, obiectivul istoricului sau al autorului era, în mare parte, să transmită o anumită învăţătură morală, de obicei prin intermediul exemplelor istorice.
2. Mai ales când conceptul e extins, referindu-se nu doar la persoane, ci la întregi societăţi.
3. De fapt, în loc de „dur" se folosesc multe cuvinte care în unele contexte pot însemna acelaşi lucru. „Războinic" este un exemplu comun. Acest termen denumeşte însă duritatea strict sub aspectul militar sau al violenţei. Noţiunea include şi alte aspecte potenţiale, cum ar fi rezistenţa emoţională şi capacitatea de a face faţă privaţiunilor, care ar putea însemna, în anumite combinaţii, „duritate".
4. Sintagma îi aparţine jurnalistului Tom Brokaw, care a folosit-o pentru prima oară în cartea sa apărută în 1998 ce poartă acest titlu.
5. „Niciun idiot nu a câştigat vreodată un război ducându-se să moară pentru ţara lui. L-a câştigat făcându-l pe alt idiot să moară pentru ţara lui." Conform generalului-locotenent James M. Gavin, Patton le-a spus asta ofiţerilor într-un discurs în timpul războiului.
6. Pentru detalii despre ceea ce înseamnă să lansezi o bombă sau să fie lansată una peste tine, vezi capitolele 7 şi 8.
7. În anii '30.
8. Între timp, perspectiva asupra mezilor s-a schimbat mult. Acum se crede că erau mai bogaţi, mai puternici, mai organizaţi şi mai sofisticaţi decât considerau înainte unii istorici.
9. Astfel de comentarii ne pot spune mai multe despre concepţiile de la mijlocul secolului XX decât despre mezi. Oare e semnificativ faptul că Durant scria asta în toiul Marii Depresiuni?
10. Starr scria acest lucru acum mai bine de cincizeci de ani. Mulţi istorici contemporani susţin argumentul conform căruia copiii spartani erau lăsaţi să moară de frig, iar dacă nu mureau, asta dovedea că erau destul de rezistenţi pentru a trăi. Pentru mai multe informaţii despre cum au fost văzuţi copiii în diferite societăţi de-a lungul secolelor, vezi capitolul 2.
11. Datarea ar fi subiectivă, dar perioada cuprinsă între anii 550 şi 400 î.Hr. poate fi considerată epoca de glorie a Spartei.
12. Ideea aceasta a existat şi în alte locuri. Oamenii de rang înalt din Republica Romană credeau că banii şi comerţul sunt sub demnitatea lor. Cu banii umblau negustorii şi clasele inferioare.

Samuraii japonezi erau la fel; negustorii erau clasa cea mai de jos în societatea lor. Ţăranii erau mai presus de negustori – cel puţin aceştia cultivau hrana de care era nevoie.

13. Dacă ignorăm complet chestiunea durităţii sau ideea „declinului moral”, am putea susţine cu uşurinţă că numărul tot mai mic al celor care alcătuiau clasa spartiaţilor (grupul suliţaşilor, infanteria grea de elită spartană) a fost un factor mai însemnat.

14. Un membru al Celei mai mari Generaţii a oferit următoarea soluţie pentru a învinge Uniunea Sovietică: „Ar trebui să le paraşutăm reviste *Playboy*, blugi şi discuri cu Elvis Presley şi ar face ei înşişi treaba.”

15. Pentru mai multe detalii despre efectele bolilor asupra societăţilor, vezi capitolul 6.

16. În filmul *Tânărul Frankenstein*, când dr. Frankenstein îl trimite pe Igor să aducă un creier pentru creaţia sa, îl vrea pe al lui Delbrück. Apoi Igor îl scapă pe acesta şi ia alt creier cu eticheta „Anormal”.

17. Pentru mai multe detalii despre triburile germanice, vezi capitolul 5.

18. Din nou, două cuvinte care în unele cazuri au aceeaşi semnificaţie ca termenul „duritate” (aşa cum îl definim noi şi, aparent, Delbrück).

19. Astfel, sintagma „răzbunarea tocilarilor” capătă cu totul alt sens, deoarece proiectanţii multora dintre aceste dispozitive ultratehnice folosite de piloţii dronelor probabil nu erau prea buni la sport în liceu.

20. Vârfurile de lance ale trupelor occidentale actuale implicate în operaţiuni de luptă la sol sunt la fel de dure ca adversarii lor, aşa cum erau unităţile de elită romane pe vremea legiunilor. Nu acelaşi lucru s-ar putea spune însă şi despre forţele de sprijin şi populaţiile civile din ţară.

21. Această dinamică este asemănătoare cu cea a etapelor finale ale implicării SUA în Vietnam.

Capitolul 2
Chinuieşte-i pe copii

Istoria e ca şi cum ai călători pe o planetă îndepărtată, dar locuită de oameni, identici sub aspect biologic, dar extratereştri sub aspect cultural, un motiv important fiind că au fost crescuţi altfel.

Importanţa părinţilor şi a felului cum sunt crescuţi şi educaţi copiii e aproape universal acceptată. Asemenea durităţii, este un aspect al umanităţii pe care îl considerăm implicit extrem de influent în modul în care se formează un adult, însă impactul său asupra unor persoane din trecut sau asupra istoriei în ansamblu este dificil de evaluat. Totuşi, ar părea bizară sugestia că modul în care părinţii şi-au crescut copiii nu a avut o mare importanţă istorică. Dacă toţi copiii ar fi fost crescuţi greşit?

Desigur, ce înseamnă „greşit" variază de la o cultură la alta. Fiecare perioadă şi fiecare cultură au propriile idei referitoare la cel mai bun mod de a-i creşte pe copii. Însă, chiar dacă părinţii din orice loc sau epocă încearcă de obicei să procedeze cum e mai bine pentru copiii lor, în trecut multe informaţii de care aceştia dispuneau erau eronate. Din pricina ignoranţei, e posibil să le fi făcut rău copiilor, făcând lucruri pe care le considerau benefice. În prezent, modul modern în care sunt înţelese sănătatea şi ştiinţa şi răspândirea pe scară largă a informaţiilor despre creşterea copiilor au creat probabil cea mai avizată generaţie de părinţi din istorie. Se pune un accent deosebit pe dezvoltarea la vârste fragede. Se

cunosc bine efectele nutriţiei deficitare din copilărie, ale efectelor negative prenatale cauzate de alcool şi droguri, ale igienei precare, ale abuzării copiilor şi ale greşelilor grosolane în creşterea şi educarea lor în anii de formare. Părinţii consideraţi incapabili sau abuzivi sau cei care nu pot respecta nişte standarde societale minime pierd adesea custodia copiilor lor. În cazurile foarte grave pot ajunge la închisoare.

Fără îndoială, în timp, aceste măsuri au îmbunătăţit foarte mult ambientul creşterii copiilor în societăţile moderne. Pentru fiecare copil, beneficiile sunt incalculabile. Dar e foarte dificil să încercăm să stabilim în ce măsură acest fapt îşi aduce contribuţia la nivelul societăţii. Este evident un aspect foarte important, însă e aproape imposibil să spunem în mod precis cum anume sau în ce măsură se manifestă. Progresele culturale majore în creşterea şi educarea copiilor creează o societate mai bună? Şi invers, în ce măsură mediile deficitare pentru copii au afectat societăţile din trecut?

Unele teorii pe această temă pot părea deplasate, dar cu siguranţă ne determină să ne punem întrebări cu privire la lucruri care s-ar putea să treacă neobservate când căutăm nume, date şi evenimente consacrate, pe care le cercetăm de obicei când încercăm să înţelegem istoria. De exemplu, am putea sugera că practicile de creştere a copiilor pot influenţa politica externă a unei naţiuni? Dacă pare improbabil, imaginaţi-vă o lume în care jumătate dintre adulţi sunt victime ale abuzurilor în copilărie, apoi luaţi în calcul numeroasele consecinţe bizare şi neprevăzute care ar deriva de aici. Este o întrebare fascinantă.

Unul dintre primii care au analizat posibila importanţă istorică a practicilor de creştere a copiilor a fost Lloyd deMause[1]. DeMause este specialist în psihoistorie, o disciplină controversată care se axează, printre altele, pe practicile de creştere a copiilor şi efectele pe care le-ar putea avea acestea asupra cursului istoriei. El adoptă o viziune destul de sumbră asupra părinţilor din trecut, scriind în *The Emotional Life of Nations*:

„Până nu demult, părinţii erau foarte speriaţi de copiii lor nou-născuţi şi îi urau atât de mult, încât îi ucideau cu miliardele, îi trimiteau adesea la doici extrem de neglijente, îi înfăşau strâns în pelinci ca nişte bandaje, ca nu cumva copiii să devină mai puternici decât ei, îi înfometau, îi mutilau, îi violau, îi neglijau şi îi băteau atât de crunt, încât înainte de epoca modernă nu am găsit nicio dovadă că ar fi existat un singur părinte care în prezent nu ar fi trimis după gratii pentru că şi-a abuzat copilul”.

DeMause şi psihoistoricii analizează societăţile din trecut la fel cum psihologii şi psihiatrii analizează persoanele în prezent, încercând să stabilească dacă dezvoltarea timpurie a copiilor şi influenţele exercitate asupra lor în primii ani au afectat societăţile create ulterior de aceştia[2]. DeMause crede că până nu demult majoritatea copiilor ar fi întrunit probabil criteriile moderne ca victime ale abuzului asupra copiilor, iar el şi alţi autori consideră că aceasta ar fi explicaţia faptului că unele epoci precum Evul Mediu au fost atât de barbare[3].

Dar culturile în care trăiesc oamenii sunt atât de variate, încât astfel de afirmaţii generale par prea radicale. Deşi genul acesta de teorii pot părea aplicabile unor societăţi urbane complexe, multe societăţi premoderne şi tribale aveau tipare străvechi de creştere a copiilor, care implicau o doză mare de dragoste şi grijă din partea părinţilor şi a familiei extinse. Totuşi, membrii unor astfel de societăţi îi implicau adesea pe copii în practici şi activităţi despre care în prezent presupunem că au consecinţe negative pe termen lung. Unele dintre acestea erau însă pur şi simplu aspecte ale existenţei cotidiene în altă epocă. De exemplu, este posibil ca violenţele la care era martor în mod regulat un copil care creştea acum câteva mii de ani să-l fi influenţat negativ prea puţin sau deloc, în comparaţie cu efectele acestora asupra unui copil din epoca modernă. Poate pur şi simplu făceau parte din viaţa acestuia, în lumea în care trăia.

O variabilă importantă în cadrul acestei analize vizează măsura în care e posibil ca dimensiunea culturală să-i fi ocrotit într-o anumită măsură pe

copiii epocilor trecute de efectele a ceea ce în prezent numim abuz, neglijenţă sau traumă emoţională ori psihologică. Dacă un comportament considerat de oamenii moderni cumplit de deviant era văzut într-un mod pozitiv şi fundamentat cultural în trecut, unii argumentează că efectele sale ar fi fost mai puţin dăunătoare. E ca şi cum am evalua pe o axă istorică abuzarea copiilor sau erorile în creşterea acestora, dar, dacă un fapt e mai acceptat în societate şi nu este marcat de stigmatul pe care l-ar purta în prezent, impactul său negativ e diminuat? Unii ar argumenta că impactul negativ este constant indiferent de societate sau de perioadă, alţii ar spune că este influenţat de cultură. Fie aceşti oameni din trecut erau practic nişte adulţi normali şi bine adaptaţi, în pofida experienţelor lor din copilărie şi a faptului că au fost crescuţi altfel, fie, cum argumentează deMause, erau aproape toţi copii care în prezent ar fi consideraţi abuzaţi, trăind într-o societate creată, coordonată şi condusă de persoane abuzate în copilărie.

Cel mai uşor ne-am putea imagina cât de greu le era copiilor care creşteau în societăţile din trecut închipuindu-ne cum ar arăta lumea noastră dacă am elimina interdicţiile, anchetele şi aplicarea reglementărilor vizând aspecte precum abuzarea şi neglijarea copiilor. Cu toată atenţia şi eforturile noastre din epoca modernă, tot sunt copiii abuzaţi, maltrataţi şi neglijaţi în toate societăţile din lume. Fără aceste reglementări şi punerea în aplicare a legilor, astfel de rele tratamente ar fi cu siguranţă mult mai grave. Imaginaţi-vă cât de rău ar fi dacă o societate chiar ar *încuraja* astfel de comportamente[4].

Bătăile aplicate copiilor au fost o formă de disciplinare des întâlnită încă de la începuturile istoriei omenirii până relativ recent. De exemplu, mulţi membri ai celei mai măreţe generaţii au crescut într-o cultură care nu considera această practică generală neobişnuită în vreun fel[5]. De fapt, mulţi considerau bătaia modalitatea preferată şi adecvată prin care copiii deveneau adulţi decenţi şi echilibraţi. Elevii erau mereu bătuţi la şcoală.

Dacă un părinte din prezent care şi-ar lovi regulat copilul cu o curea de douăzeci-treizeci de ori ar fi considerat abuziv de majoritatea oamenilor, ar fi fost considerat destul de blând conform standardelor de pe vremuri, când o curea ar fi părut un substitut inofensiv al unui instrument special conceput pentru a-i bate pe copii.

În *The History of Childhood* a lui deMause sunt descrise câteva instrumente destinate pedepselor corporale, cum ar fi:

- biciuri de toate felurile,
- pisica cu nouă cozi,
- lopeţi,
- bastoane,
- vergi de fier şi de lemn,
- mănunchiuri de nuiele,
- biciuri făcute din lanţuri cu zale mici,
- un instrument folosit în şcoli, cu capăt în formă de pară şi cu o gaură rotundă, folosit pentru a provoca băşici.

În prezent nu am accepta în niciun caz folosirea unui instrument de disciplinare special elaborat pentru a-i provoca băşici unui copil de şapte-opt ani. Totuşi, des invocata vorbă „Bătaia e ruptă din rai” sugerează că un părinte prea îngăduitor cu pedeapsa corporală asupra copiilor le face rău. Oamenii au luat în serios acest sfat mult timp[6].

E dificil să dăm vina pe părinţi pentru că nu au înţeles cât rău le fac copiilor lor, deoarece, la urma urmei, aşa fuseseră crescuţi şi ei. Dacă ne imaginăm cum ar fi să trăim într-o societate de copii abuzaţi, gândiţi-vă puţin cum şi-ar creşte ei înşişi copiii. Istoricul M.J. Tucker, într-un eseu intitulat *The History of Childhood*, descrie tratamentul dur la care a fost supusă lady Jane Grey[7] de părinţii ei, apoi scrie că „părinţii lui Jane erau tipici… Conform uzanţelor comune, părinţii care îşi iubeau copiii îi băteau”. El spune apoi că şi copiii erau adesea de aceeaşi părere: „Fetiţele

precum lady Jane Grey nu se îndoiau că erau bătute datorită grijii părinteşti şi se considerau norocoase că părinţii lor îşi luau responsabilitatea în serios”. Lady Jane Grey avea să fie executată în adolescenţă, după ce fusese implicată într-o criză generată de succesiunea la tron. Dacă ar fi trăit însă şi dacă şi-ar fi dorit să fie o mamă bună, conform standardelor acelor vremuri, cum s-ar fi comportat cu propriii copii cea care a fost bătută în copilărie?

Chiar dacă nu mai este la modă să-ţi baţi copiii, pedepsele corporale se mai practică încă în unele sisteme de educaţie publică din SUA şi mai există persoane care le susţin, socotindu-le valoroase (deşi nu aşa crunte precum cele prezentate mai sus). Nu acelaşi lucru se poate spune şi despre alte tipuri de abuzuri la care erau supuşi mulţi copii pe vremuri. De exemplu, unele societăţi şi culturi din trecut aveau opinii mult diferite despre ceea ce ar trebui şi nu ar trebui să fie acceptabil la nivel sexual între adulţi şi copii[8]. În prezent nu ne este greu doar să empatizăm cu acele culturi şi cu acei oameni, ci şi să ne imaginăm că astfel de perspective culturale nu au avut un efect amplu asupra realităţii lor. În multe culturi din alte epoci nu era tocmai neobişnuită considerarea copiilor drept obiecte sexuale, iar uneori aceştia erau folosiţi ca atare. Există relatări vechi de 400 de ani ale unor marinari care au întâlnit în insulele din Pacific femei în mod evident active sexual, dar unele dintre ele având doar zece ani. În opinia noastră, astfel de relaţii sexuale par bizare sau chiar obscene, dar dacă societatea în care trăiau acei marinari avea altă concepţie?

În alte epoci – de exemplu, în Antichitate – moravurile erau adesea foarte diferite de ale noastre în privinţa relaţiilor sexuale şi a copiilor[9]. În zona mediteraneeană, în Antichitate, relaţiile intime atât heterosexuale, cât şi homosexuale dintre adulţi şi copii erau în multe locuri o componentă acceptată a culturii. Oare copiii din aceste culturi antice se confruntau cu aceleaşi efecte negative pe termen lung pe care ne-am aştepta să le vedem

la copiii care au relaţii sexuale cu adulţi în prezent? Dacă da, ne întrebăm cum ar fi putut afecta acest fapt dezvoltarea societăţilor respective. Dacă nu le-a fost afectată dezvoltarea, şi asta este interesant – atunci ar trebui să ne întrebăm de ce.

Până şi părinţii care voiau să facă tot ce e mai bine pentru copiii lor şi care erau poate mai puţin înclinaţi să-i bată le puteau face mult rău, respectând pur şi simplu preceptele predominante din acea vreme – abuz asupra copiilor comis în mod involuntar.

O practică obişnuită în mare parte a istoriei omenirii era să li se dea copiilor băuturi alcoolice sau opiu pentru a le diminua durerile cauzate de apariţia dinţilor sau pentru a-i adormi mai uşor. Chiar şi în anii ’60, se întâmpla frecvent ca un medic să le prescrie copiilor somnifere sau părinţii să frece cu whisky gingiile bebeluşilor cărora le ieşeau dinţii. Acum ştim că aceste substanţe sunt dăunătoare, dar unii au conştientizat problema chiar cu secole în urmă. *The History of Childhood* menţionează un medic britanic pe nume Hume, care deplângea în 1799 faptul că mii de copii au murit din cauza doicilor, „care toarnă mereu pe gâtul micuţilor Tonicul lui Godfrey, ce este un opiaceu puternic, iar la urma urmei e la fel de fatal ca arsenicul”.

Odinioară se considera că îţi creşti bine copiii dacă le dai o lecţie morală despre bine şi rău ducându-i să vadă execuţii publice. Pentru ca lecţia să fie ţinută minte, uneori părinţii îşi băteau copiii în timp ce aceştia priveau, asociind pentru totdeauna spectacolul respectiv cu durerea fizică. Obiceiul de a bate un copil pentru ca acesta să nu uite avea şi alte motive. Anglo-saxonii îşi băteau uneori copiii pentru ca aceştia să-şi amintească o anumită zi din motive juridice, cum ar fi prezentarea unor dovezi la un proces – violenţa fizică drept serviciu asemenea celor oferite de notarii publici sau ca modalitate de amintire pe termen lung.

Astăzi ne facem griji pentru copiii noştri expuşi la violenţa simulată, la televizor sau în jocuri video, şi ne întrebăm dacă astfel devin insensibili

la atrocităţile reale. Însă în multe epoci anterioare violenţa reală, nu cea simulată pentru divertisment, la televizor, îi făcea pe copii insensibili la alte asemenea violenţe. Gândiţi-vă la copiii ce au crescut în culturi în care erau martori direcţi la ucideri şi torturi reale, încă de la cinci, şase, şapte ani. În unele cazuri poate chiar luau parte la acestea[10].

Dacă am auzi de un copil care a fost crescut astăzi într-un context atât de sângeros şi de periculos, am presupune că acesta ar fi o persoană foarte afectată, ce are nevoie de consiliere şi de sprijin. Este dificil însă de stabilit dacă toţi copiii din toate timpurile şi din toate culturile au fost afectaţi în acelaşi mod de astfel de experienţe. Este posibil ca odinioară oamenii, care creşteau văzând animale măcelărite şi oameni ucişi la ordinea zilei, să nu fi fost afectaţi la fel cum ar fi o persoană cu sensibilităţi moderne. În prezent putem presupune că unele lucruri l-ar răni pe orice om din orice perioadă, dar e posibil să nu fie adevărat. Nu e necesar ca acţiunile să provoace un rău evident pentru a-l schimba mult pe un om. Un copil (din prezent sau din trecut) care a fost martor la câteva execuţii publice foarte violente va fi diferit de ceilalţi copii din societatea noastră. Oricărui copil de astăzi care ar avea aceleaşi experienţe de viaţă i-ar fi probabil prescrisă o terapie şi poate medicamente, pe termen lung.

După ce am analizat astfel de abuzuri dure, am putea crede că abandonul fizic sau emoţional al copilului ar părea o problemă neînsemnată, dar specialiştii care lucrează astăzi cu copiii nu se îndoiesc de impactul negativ de durată pe care îl poate avea lipsa contactului susţinut dintre părinţi şi copii. Psihoistoricii susţin că astfel de situaţii ar fi putut afecta mulţi copii în trecut. Aparent e de la sine înţeles, dar încercarea de a stabili cum ar fi putut influenţa acest fapt trecutul la scară macro pare sortită eşecului.

În multe societăţi din trecut, părinţii şi copiii erau mai puţin apropiaţi decât suntem obişnuiţi în prezent[11]. Până şi experienţa alăptatului, care creează o legătură afectivă, era adesea delegată. Timp de mii de ani, în

multe societăţi şi culturi instituţia umană a doicii a fost foarte populară. Există relatări despre doici – femei care alăptează copiii altor femei – în Biblie încă de pe vremea anticului Babilon. Doicile romane se adunau într-un loc numit Columna Lactaria („columna laptelui”) pentru a-şi vinde serviciile. În cazul mamelor care nu aveau lapte sau care muriseră la naştere, doica satisfăcea o necesitate reală, mai ales că multe astfel de societăţi nu credeau că bebeluşii pot fi hrăniţi cu laptele animalelor.

Totuşi, această practică însemna adesea trimiterea copiilor departe de casă, pentru a locui cu o doică, uneori ani la rând. Poate e uimitor cât de uşor erau încredinţaţi altcuiva copiii în alte epoci; în diverse scrieri din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, copiii par uneori căţeluşi, nu fiinţe umane. Soacra unui domn din secolul al XIX-lea scria despre un copil care fusese promis altei familii: „Da, cu siguranţă, copilul va fi trimis îndată ce o să fie înţărcat, iar dacă mai vrea cineva unul, rogu-te să îţi aminteşti că mai avem şi alţii”.

Trauma nu se limita la trimiterea de acasă. După ce copilul se ataşa ani de zile de doică, era readus la părinţii biologici, rupt pur şi simplu de singurul părinte pe care îl cunoscuse[12]. Uneori doicile se purtau rău cu copiii care le fuseseră încredinţaţi, astfel încât întoarcerea acasă era o binecuvântare, dar copilul tot se trezea faţă în faţă cu nişte străini. Lloyd deMause citează un text scris de şeful poliţiei din Paris în 1780, în care se estimează că din cei 21.000 de copii născuţi anual, în medie, în oraş doar 700 erau alăptaţi de mama lor biologică. (Maria Antoaneta, într-o scrisoare adresată mamei sale, nota, după ce fiica ei o recunoscuse drept mama sa într-o încăpere plină de oameni: „Cred că mi-e mult mai simpatică de atunci”, ceea ce sugerează că înainte nu o simpatizase în mod deosebit.)

De asemenea, copiii puteau fi consideraţi mai degrabă o marfă decât un membru al familiei. Vânzarea copiilor era o afacere profitabilă (există zone ale lumii unde această practică încă există). Copiii erau exploataţi şi

ca forţă de muncă. În Evul Mediu copiii de cinci-şase ani deveneau ucenici, intrând în „câmpul muncii” la un castel sau într-o comunitate vecină. Părinţii nu considerau asta o formă de pedeapsă sau de abuz, ci mai degrabă un fel de stagiatură în care copilul urma să dobândească aptitudini de bază valoroase, necesare succesului ulterior ca adult. Totodată, de la începuturile agriculturii, familiile de agricultori au folosit toate braţele puternice disponibile pentru a lucra pământul şi a pune mâncare pe masă[13]. Dar foarte adesea copiii erau consideraţi o forţă de muncă uşor de exploatat, pe bani puţini. Abia la sfârşitul anilor ’30, în SUA, munca prestată de copii în industrii periculoase precum mineritul şi industria manufacturieră a fost scoasă în afara legii. Tentativele de reformă din acea vreme au întâmpinat o opoziţie mult mai largă decât ne-am aştepta. În prezent însă, ideea de a trimite un copil de treisprezece ani la muncă într-o mină sau unul de doisprezece ani la linia de asamblare pare menită să-i împiedice dezvoltarea.

Ne întrebăm de ce strămoşii noştri – mulţi dintre ei fiind oameni foarte inteligenţi – nu şi-au dat seama cât de nocive erau aceste practici. Dar poate că noi înţelegem prin „nociv” altceva decât ei. Ei creşteau copii care să trăiască în lumea lor, o lume străină nouă. În plus, cine ştie ce părere vor avea viitorii experţi în creşterea copiilor despre practicile noastre din prezent? Poate că practicile noastre actuale cele mai bune vor fi considerate abuzive sau nocive pentru copii conform standardelor viitoare. În apărarea noastră, am putea spune că am făcut tot ce am putut, ştiind ce ştim acum, dar probabil că asta ar fi spus şi strămoşii noştri.

1. DeMause crede că practicile de creştere a copiilor ar putea într-adevăr să influenţeze politica externă a unei naţiuni.

2. Până în prezent, disciplina psihoistoriei pare să nu fi atras prea mult interesul instituţiilor academice, criticii săi susţinând chiar că este o pseudoştiinţă.

3. Criticii lui deMause afirmă că, în loc să scrie despre practicile standard de creştere a copiilor, acesta a scris o istorie a abuzării copiilor. Multe dintre lucrurile cumplite pe care le citează au fost făcute de părinţii din alte vremuri adesea din ignoranţă, mai curând decât din răutate. În

mare parte, criticile academice la adresa lui se axează pe efectele ample asupra istoriei pe care el le atribuie modului în care au fost trataţi oamenii în copilărie. Criticii lui deMause evidenţiază pe bună dreptate faptul că acesta trage concluzii bazate adesea mai mult pe speculaţii decât pe date. Dar, în apărarea lui, ne putem întreba cum pot fi culese şi interpretate datele despre un astfel de subiect.

4. Imaginaţi-vă darurile culturii populare – filme, muzică, televiziune – prezentând abuzarea copiilor şi relaţiile sexuale cu copii într-o lumină pozitivă şi provocatoare, sistemul de valori culturale al vreunei societăţi străvechi combinat cu forţa actuală a mass-mediei şi a marketingului.

5. Atitudinile privind bătăile aplicate copiilor – şi nu e vorba despre o simplă palmă la fund – au început să se modifice în anii ’60 şi s-au schimbat rapid.

6. În opinia unora, societatea ar beneficia de pe urma revenirii la vechile metode bazate pe pedepse corporale.

7. Nobilă britanică şi „regina celor nouă zile”, care a trăit la mijlocul secolului al XVI-lea.

8. Acest aspect este complicat de faptul că multe societăţi, de-a lungul timpului, le-au permis fetelor sau le-au încurajat să se căsătorească la pubertate.

9. În general, Antichitatea este definită drept perioada din istoria omenirii de dinainte de căderea Romei, în secolul al V-lea d.Hr.

10. De exemplu, unele triburi de amerindieni considerau că este adecvat cultural ca femeile şi copiii să participe la torturarea prizonierilor de război.

11. Există variaţii mari în acest sens, iar multe societăţi tradiţionale se situează extrema cealaltă, mama şi copilul fiind aproape nedespărţiţi şi petrecând foarte mult timp împreună.

12. Winston Churchill, născut la sfârşitul secolului al XIX-lea, a fost crescut astfel. A avut o doică căreia îi zicea Womb, iar aceasta a fost persoana ce i-a acordat toată dragostea maternă.

13. Majoritatea oamenilor din prezent ar considera nu doar acceptabil faptul că acei copii care cresc la ferma familiei muncesc pentru a-şi ajuta părinţii, ci ar crede că astfel aceştia învaţă valoarea muncii. Aşadar, când întrece munca limita şi devine ceea ce oamenii secolului XXI ar desemna drept abuz? Nu vrem ca nişte copii de zece ani să lucreze pe post de casieri la McDonald’s, dar ne bucurăm când culeg fasole pentru mama şi tata.

Capitolul 3

Sfârşitul lumii pe care o ştiau

Ideea de „progres" nu e lipsită de prejudecăţi. Tranziţia de la o societate de vânători-culegători la una în care oamenii locuiesc în oraşe constituie un progres sau doar credem acest lucru fiindcă majoritatea locuim astăzi în oraşe?[1] Dacă o societate alfabetizată este înlocuită cu una nealfabetizată, este acesta un regres al civilizaţiei? Dacă vitalitatea şi bogăţia economice ale unei societăţi sunt reduse la un nivel cu mult sub realizările sale cele mai înalte, este neapărat vorba despre un „declin"[2]?

De când a apărut civilizaţia umană, societăţile „s-au ridicat" şi „au decăzut", „au progresat" şi „au regresat" – cel puţin aşa spun istoriile scrise cu zeci de ani în urmă. În prezent, istoricii afirmă adesea că societăţile se află „în tranziţie", în loc să folosească termeni care denotă o transformare regresivă sau progresivă. De asemenea, se pune accent adesea pe continuitate, în vreme ce relatările istorice mai vechi se axau pe desprinderile dificile de o perioadă anterioară.

Aşadar, Imperiul Roman „s-a prăbuşit" în faţa „barbarilor" sau a cunoscut o tranziţie spre o perioadă echivalentă, dar mai descentralizată, cu un spirit germanic mai pronunţat?

În perioada de după ce Imperiul Roman a dispărut în Occident (epoca numită de obicei „Evul Întunecat"), multe dintre capacităţile celor care au trăit ulterior s-au redus. În cele din urmă, cei care locuiau în fostele

teritorii romane nu au mai fost capabili să repare sau să dezvolte infrastructura preexistentă. Apeductele, sistemul monetar şi rutele comerciale nu mai erau ce fuseseră. Ştiinţa de carte a scăzut în majoritatea regiunilor, iar alte grupuri şi sisteme au început să îndeplinească unele dintre funcţiile care fuseseră asigurate înainte de o autoritate centrală organizată[3]. Cum am denumi în prezent o situaţie în care nu am reuşi să ne ridicăm la nivelul realizărilor tehnologice, economice sau culturale ale înaintaşilor noştri[4]?

Filmul *Planeta maimuţelor* din 1968 oferă o ilustrare instructivă a premisei false că versiunea *noastră* de umanitate reprezintă încarnarea sa finală. În film, Charlton Heston, mânjit de noroi (având pe el doar nişte zdrenţe), ţipă: „Jos labele de pe mine, maimuţă afurisită şi murdară!”. În concepţia personajului său, maimuţele îi sunt inferioare, dar pentru maimuţe *oamenii* sunt specia inferioară.

În cele din urmă, Charlton Heston evadează, iar în ultimele momente ale filmului îl vedem călărind pe o plajă, cu o fată care nu poate vorbi (adică e inferioară) şi pe care a salvat-o. După un ocol, vede Statuia Libertăţii, îngropată în nisip până la piept, şi ne dăm seama că acţiunea filmului se petrece pe Pământ, într-un viitor îndepărtat.

„Afurisiţilor! Aţi dat-o-n bară!”, urlă Heston, bătând cu pumnul în nisip.

Noi, oamenii moderni, ne considerăm aproape inconştient scutiţi de astfel de deznodăminte, acesta fiind unul dintre motivele pentru care scena finală din *Planeta maimuţelor* e atât de frapantă[5]. Nu ne putem imagina că am putea avea descendenţi care să trăiască într-o lume mai primitivă decât a noastră. La fel, romanilor care trăiau în epoca pe care o numim acum „Antichitate” le era imposibil să-şi închipuie un viitor în care locul pe care îl cunoşteau drept „Oraşul Etern” avea să fie o ruină.

Cea mai veche poveste din canonul occidental a apărut în jurul secolului al VIII-lea î.Hr. Se consideră că *Iliada* ar fi opera poetului grec orb Homer, deşi unii istorici cred de mult timp că textul acesteia s-a constituit pe baza unei tradiţii narative orale mult mai vechi.

Iliada valorifica un amestec impresionant de elemente dramatice de care oamenii au fost entuziasmaţi mult timp după aceea. Poemul epic include aspecte specifice filmelor cu supereroi amestecate cu epoca de aur mitică a unui trecut îndepărtat, în stilul lui J.R.R. Tolkien. Este prima şi cea mai importantă poveste a genului „peplum”, o saga plină de acţiune cu zei, semizei şi eroi aventurieri, în care „grecii” îşi părăsesc patria pentru a o salva pe superba soţie a unui rege şi pleacă într-o călătorie ce îi duce dincolo de mare, unde poartă un mare război timp de un deceniu, iar în cele din urmă cuceresc un regat puternic, glorios, condus de un monarh bogat şi trufaş. Povestea are de toate – magie şi lupte cu suliţa, personaje moarte care se întorc sub formă de fantome, zei care se luptă între ei şi ţin partea muritorilor, sex şi idile între adversari născuţi sub o stea nenorocoasă, lupte sângeroase corp la corp şi morţi eroice. Are chiar şi o continuare, dacă putem considera *Odiseea* aşa ceva. Dar, dacă basmele şi istoriile noastre fantastice moderne sunt concepute ca imaginare – şi sunt privite ca atare de public –, vechii greci, macedoneni şi romani considerau adesea că variantele lor reprezintă mai degrabă istoria[6].

Unul dintre cei mai mari lideri militari din istorie, Alexandu al III-lea al Macedoniei (numit şi „cel Mare”, 356-323 î.Hr.), ar fi dormit cu un exemplar din *Iliada* lui Homer sub pernă şi poate că supereroul poveştii, Ahile, îl inspira ori poate că se socotea un descendent direct al acestuia[7]. Înainte să atace Imperiul Persan în anul 334 î.Hr., Alexandru a vizitat un loc unde localnicii spuneau că se află mormântul lui Ahile, iar autorii clasici spun că ar fi îmbrăcat armura „străveche” pe care a găsit-o în mormânt[8]. Pentru el, Troia era istoria unei epoci măreţe de mult apuse şi avea ca dovadă în acest sens armura antică a unui semizeu.

Opiniile ştiinţifice ulterioare au contestat însă ideea că *Iliada* ar fi fost o scriere istorică. Începând cu abordările tot mai sceptice, bazate pe dovezi, din secolul al XVIII-lea, istoricii care au încercat să separe adevărul de fabulaţie au considerat că povestea războaielor troiene e o legendă. Totuşi, la sfârşitul secolului al XIX-lea, un german pe nume Heinrich Schliemann, unul dintre puţinii care credeau în existenţa oraşului străvechi şi care îl căutau cu perseverenţă, a descoperit ruinele unei cetăţi pe un deal din actuala Turcie. În timp a devenit tot mai clar că în locul găsit de Schliemann era situat într-adevăr oraşul aflat în centrul celei mai vechi poveşti scrise în Occident. Cumva, prin secole de poveşti transmise prin viu grai, grecii păstraseră vie amintirea îndepărtată a unor vremuri avansate şi prospere care existaseră înaintea unui ev întunecat[9].

Această descoperire a „Troiei" de către un amator (cum erau majoritatea arheologilor în acea perioadă) care căuta artefacte a făcut senzaţie pe plan internaţional şi a stimulat epoca modernă a descoperirilor arheologice. Săpăturile şi munca pe teren în întregul bazin mediteraneean şi în Orientul Mijlociu au început să scoată la iveală şi să arunce lumină asupra unei lumi care era deja străveche când Atena lui Pericle (495-429 î.Hr.) şi Sparta lui Leonidas (540-480 î.Hr.) erau tinere. Troia era doar o mică parte din acea lume. Un instantaneu de la 1500 î.Hr. ar arăta un peisaj geopolitic cu mai multe puteri, incluzând întreaga regiune: Egiptul Antic, la apogeul său faraonic în timpul Regatului Nou; puternicul Imperiu Hitit, care controla o mare parte din Turcia modernă, până în Siria; Asiria şi Babilonul, societăţi puternice aflate pe teritoriul actualului Irak; poporul elamit, care ocupa sud-vestul Iranului; statul minoic, o mare putere comercială maritimă, în Creta; şi micenienii, care au ocupat Grecia[10].

A fost o perioadă a marilor oraşe, multe dintre ele încununate cu palate opulente, iar viaţa urbană a atins cel mai înalt nivel de sofisticare de până atunci. A fost o epocă de aur a bogăţiei, puterii, scrisului, comerţului,

sofisticării militare şi comunicării la mare distanţă. Această eră, pe care istoricii moderni o numesc Epoca Bronzului (aproximativ 3000-1200 î.Hr.), reprezintă apogeul dezvoltării regiunii sub multe aspecte măsurabile. Ultima etapă a Epocii Bronzului a fost cea mai prosperă dintre toate[11].

Dar gloria Epocii Bronzului nu avea să dureze. În Epoca Fierului, vechii greci din Atena şi Sparta începeau să atingă niveluri ale bogăţiei, comerţului şi alfabetizării comparabile cu marile culmi ale epocii precedente (probabil în jurul anului 700 î.Hr.). De fapt, statele şi civilizaţiile anterioare din perioada târzie a Epocii Bronzului ar fi putut reprezenta faţă de Epoca Fierului ceea ce reprezenta *Planeta maimuţelor* pentru epoca noastră.

„Colapsul Epocii Bronzului" e o transformare echivalentă cu căderea Imperiului Roman de Apus, dar cauza sa a devenit unul dintre marile mistere ale trecutului, o enigmă care le-a atribuit istoricilor rolul de detectivi ce încearcă să determine cauza morţii uneia dintre cele mai măreţe perioade ale omenirii.

Se pare că s-a întâmplat relativ repede. Din acest motiv, cuvinte precum „prăbuşire", „distrugere" şi „colaps" sunt folosite adesea când vorbim despre cum anume a avut loc, literalmente, acest sfârşit al unei epoci. Spre deosebire de Imperiul Roman, nu a existat „un declin şi o decădere" – Epoca Bronzului s-a prăbuşit de pe culmile sale ca un crah. O persoană în vârstă care trăia în regiunile cele mai afectate în timpul colapsului celui mai subit (de la 1200 la 1150 î.Hr.) ar fi văzut probabil o lume cu mult diferită faţă de cea în care se născuse.

Istoriile scrise cu un secol sau chiar cu jumătate de secol în urmă au concluzii relativ bine definite cu privire la prăbuşirea Epocii Bronzului (şi referitoare la numeroase alte subiecte). Vremurile s-au schimbat. Standardele şi metodele moderne din multe domenii au supus toate teoriile unor teste drastice la care istoricii din trecut nici nu s-ar fi gândit.

De la tehnologiile de datare la mostrele ADN şi la o mie de alte instrumente, cercetătorii moderni dispun de resurse care pot să dezvăluie – sau să demitizeze – informaţii, aşa cum nu a mai fost posibil până acum.

Prin natura unei astfel de evaluări, teoriile existente sunt desfiinţate mai uşor decât capătă susţinere alte teorii noi. Istoricul John H. Arnold a evidenţiat că istoria este un proces continuu – nu poate şi nu va ajunge la concluzia sa finală, mereu vor avea loc revizuiri, pe măsură ce devin disponibile mai multe informaţii şi date, iar teoriile mai vechi sunt modificate sau infirmate.

Una câte una cercetătorii moderni demitizează (sau cel puţin pun sub semnul întrebării) multe dintre teoriile referitoare la sfârşitul Epocii Bronzului. Dar, deşi astăzi experţii dispun de mult mai multe informaţii despre acea perioadă, incertitudinea lor cu privire la ceea ce i-a adus prăbuşirea este mai mare ca niciodată.

Un bun detectiv ar putea avea două întrebări pentru a stabili parametrii unei investigaţii:

1. Ce s-a întâmplat?
2. Cum (de ce) s-a întâmplat?

Dacă la prima întrebare nu se poate răspunde, găsirea unui răspuns pentru a doua devine extrem de dificilă. Adevărul este că experţii încă nu au căzut de acord asupra primei întrebări.

În mod tradiţional, explicaţia cu privire la „colapsul Epocii Bronzului” susţine că la un moment dat, între 1250 şi 1100 î.Hr., s-a întâmplat ceva cumplit în zonele din lumea antică aflate în apropiere de Marea Mediterană. Un anumit fenomen, un eveniment sau o serie de evenimente au afectat statele şi popoarele din centrul bazinului mediteraneean până spre est, pe teritoriul actual al Irakului. Sute de oraşe au fost distruse sau abandonate. Foamete, război, molime, tulburări politice, erupţii vulcanice, cutremure, piraterie, migraţii umane şi schimbări climatice, precum

seceta, toate acestea sunt menţionate în surse şi se regăsesc în datele descoperite. Cumva, la un moment dat, sistemul complex, interconectat, de comerţ şi comunicaţii, care susţinea statele foarte centralizate din acea epocă a fost perturbat. În jurul anului 1100 î.Hr., multe dintre fostele societăţi centralizate redeveniseră (sau se împărţiseră în) entităţi politice mai localizate, mai mici, în timp ce bogăţia (evidenţiată de obiectele funerare incluse în ceremonialul de îngropare) degenerase în opulenţă.

Majoritatea statelor care au supravieţuit perioadei semănau cu nişte boxeri învineţiţi şi extenuaţi, care au scăpat cu viaţă dintr-un meci crunt, puterea şi influenţa fiindu-le oarecum diminuate, dacă nu chiar slăbite pentru totdeauna. Egiptul nu avea să mai fie la fel. În Grecia scrierea a fost pe punctul de a dispărea, iar puternicul Imperiu Hitit, un regat mare, situat strategic timp de două secole şi jumătate, a fost cumva distrus[12]. Mai multe state importante au pierit în Epoca Bronzului.

Istoricul Robert Drews spunea că sfârşitul Epocii Bronzului din estul bazinului mediteraneean a fost unul dintre cele mai înfricoşătoare momente de cotitură din istorie şi o calamitate pentru toţi cei care au trăit în acea perioadă. Conform lui Drews, aproape toate oraşele importante din estul Mediteranei au fost distruse într-un interval de 55 de ani, cuprins între sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XII-lea î.Hr. El a alcătuit o listă a pierderilor:

> În zona Mării Egee, lumea construită în jurul palatelor pe care o numim Grecia miceniană a dispărut. Deşi unele dintre momentele sale de glorie au fost evocate de barzii Evului Întunecat, aceasta a fost în mare parte uitată, până când au dezgropat-o arheologii. În Anatolia a fost şi mai rău. Imperiul Hitit adusese Podişul Anatoliei la un nivel de ordine şi prosperitate pe care nu o mai cunoscuse şi pe care nu avea să o mai atingă timp de o mie de ani. În Levant, redresarea a fost mult mai rapidă, unele instituţii importante din Epoca Bronzului au supravieţuit cu puţine modificări, însă altele nu, iar peste tot viaţa urbană a cunoscut un regres drastic. În Egipt, a XX-a dinastie a marcat sfârşitul Regatului Nou şi aproape a anulat realizările faraonilor. În estul Mediteranei, secolul al XII-lea î.Hr. a inaugurat o epocă întunecată, care în Grecia şi Anatolia avea să dureze mai bine de patru secole. În ansamblu,

sfârşitul Epocii Bronzului a fost fără îndoială cel mai mare dezastru din istoria antică, mai grav decât prăbuşirea Imperiului Roman de Apus.

Cam aici se încheie partea investigaţiei referitoare la „ce s-a întâmplat”.

A doua parte a investigaţiei vizează cum sau de ce s-a întâmplat.

Au existat dintotdeauna multe teorii:

1. Popoarele mării (şi cauze asociate lor);
2. Foamete/schimbarea climei/secetă;
3. Cutremure/erupţii vulcanice/tsunamiuri;
4. Epidemii;
5. Războaie pustiitoare;
6. Prăbuşirea sistemelor;
7. Oricare dintre cele de mai sus sau toate la un loc.

Mai sunt şi altele[13]. Dar problema nu constă în a găsi dovezi – într-o formă sau alta par să existe date pentru a susţine teoriile în favoarea sau împotriva tuturor acestor factori, în anumite locuri şi în anumite perioade –, mai degrabă, efectul negativ pare atât de amplu, încât este greu să ne imaginăm o singură cauză capabilă să genereze un dezastru atât de extins şi de îndelungat.

În plus, dovezile sunt înşelătoare[14].

Să analizăm exemplul oraşelor distruse. Adesea, când sunt descoperite oraşe distruse de acum mii de ani, sunt prezente semne vizibile ale sfârşitului lor. Straturile de funingine şi cenuşă de la clădirile arse sunt dovada cea mai evidentă în majoritatea siturilor, dar există uneori şi trupuri care zac acolo unde şi-au găsit sfârşitul, arme precum vârfuri de săgeţi înfipte în pereţi şi alte tipuri de distrugeri. Acestea ne arată cu siguranţă că oraşul a avut o moarte violentă, dar nu ne spun neapărat cine a fost vinovat. În mod normal ne gândim la o armată de străini, dar făptaşii puteau să fi fost şi locuitorii oraşului, participând la un război

civil sau la o revoltă politică[15]. E greu să identificăm vinovatul doar pe baza dovezilor arheologice.

Se pot folosi izvoare scrise pentru a verifica descoperirile arheologice, dar cuvintele sunt şi ele problematice. În primul rând, Epoca Bronzului a fost, evident, foarte demult. Biblia ebraică avea să apară abia la câteva secole după sfârşitul Epocii Bronzului. În pofida unui număr surprinzător de izvoare scrise (din nou, un indiciu sigur al unei perioade avansate), sunt disponibile mult prea puţine elemente pentru a rezolva această enigmă.

Totuşi, există inscripţii din această perioadă care se referă la subiecte ce ar putea fi pertinente pentru acest mister.

De exemplu, în cazul în care cercetările arheologice indică oraşe distruse, iar apoi sunt găsite izvoare scrise despre invaziile unor jefuitori în aceeaşi zonă şi în aceeaşi perioadă, dovezile sunt copleşitoare. În Egipt există înscrisuri oficiale (cu imagini!), săpate în piatră, care menţionează ciocniri violente cu misterioasele „popoare ale mării"[16]. Egiptenii creează impresia că aceste popoare ale mării năvăleau, jefuiau şi incendiau oraşe în estul bazinului mediteraneean, ca o hoardă de vikingi din Epoca Bronzului. Cu decenii în urmă, istoricii au considerat aceste popoare principala cauză a haosului de la sfârşitul epocii.

Dar consemnările egiptenilor pot fi considerate demne de încredere? Ar putea să ne inducă în eroare sau ar putea fi pur şi simplu nişte minciuni? Istoricii sunt specializaţi în arta rafinată a descâlcirii şi interpretării dovezilor cu scepticism şi au descoperit probleme legate de izvoarele egiptene.

Mai mulţi monarhi egipteni au consemnat confruntări violente cu populaţii pe care ei înşişi le asociau cu mări sau cu insule. Spuneau despre un anumit trib că era „de pe mare" sau „din ţările mării" ori menţionau că era „în insulele sale". Aceste popoare ale mării sunt descrise ca diverse triburi sau state ale unor grupuri de războinici navigatori, a căror origine

nu este clară[17]. Încă de la începutul perioadei de criză de la sfârşitul Epocii Bronzului, cel puţin un faraon s-a folosit de unele dintre aceste triburi războinice aparţinând „popoarelor mării” ca mercenari care luptau pentru Egipt, aşa că este puţin probabil să fi fost cu totul străini sau necunoscuţi. *Noi* nu ştim cine erau sau de unde veneau, dar e foarte posibil ca egiptenii să fi ştiut.

Ramses al III-lea (1217-1155 î.Hr.) susţinea că învinsese unele popoare ale mării într-o bătălie datată adesea chiar la mijlocul perioadei de criză (1180 î.Hr.)[18]. Izvoarele scrise din perioada sa îl înfăţişează drept un fel de bastion al civilizaţiei ce lupta contra unei alianţe de forţe străine, despre care spunea că se coalizaseră într-o conspiraţie şi erau de neoprit. Ramses afirma că aceste popoare sau triburi cuceriseră deja alte câteva mari state, năvălind şi jefuind de-a lungul coastelor şi pe mare asemenea nordicilor din vechime, până când au dat de *el*: „Ţările străine au urzit un complot în insulele lor. Deodată toate ţările au fost zdrobite şi nimicite în timpul luptelor. Nicio ţară nu a putut sta în calea armelor lor, de la Hatti, Kode… Karkemiş, Arzawa şi Alaşiya înainte, fiind răzleţite la [un moment dat]. [A fost ridicată] o stanişte într-un loc din Amurru. Pe oameni i-au prigonit, iar pământul era ca înainte de facerea lumii. Veneau spre Egipt, în vreme ce flacăra era pregătită pentru ei. Confederaţia lor era alcătuită din Peleset, Tjeker, Şekeleş, Denyen şi Weşeş, ţări unite. Au cucerit teritorii din toată lumea, erau încrezători şi curajoşi, îşi spuneau: «Socotelile noastre se vor împlini!»”[19].

Faraonul afirma că planurile numeroaselor triburi străine unite au dat greş, că egiptenii au oprit invazia, iar supravieţuitorii au avut o soartă cruntă: „Cât despre cei care au ajuns la hotarul meu, sămânţa lor s-a sfârşit, inima şi sufletul lor s-au stins pentru vecie. Cât despre cei care au venit dimpreună pe mări, foc şi flacără era înaintea lor, la gurile Nilului, iar o palancă de lănci îi împrejura pe ţărm. Au fost doborâţi pe plajă, ucişi şi clădiţi grămezi, până la unul”.

Nu e neobişnuit pentru cei care nu sunt istorici să presupună că aceasta este o repovestire veridică a evenimentelor şi într-adevăr relatarea ar putea oferi informaţii foarte importante. Dar o putem crede în totalitate?

Unii istorici arată că este posibil ca Ramses al III-lea să fi exagerat enorm o confruntare minoră, pentru a se autoglorifica. Alţii sugerează că pur şi simplu repovestea un eveniment care se petrecuse în timpul domniei altui conducător egiptean (faraonul Merneptah, care a domnit între 1213 şi 1203 î.Hr. şi a consemnat victoria pe pereţii Templului din Karnak) şi şi-a însuşit victoria predecesorului său. Cu siguranţă că exagera într-o oarecare măsură, deoarece istoricii şi arheologii au dovedit că unele dintre oraşele despre care susţine că au fost distruse nu avuseseră de fapt această soartă. Poate că scria pentru un anumit public şi voia ca acesta să ştie sau să creadă anumite lucruri. Problema motivului şi a contextului este esenţială pentru a decide în ce măsură trebuie să dăm crezare unei relatări de la acea vreme.

În sfârşit, mai există toate informaţiile de o valoare inestimabilă pe care metodele ştiinţifice şi tehnologia modernă le pot aduce. Lista specializărilor celor care încearcă să elucideze diferite aspecte ale misterului Epocii Bronzului include obiecte de studiu precum clima, vulcanii, cutremurele, tsunamiurile, tendinţele din agricultură, arheologia subacvatică, paleoecologia şi diverse alte domenii. Dar deducerea răspunsurilor propriu-zise, pornind de la astfel de informaţii, pentru a contribui la elucidarea misterului, nu pare deloc uşoară, cel puţin deocamdată.

Dacă analizăm din nou lista principalilor suspecţi şi argumentele pro şi contra lor, devine clar cât de dificilă e soluţionarea unui litigiu atât de vechi.

Suspectul nr. 1: popoarele mării (şi cauzele asociate)

Istoria antică este într-adevăr foarte interesantă în parte fiindcă există mulţi oameni care par să răsară de nicăieri în izvoarele istorice. E ca *Star Trek* fără călătoria în timp. La un moment dat nu există aramaici sau frigieni sau kasiţi, în secunda următoare par să fie peste tot.

Istoria, mai ales cu cât ne întoarcem mai mult în timp, are un mod specific de a comprima evenimentele din trecut, astfel încât tendinţe care au survenit de-a lungul generaţiilor ne dau impresia că s-au întâmplat aproape într-o clipă. „Apariţia bruscă” a unui nou trib sau popor în istoria antică este posibil să fi survenit de fapt de-a lungul mai multor generaţii. Ceea ce istoria a numit „invazii” este posibil să fi fost uneori mai degrabă migraţii, iar ceea ce a numit „migraţii”, descrise ca popoare întregi deplasându-se simultan, este posibil să fi fost în multe cazuri mai degrabă o imigrare treptată, desfăşurată într-un interval mare de timp.

Este posibil să se fi întâmplat astfel şi în cazul aşa-numitelor popoare ale mării.

Popoarele mării erau inamicul public numărul unu, în ceea ce putem numi „teoria invaziei”. La mijlocul secolului XX, lumea urbană „civilizată” din Epoca Bronzului era portretizată adesea drept o oază de dezvoltare înconjurată de o mare de barbarie ostilă. Exista o dinamică osmotică atrăgând constant tipurile tribale sărace la periferia popoarelor bogate, „civilizate” (dar probabil lipsite de vigoare). Această mare *umană* era ţinută la distanţă doar cu mari eforturi. Uneori, triburile barbare răzbeau şi cucereau un anumit oraş, o regiune sau chiar un stat.

Din această perspectivă, criza de la sfârşitul Epocii Bronzului a fost asemenea unei furtuni perfecte care a pus în mişcare multe astfel de popoare din exterior, generând o „perioadă dificilă” guvernată de

războinici tribali neînduplecaţi, ce au cucerit aproape toate entităţile politice, cu excepţia celor mai puternice.

Istoricul Chester G. Starr scria în 1965:

> Monarhii [Epocii Bronzului] nu au reuşit să observe decât prea târziu că noile valuri de imigraţie erau tot mai mari. Dinspre deşert triburile semitice asaltau fortăreţele oraşelor, dinspre nord a răbufnit un atac cumplit la sfârşitul secolului al XIII-lea. Ugaritul a fost incendiat şi distrus pentru totdeauna, asemenea multor alte oraşe siriene. Imperiul Hitit a dispărut de pe hartă la scurt timp după 1200, la fel ca regatele miceniene din Grecia. Egiptul, atacat pe uscat şi pe mare în vremea lui Ramses al III-lea (1182-1151), abia a reuşit să le ţină piept. Asiria a supravieţuit la rândul ei, dar şi-a pierdut orice capacitate de expansiune în următoarele câteva secole.

Alte ipoteze cândva populare ar putea fi integrate în teoria invaziei. De exemplu, ideea că, în mare parte, dezastrul din această epocă poate fi atribuit descoperirii şi utilizării pe scară largă (în rândul unor populaţii) a fierului se potriveşte bine cu orice teză conform căreia războiul a fost principala componentă a catastrofei din Epoca Bronzului. Mulţi credeau cândva că fierul a fost superarma secretă a lumii antice în această perioadă şi că, odată ce unele populaţii au dobândit capacitatea şi cunoştinţele necesare producerii sale, au dobândit un avantaj militar uriaş faţă de duşmanii lor. Se crede că popoarele care dispuneau de această capacitate (cum ar fi hitiţii) ar fi păzit cu străşnicie secretul obţinerii sale.

Ideea aceasta este acum mult mai puţin populară, dar a evoluat întru câtva, devenind o componentă a altor teorii referitoare, de exemplu, la prăbuşirea comerţului regional. Schimburile de cupru şi cositor între statele dezvoltate constituiau un pilon esenţial al economiei din interconectata lume mediteraneeană în Epoca Bronzului[20]. În puţine locuri se găseau ambele metale, astfel încât comerţul era vital şi profitabil. Principala valoare a fierului consta mai puţin în duritatea sa şi mai degrabă în abundenţă[21]. Dacă era mai ieftin ca soldaţii să fie echipaţi cu

arme de fier decât cu unele de bronz, acest fapt ar fi avut cu siguranţă implicaţii sub aspect militar. Dacă asta afecta grav economiile principalelor state care făceau comerţ, efectele s-ar fi propagat treptat[22].

Există apoi cel puţin două elemente care joacă un rol aici şi care s-ar putea situa în categoria „popoare ale mării şi prietenii lor” – pirateria şi migraţia umană. Acestea se suprapun şi cu următorii potenţiali suspecţi de pe listă.

Să începem cu pirateria. Fie că egiptenii vorbesc despre „nordicii din insulele lor” sau că sursa e corespondenţa scrisă de pe coastele Levantului, există impresia generală cu privire la ultimele etape ale Epocii Bronzului (şi la ce s-a întâmplat în faimoasa „perioadă vikingă”, de la 700 la 1100 d.Hr.) că înteţirea periodică a atacurilor piratereşti la scară largă nu era ceva neobişnuit în istorie. Pe lângă raidurile care vizau aşezările de pe coaste şi incendierea satelor, a oraşelor mici şi chiar a celor mari, capturarea vaselor şi a încărcăturilor lor putea avea un efect devastator asupra reţelei comerciale maritime mediteraneene. Fără îndoială, oarece acte piratereşti în această regiune erau normale[23], dar, în cazul în care condiţiile facilitau creşterea amplă a numărului de bandiţi de pe mare, aceasta putea deveni o ameninţare la adresa sistemului. Pe seama popoarelor mării au fost puse cândva majoritatea acţiunilor piratereşti, dar dovezile scoase la lumină dezvăluie că măcar în unele cazuri piraţii ar fi putut fi din aceleaşi oraşe-state ca şi victimele lor, acesta fiind poate un caz de orientare spre piraterie când condiţiile economice s-au deteriorat.

Dar piraţii atacă şi fug, în vreme ce unii dintre migratori e posibil să fi vrut să se mute în număr mare, permanent, în ţările mai avansate şi mai bogate. Se vehiculează de mult timp ideea unei versiuni din Epoca Bronzului a unei *Völkerwanderung*[24] germanice (o migraţie, în esenţă), care să fi perturbat echilibrul şi să fi cauzat colapsul epocii. Inscripţiile egiptene descriu familii în căruţe, însoţind unele dintre „popoarele mării” şi triburile libiene. Concluzia este că populaţii întregi căutau noi locuri

unde să se stabilească şi erau dornice să cucerească noi teritorii prin violenţă, dacă era necesar. Egiptenii erau obişnuiţi cu asta într-o oarecare măsură, deoarece ocupau o zonă agricolă relativ bogată în regiunea lor; populaţiile libiene din vest, poporul nubian din sud şi tot felul de „asiatici”[25] încercau adesea să pătrundă pe teritoriul lor, ca să jefuiască sau să se stabilească acolo. În unele cazuri e greu să delimităm migraţia umană de invazie.

Teoria invaziei presupune că această înteţire a violenţei barbarilor de la sfârşitul Epocii Bronzului era un fenomen destul de răspândit, care implica poate diferite grupuri de populaţii din Balcani până la hotarul Chinei şi care a avut loc aproximativ în aceeaşi perioadă.

Teoria este mai puţin populară în prezent, pentru simplul motiv că unele invazii prezentate drept dovezi sunt acum puse sub semnul întrebării. „Dorienii” au invadat şi au cucerit Grecia în cadrul acestui val de calamităţi? În urmă cu 80 de ani, majoritatea istoricilor ar fi fost probabil de această părere şi ar fi socotit că invaziile au împins Grecia într-o epocă întunecată. În prezent, mai puţini istorici cred că aceste „invazii” chiar au avut loc. Dacă nu au survenit invazii multiple – de exemplu, dacă războaiele şi raidurile erau mai nesistematice şi mai puţin răspândite –, este mai greu să dăm vina pe ele pentru demolarea întregului sistem. Unii istorici au sugerat chiar că acestea ar putea fi un mit istoric.

Deşi există încă susţinători ardenţi ai ideii că popoarele mării au jucat un rol esenţial în încheierea Epocii Bronzului, acestea sunt considerate acum de majoritatea oamenilor mai degrabă un efect decât o cauză. Migraţiile, pirateria şi chiar invaziile ar putea fi o reacţie la altceva…

Suspectul nr. 2: foametea/schimbarea climei/seceta

Cei patru călăreţi ai Apocalipsei sunt numiţi de obicei Cucerirea (sau Ciuma), Războiul, Foametea şi Moartea. În mare parte a lumii moderne, călăreţii nu mai par la fel de înfricoşători pe cât erau. Războiul şi cucerirea sunt în continuare prezente, dar nu (încă) şi al Treilea Război Mondial. Nu mai putem relaţiona cu ceea ce au suferit strămoşii noştri din cauza bolilor (ciuma)[26], iar foametea în masă, la nivel de societate, este aproape absentă în cea mai mare parte a lumii. Se pare că, în mare măsură, întunecimea care a marcat omenirea din vremuri imemoriale a fost alungată din viitorul nostru.

Dar nu este niciodată înţelept să pariem contra vreunuia dintre cei patru călăreţi ai Apocalipsei pe termen lung. Istoricul faptelor lor e cumplit de consecvent.

Unul dintre lucrurile pe care majoritatea le consideră de la sine înţelese este accesul nostru la hrană. Există *persoane* subnutrite şi flămânde în fiecare naţiune, dar intervalele în care mâncarea e insuficientă pentru societăţi întregi sunt mult mai rare în cea mai mare parte a lumii în comparaţie cu trecutul. Nesiguranţa alimentară pentru mase întregi de oameni era totuşi mai degrabă norma decât excepţia până foarte de curând. Doar din cauza schimbărilor relativ recente poate fi produsă suficientă hrană pentru a susţine nivelurile actuale ale populaţiei. Sistemele noastre moderne de livrare şi transport permit expedierea în siguranţă a unor cantităţi mari de alimente şi aprovizionarea rafturilor până şi pe insulele îndepărtate. Astăzi, când în spoturi TV solicitând donaţii apar imagini cu ravagiile produse de foamete, realitatea prezentată de camera de filmat este aproape de neînţeles pentru cei mai mulţi dintre noi. Încercaţi însă să-i hrăniţi pe cei 300.000.000 de locuitori ai Statelor Unite în prezent cu tehnologia agricolă de acum două secole.

Au *existat* unele cazuri când au murit oameni în masă de foame, în oraşe sau state moderne avansate, la mijlocul secolului XX. Priveliştea neobişnuită a oamenilor care mor de foame lângă clădiri moderne şi pe străzi moderne contrastează cu imaginea din mintea noastră despre societăţi sărace, devastate de război, lovite de secetă, subdezvoltate, aflate la marginea lumii globalizate. Istoria recentă ne-a condiţionat să gândim astfel. Este greu să ne imaginăm decese în masă cauzate de foame pe străzile din Londra, Tokio sau New York.

Aceasta este însă experienţa umană pe care trebuie să ne-o imaginăm când ne gândim la foamete. Poveştile pe care le spun observatorii moderni şi victimele foametei descriu societăţi care se destramă din cauza lipsei de hrană. Imaginaţi-vă cum ar fi dacă regiunea în care trăiţi nu ar mai fi aprovizionată cu mâncare. După cum sugerează Garry J. Shaw, asta ar putea explica apariţia popoarelor mării, a migraţiilor, invaziilor sau revoltelor.

> Când destui oameni sunt mânaţi de disperare, nici cel mai măreţ stat nu îi poate opri; simbolurile bogăţiei şi prestigiului nu înseamnă nimic dacă suficient de multe persoane le resping semnificaţia. În astfel de vremuri, unii se vor răscula, vor da foc şi vor reconstrui peste cenuşă. Alţii vor pleca. În aceste vremuri marcate de instabilitate, boli, violenţe, foamete şi secetă, diversele „popoare ale mării” au ales a doua opţiune: au plecat spre est, luându-şi familiile şi avutul, părăsindu-şi ţinuturile natale. Pentru a se întreţine sau când încercau să se stabilească undeva, au apelat uneori la violenţă, susţinute probabil de mercenari, creându-şi legenda.

În multe zone din bazinul mediteraneean există destule dovezi legate de foamete din ultimele secole ale Epocii Bronzului. Mai ales hitiţii par să se fi confruntat cu o criză cruntă de hrană pe parcursul unei perioade îndelungate; o ultimă scrisoare disperată trimisă din capitală, înainte de distrugerea oraşului, face referire la foamete. În Egipt, descoperirile din cimitire atestă faptul că populaţia acelei epoci suferea adesea de

malnutriţie, iar populaţia Libiei pare să fi fost mereu sub ameninţarea foamei, motiv pentru care a întreprins raiduri în Egipt sau chiar a migrat acolo periodic, vreme de secole, pentru hrană[27].

Foametea poate avea multe cauze. Insectele pot să consume sau să strice mâncarea, râurile şi sursele de apă pot să se usce sau să-şi schimbe cursul, sistemele complexe de irigaţii pot fi distruse, iar practicile agricole defectuoase pot secătui solul. De obicei, clima e cea mai mare ameninţare. Chiar şi în epoca modernă, dependenţa absolută a agriculturii de condiţiile climatice favorabile este copleşitoare. Nicio naţiune nu este imună. Vremea aridă din Vestul Mijlociu, în America, a creat fenomenul Dust Bowl din anii '30, din timpul Marii Depresiuni, care a impulsionat migrarea oamenilor şi a declanşat valuri de schimbări istorice resimţite până în prezent. Probabil că astfel de evenimente au avut loc de nenumărate ori în trecutul omenirii.

Explicaţiile sfârşitului Epocii Bronzului bazate pe vreme sunt extrem de populare în prezent ţinând cont de atenţia generală acordată schimbărilor climatice, dar istoricii teoretizează de multe decenii că seceta i-a dezlănţuit în realitate pe cei patru călăreţi ai Apocalipsei. O secetă prelungită, care să fi cauzat o foamete cruntă, putea fi cu siguranţă scânteia ce a declanşat reacţii în lanţ care, privind retrospectiv, pot explica pirateria, migraţiile şi poate revoltele interne.

Istoricul Malcolm H. Wiener scrie: „Războiul şi migraţiile pot fi atât consecinţa, cât şi cauza crizelor de alimente, mai ales când capacitatea de producţie a terenurilor agricole este deja suprasolicitată. Efectele pot fi cumulative: lipsa hranei poate genera suprasolicitarea şi degradarea terenurilor disponibile, răzvrătiri ale armatei, populaţiei sau prizonierilor şi/sau pierderea legitimităţii conducătorilor despre care se crede că au ieşit din graţiile divine".

Este dificil de estimat ce nivel al foametei localizate era normal şi putea fi anticipat periodic şi în ce măsură o situaţie deosebit de gravă

reprezenta o ameninţare neobişnuit de mare. Studiile evidenţiază dovezi ale unei secete prelungite în perioada avută în vedere în unele dintre aceste regiuni[28].

Un contraargument al unor experţi susţine însă că perioadele de secetă nu sunt neobişnuite în această zonă climatică, deoarece o mare parte din estul bazinului mediteraneean este întru câtva arid. De ce, brusc, o perioadă deosebit de secetoasă a ruinat o serie de societăţi antice într-o regiune în care perioadele de secetă nu erau extrem de rare? Şi de ce, dacă populaţiile au început să se mute din cauza secetei, ele părăsesc uneori zone despre care se ştie că erau aride şi migrează spre unele care s-au dovedit a fi şi mai aride[29]?

Foametea ridică o întrebare asemănătoare: dacă foametea era atât de rară, de ce a răsturnat structura societăţii la sfârşitul Epocii Bronzului, şi nu în oricare altă perioadă în care a survenit? Cu siguranţă, *este posibil* să o fi făcut, dar cercetătorii istoriei trebuie încă să dovedească asta.

Dacă seceta sau foametea a fost cauza colapsului Epocii Bronzului, schimbările nu s-au realizat pentru că toată lumea a murit de foame. Foametea ar fi fost mai degrabă un catalizator care a declanşat efecte secundare. Este însă extrem de dificil, mai ales după mii de ani, să asociem efectele în valuri cu „pietrele” care au fost aruncate prima oară în apă. De exemplu, cum să facem legătura între un atac al popoarelor mării şi dovezile că în ţinutul lor de baştină era secetă? Pentru a rezolva un astfel de mister, ne-ar fi de mare ajutor să avem date relativ corecte privind evenimentele care au avut loc. De exemplu, o secetă survenită la un secol după invazia popoarelor mării nu ar fi putut fi cauza acesteia, dar, dacă s-a întâmplat cu zece ani înainte de marile atacuri consemnate de faraoni, ar fi putut declanşa într-adevăr o migraţie ulterioară. Dar ce precizie la nivel de ani poate avea ştiinţa în cazul unor evenimente întâmplate cu peste 3.000 de ani în urmă?

Ajungem astfel la următorul suspect:

Suspectul nr. 3: cutremure/vulcani/tsunamiuri

În primul rând, să ieşim din epoca noastră şi să ne îndreptăm atenţia asupra anului 1815, când a erupt vulcanul Tambora, într-o zonă de pe teritoriul actual al Indoneziei. Este singura erupţie din ultimul mileniu care poate fi considerată de nivel 7 dintr-un maximum de 8 niveluri, conform Indexului de Explozivitate Vulcanică[30]. A cauzat tsunamiuri şi cutremure, a întunecat văzduhul şi a eliberat în atmosferă o cantitate de cenuşă suficientă pentru a acoperi o suprafaţă de 260 de kilometri pătraţi cu un strat gros de 3,5 metri. A avut un efect major asupra climei globale – 1816 a fost numit „anul fără vară”. Printre altele, se crede că a cauzat foamete.

De când au început oamenii să consemneze fapte istorice, au mai existat doar câteva erupţii vulcanice de nivel atât de înalt, conform Indexului de Explozivitate Vulcanică. Una a avut loc la sfârşitul Epocii Bronzului, în Mediterana Răsăriteană, într-o zonă aflată în inima lumii mediteraneene în perioada avută în vedere.

Vulcanul se află în insula grecească Santorini, dar vechii greci numeau insula „Thíra”. Asemenea erupţiei vulcanului Tambora, cea din insula Thíra a fost unul dintre cele mai puternice fenomene vulcanice din istoria omenirii; spre deosebire de Tambora, nu s-a păstrat nicio relatare din acea vreme. Savanţii găsesc dovezi ale erupţiei sale în toată regiunea, dar nu au putut stabili încă anul în care a avut loc. Dacă ar putea, ar deveni un indicator specific care ar contribui la datarea altor evenimente[31]. Experţii pot stabili o dată cu aproximaţie de un secol – de obicei se consideră că a avut loc între 1630 şi 1500 î.Hr. –, dar, deşi este o marjă de eroare mică în comparaţie cu miile de ani care s-au scurs, este suficientă pentru a îngreuna investigaţia. Cum colapsul Epocii Bronzului este plasat de obicei în jurul anului 1200 î.Hr., cu cât erupţia este datată mai târziu, cu atât creşte probabilitatea ca aceasta să fi avut un efect asupra catastrofei[32].

Experţii se contrazic cu privire la majoritatea elementelor asociate cu erupţia din insula Thíra. Pe lângă datare, este pusă sub semnul întrebării şi amploarea daunelor create regiunilor înconjurătoare. Dacă a avut cumva un rol în declinul acestei epoci, cum anume s-a întâmplat asta? Tsunamiurile sunt o cauză a distrugerii care a fost postulată. Faptul că erupţia a cauzat unul sau mai multe tsunamiuri pare să fie universal acceptat, însă apar dezacorduri cu privire la dimensiunea lor şi la tipul de pagube pe care le-ar fi putut provoca. Majoritatea tsunamiurilor puse pe seama vulcanului din insula Thíra ar fi fost generate de cumularea rapidă a unor cantităţi enorme de material în mare, iscând valuri care puteau avea înălţimi enorme (la fel cum prăbuşirea unor bucăţi dintr-un gheţar produce valuri uriaşe)[33]. Aceste valuri, numite megatsunamiuri, diferă destul de mult de varietatea mai cunoscută de tsunamiuri seismice. Dacă tsunamiurile seismice sunt aproape prea mici pentru a fi observate când se deplasează în largul mării şi cresc enorm în înălţime doar când se apropie de uscat, megatsunamiurile au înălţimea maximă când sunt generate, iar forţa şi înălţimea lor scad pe măsură ce parcurg kilometri pe mare. Tsunamiurile seismice sunt precedate adesea de o retragere ciudată a apelor de lângă plajă, după care apa năvăleşte puternic, dar megatsunamiurile seamănă mai degrabă cu valurile extreme – pot să apară brusc.

Iată motivul pentru care valurile contează: una dintre teoriile despre asocierea unui vulcan cu sfârşitul Epocii Bronzului susţine că e posibil ca tsunamiurile să fi distrus zonele de coastă ale unor state învecinate. Vasele din port ar fi fost avariate de un tsunami de orice fel, dar un megatsunami ar fi distrus şi vase aflate în largul mării. Un zid înalt de apă care străbătea marea ar fi putut scufunda orice îi stătea în cale[34].

Insula Creta, centrul puternicului stat maritim minoic, era aproape de Thíra şi se crede că a fost o posibilă victimă a exploziei vulcanului[35]. Dacă vasele, infrastructura, poate şi aşezările şi populaţia de pe coasta

Cretei au fost grav afectate sau distruse de apele mării, efectul ulterior asupra economiei regiunii *putea fi* uriaş.

De asemenea, s-a sugerat că pagubele masive, la scară largă, ar fi putut afecta populaţia minoică într-atât încât să devină o ţintă tentantă pentru agresorii geopolitici din regiune. La un moment dat, între 1450 şi 1370 î.Hr., majoritatea palatelor măreţe din perioada înfloritoare a civilizaţiei minoice au fost distruse, iar în cele din urmă teritoriul şi cultura acesteia au fost preluate de micenieni[36]. Dar, dacă statul minoic s-a prăbuşit în jurul anului 1400 î.Hr., rămâne totuşi un interval de două secole faţă de perioada în care declinul s-a manifestat sub alte aspecte. E posibil ca vulcanul şi tsunamiul generat de erupţie să fi fost cauza, un lanţ de evenimente care a destabilizat un sistem ce fusese solid, dar perioada de latenţă dintre cauză şi efect ar fi prea mare.

Celălalt dezastru natural pus în legătură cu sfârşitul Epocii Bronzului este cutremurul. Există o anumită suprapunere, deoarece erupţia vulcanului din insula Thíra putea să fi generat sau să fi fost precedată de cutremure care să amplifice daunele provocate de vulcan, iar cutremurele sunt şi printre principalele cauze ale tsunamiurilor.

Fără îndoială, aveau loc adesea cutremure în această regiune foarte activă sub aspect seismic. S-au descoperit pagube cauzate de cutremure în vremuri străvechi (uneori şi trupuri zdrobite, găsite acolo unde îşi aflaseră sfârşitul) în structuri din întregul bazin mediteraneean răsăritean şi în vestul Asiei. De fapt, la sfârşitul Epocii Bronzului par să fi avut loc mai multe cutremure mari, iar numeroase oraşe importante din regiune prezintă distrugeri cauzate de cutremure. În epoca de dinaintea clădirilor stabilizate şi a construcţiilor moderne, când peste tot se făcea foc în vetre, pagubele provocate de cutremure erau poate mai grave decât în prezent. Cu siguranţă, abilitatea de a gestiona astăzi consecinţele unui cutremur este superioară. În prezent, ne-ar fi mult mai uşor să ne redresăm după un

cutremur şi tsunamiul ulterior care ar ucide 50.000 de oameni, în comparaţie cu societatea din Epoca Bronzului.

Totuşi, dovezile indică adesea reconstrucţii după cutremurele istorice, arătând că astfel de evenimente nu erau absolut catastrofale şi că societatea afectată putea merge mai departe, lucru care nu înseamnă neapărat că populaţia, prosperitatea sau puterea şi influenţa politică ar fi revenit la nivelurile anterioare dezastrelor.

Un singur fenomen (de exemplu, cutremure, secete, erupţii vulcanice sau tsunamiuri) poate explica de ce un anumit oraş sau o regiune a înregistrat pagube, dar nu poate fi singura explicaţie a faptului că întreaga regiune mediteraneeană şi vestul Asiei au fost afectate de ceva spre finalul Epocii Bronzului. De ce ar fi avut probleme Babilonul şi Asiria, situate pe teritoriul actual al Irakului, fără ieşire la mare, doar pentru că un vulcan dintr-o insulă din Marea Egee ar fi erupt şi ar fi provocat un tsunami?

Suspectul nr. 4: epidemiile

Variola este una dintre cele mai cumplite boli din istorie. Ca să îi înţelegem agresivitatea, să ne gândim că a ucis între 300.000.000 şi 500.000.000 de oameni *doar* în secolul XX[37], dar boala a fost eradicată de pe planetă în 1980[38], ceea ce înseamnă că variola a ucis jumătate de miliard de oameni în doar opt decenii. Cei care nu mureau din cauza bolii rămâneau adesea orbi şi grav desfiguraţi de cicatrici. Din fericire, nu ne mai confruntăm cu variola, dar aceasta a existat milenii la rând. Când a fost examinată mumia egipteană a faraonului Ramses al V-lea (care a domnit între 1149 şi 1145 î.Hr.), s-a dovedit că trupul său prezenta cicatrici cauzate de variolă (e posibil ca boala să-l fi ucis)[39]. Variola a omorât mai mulţi regi europeni în timpul domniei lor, precum şi cinci

împăraţi ai Japoniei şi a fost cauza probabilă a primelor epidemii din istorie, cum ar fi cea din Atena antică, din anul 430 î.Hr.[40]. Variola a fost şi una dintre principalele cauze ale extincţiei populaţiilor aborigene din cele două Americi şi din Australia, majoritatea oamenilor murind probabil din cauza acesteia înainte ca europenii care au transmis-o întâia oară dincolo de bariera oceanică în calea bolilor să fi avut un prim contact cu ei[41].

La fel cum multora dintre noi le este greu să-şi imagineze nesiguranţa legată de hrană, comună majorităţii populaţiilor din cele mai multe perioade, este greu să concepem şi diversitatea afecţiunilor şi bolilor faţă de care culturile anterioare erau lipsite de apărare. Aproape nimic nu ne deosebeşte mai mult de oamenii din epocile anterioare ca faptul că bolile ne afectează considerabil mai puţin. Încă suntem victimele multor afecţiuni şi boli, dar, spre deosebire de trecutul îndepărtat, acum avem mult mai multe mijloace de a le combate şi înţelegem mai bine cauzele fundamentale ale bolilor. Epidemiile veritabile – o experienţă comună în întreaga istorie a omenirii – sunt rare în prezent, din fericire. Una dintre cele mai mari temeri moderne legate de boală este că ne-am putea confrunta din nou cu o molimă la fel de gravă ca orice epidemie obişnuită din alte epoci[42].

Sursele arată că Hattuşaş (capitala Imperiului Hitit) s-a confruntat şi cu foametea, şi cu epidemia în Epoca Bronzului[43]. Doi conducători hitiţi succesivi au murit din cauza unei epidemii, în jurul anului 1320 î.Hr. Au fost consemnate epidemii în Levant, Cipru şi Egipt. Câteva regiuni din Grecia au fost depopulate în această perioadă, fapt asociat probabil cu izbucnirea unei molime.

Cei patru călăreţi ai Apocalipsei umblă însă adesea împreună şi, la fel cum foametea şi molimele au o legătură strânsă, sunt asociate frecvent şi cu războiul.

Suspectul nr. 5: războiul nimicitor

Am analizat deja diverse forme ale violenţei drept cauze ale problemelor din Epoca Bronzului. De la popoarele mării la revoluţionari şi războiul troian, finalul epocii nu a dus lipsă de conflicte sângeroase. Cum putem face distincţie între nivelul „normal” de violenţă şi ceva ameninţător pentru sistem? Sub aspect militar, a existat ceva la sfârşitul Epocii Bronzului care să fi fost diferit sau să fi ieşit în evidenţă? Da: Asiria.

Asiria urma să devină primul mare imperiu în perioada următoare, Epoca Fierului[44]. La sfârşitul Epocii Bronzului, această viitoare superputere unde se vorbea o limbă semitică a început să modifice harta Orientului Apropiat în moduri care ar fi putut afecta cu uşurinţă echilibrul geopolitic al regiunii. Statul asirian, situat în nordul teritoriului actual al Irakului, concentrat în jurul câtorva oraşe deja străvechi[45], avea o istorie lungă şi participa de mult timp la luptele regionale pentru putere. În jurul anului 1390 î.Hr., Asiria urma să cunoască alt şir de victorii de-a lungul mai multor generaţii, iar acest fapt avea să afecteze semnificativ statele vecine din regiune.

După ce au ajuns sub dominaţia altui stat puternic din zonă (Mitanni), în jurul anului 1450 î.Hr., asirienii şi-au recâştigat independenţa prin luptă după câteva generaţii, apoi au început să-şi cucerească foştii stăpânitori, unul câte unul. În fruntea unei forţe armate tot mai de temut şi mai eficiente, regi asirieni agresivi şi energici ca Aşur-uballit I, Tukulti-Ninurta I şi Tiglatpalasar I şi-au extins graniţele imperiului şi i-au îmbogăţit resursele.

Ascensiunea Asiriei a început să alarmeze celelalte mari puteri. Hitiţii, mai ales, erau chiar în vizorul lor. Teritoriul Imperiului Hitit era o răscruce internaţională importantă în Epoca Bronzului, o legătură posibil indispensabilă în structura conexiunilor economice, diplomatice şi militare care susţineau acea variantă de sistem internaţional. Dacă statul

hitit era afectat în vreun fel, multe alte componente ale sistemului ar fi resimţit efectele.

În jurul anului 1237 î.Hr., hitiţii au fost învinşi de asirieni în bătălia de la Nihriya. Pierderile teritoriale care au decurs de aici au însemnat cedarea unor resurse importante asirienilor[46]. Există un fel de spirală a morţii care se poate crea într-un război când visteria unui stat este secătuită de conflictul prelungit, când forţa umană e decimată de înfrângeri pe câmpul de luptă şi când resursele indispensabile pentru redresarea în urma pierderilor respective sunt pierdute în favoarea duşmanului. Anul 1237 î.Hr. este cam pe la începutul perioadei în care se pare că Epoca Bronzului a început să fie pusă la grea încercare, aşa că, dacă încercăm să corelăm informaţiile cu efectele în valuri, observăm că extinderea puterii asiriene corespunde cu unele schimbări geopolitice ample.

Războiul poate fi net pozitiv sau negativ pentru o putere combatantă[47]. El (şi cuceririle ulterioare) a fost adesea în beneficiul statului cuceritor. În acest caz, probabil că a fost în beneficiul Asiriei.

Deşi este de la sine înţeles că războaiele sunt dezastruoase pentru cei care le pierd, în multe circumstanţe ele pot fi dăunătoare pentru *toţi* cei implicaţi. De exemplu, în ultimul an al Primului Război Mondial, toate naţiunile care intraseră în război cu patru ani în urmă fuseseră măcinate de lupte. Economiile care acopereau costurile conflictelor erau ruinate. Pagubele cauzate de război sistemului global au însemnat că acest conflict a fost dăunător chiar şi pentru naţiunile nonbeligerante[48].

Efectele negative ulterioare ale războiului de la începutului secolului XX au implicat mulţi dintre aceiaşi factori vizaţi în analiza sfârşitului Epocii Bronzului. În 1918, din cauza conflictului, Europa se confrunta cu foamete şi cu epidemii, însoţite de război şi de moarte. Cei patru călăreţi ai Apocalipsei făceau ravagii în unele dintre societăţile cele mai avansate de la începutul secolului XX – scenariu devenit posibil doar din cauza războiului. Prin urmare, nu este greu să ne imaginăm cum ar fi fost afectat

statul hitit de o luptă întinsă pe mai multe generaţii şi în cele din urmă pierdută în faţa altei mari puteri.

Războaiele expansioniste ale Asiriei din această perioadă s-au aflat în prim-planul istoriei militare şi nu pot fi trecute cu vederea. În fundal existau însă multe conflicte care nu implicau lupte între marile puteri (ceea ce nu înseamnă că nu era posibil să devină importante sau fatale, dacă o mare putere ar fi fost învinsă). Multe populaţii şi triburi „barbare”, de exemplu, voiau să se înfrupte din firimiturile căzute de la masa statelor mari, mereu pregătite să exploateze slăbiciuni sau să profite de oportunităţi. În cazul hitiţilor, „barbarii” locali problematici erau popoare precum frigienii şi o populaţie mai puţin cunoscută, numită kaşka (sau gasga). Izvoarele hitite descriu populaţia kaşka drept triburi agresive, sălbatice, care jefuiseră şi incendiaseră capitala hitită în trecut. Unii istorici cred că, pe măsură ce statul hitit a devenit mai slab, capacitatea sa de a ţine piept acestor populaţii a scăzut. Dacă războaiele importante cu alte state puternice, precum Asiria, îi slăbeau pe hitiţi, probabil că le scădeau şi capacitatea de a-şi respinge vecinii consideraţi în mod tradiţional „barbari”. Punând cap la cap toate aceste observaţii, dacă aceşti vecini barbari erau afectaţi de foamete cauzată de secetă şi de recolte slabe, se explică astfel de ce ar fi trebuit hitiţii să-i ţină la distanţă de la bun început?

Dacă îi considerăm pe asirieni responsabili în mare măsură pentru declinul statului Mitanni[49] şi apoi pentru o lovitură de moarte dată hitiţilor, asta ar însemna că în jurul secolului al XIII-lea î.Hr. au avut loc mari schimbări politice şi militare. E posibil ca asta să fi fost suficient pentru a declanşa o reacţie în lanţ care a perturbat întregul sistem.

Suspecţii nr. 6 şi 7: prăbuşirea sistemelor, cauze multiple

Trăim într-o lume de sisteme complexe – economice, culturale, sociale, administrativ-birocratice. Multe lucruri trebuie să funcţioneze împreună pentru ca un sistem interconectat să aibă succes, iar un eşec la orice nivel poate însemna un eşec al ansamblului. Din acest motiv, majoritatea sistemelor au implicit un oarecare grade de flexibilitate şi redundanţă pentru a face faţă suprasolicitărilor, deficienţelor de funcţionare şi circumstanţelor neprevăzute – pe scurt, sunt făcute să fie rezistente. Dar, când aceste sisteme de susţinere sunt copleşite, efectele în cascadă ale unei probleme pot afecta întregul sistem, în valuri, asemenea unei versiuni economice a unei boli contagioase. Aşadar, într-o reţea comercială a Epocii Bronzului care se întindea din Spania până în Iran şi din nordul Italiei până în Nubia, o perturbare a comerţului mediteraneean putea afecta toate aceste regiuni.

Dacă dispariţia unor lucruri precum produsele de lux şi banii generaţi din activităţi comerciale ar fi avut un impact enorm, este important să ne amintim că alimentele erau printre principalele categorii de bunuri transportate la sfârşitul Epocii Bronzului. Egiptenii trimiteau alimente în mai multe locuri (inclusiv în teritoriile hitiţilor) pe vase, pentru a preveni foametea. Dacă aceste vase nu reuşeau să ajungă la destinaţie, miza nu era pierderea profiturilor sau scăderea nivelului de trai, ci o potenţială foamete.

Când oamenii nu au hrană, în anumite circumstanţe, toate mijloacele de control juridice şi societale se pot prăbuşi. Molimele pot cauza aceleaşi probleme dacă sunt suficient de grave. Anarhia, revoluţia şi războiul civil pot produce la nivelul unei societăţi pagube pe care invadatorii externi nu

reuşesc să le provoace. E nevoie doar de prea puţină hrană sau de o boală prea răspândită.

Mai există scenarii care pot conduce la acelaşi rezultat. Migraţia în masă, pe termen scurt (de exemplu, „invaziile” libienilor şi ale oamenilor mării în Egipt) poate să dea peste cap normele şi să destrame cultura şi coexistenţa amiabilă. Apărarea militară insuficientă poate avea drept consecinţă vulnerabilizarea unei populaţii şi a rezervelor sale de hrană în faţa atacurilor altor grupări armate.

Unii specialişti au sugerat că sistemul Epocii Bronzului era oarecum fragil sau tensionat. Susţinut de state extrem de centralizate, excesiv de birocratizate, în care o mică elită bogată domina un număr mare de supuşi săraci[50], un astfel de sistem putea fi vulnerabil la toate tipurile de rebeliuni şi revolte sociale. De exemplu, gândiţi-vă la o versiune antică a Revoluţiei Franceze. Dacă o astfel de destabilizare era cauzată de incapacitatea sistemului de a asigura hrana unei populaţii flămânde, cine este de vină la urma urmei, foametea sau sistemul social fragil, inechitabil? Dacă pirateria popoarelor mării a contribuit la distrugerea sistemului comercial maritim, pagubele sunt cauzate de piraterie sau de prăbuşirea ulterioară a sistemului comercial? Iată o situaţie în care „suspectul” reprezentat de cauzele multiple începe să pară o alegere bună.

Deşi ne simţim cumva mai în siguranţă faţă de acei „suspecţi” din Epoca Bronzului în comparaţie cu strămoşii noştri, noi am reuşit să adăugăm noi ameninţări potenţiale cu care epocile anterioare nu s-au confruntat: armele nucleare, daunele ecologice globale, inovaţiile ştiinţifice potenţial catastrofale şi altele[51]. Iar ameninţarea continuă a anumitor tipuri de riscuri nebănuite care ar putea aduce un ev întunecat pare să fi rămas constantă de-a lungul secolelor. A trăi într-o epocă în care un asteroid de dimensiuni înspăimântătoare loveşte Pământul sau un supervulcan explodează în Yosemite este la discreţia ruletei celeste.

Când Uniunea Sovietică a cunoscut colapsul sistemului politic[52], la începutul anilor ’90, unele dintre statele care i-au succedat au traversat un mini-ev întunecat? Acea epocă tulbure a fost urmată de o perioadă de tranziţie îndelungată şi dificilă. În noile state naţionale, cum ar fi Rusia, rata natalităţii şi speranţa de viaţă au scăzut dramatic. Alcoolismul şi rata sinuciderilor au crescut; plasa de siguranţă a serviciilor sociale a fost afectată; armata şi infrastructura naţiunii au părut să se atrofieze; sistemul politic părea instabil, corupt şi haotic, iar resursele naţionale se aflau aparent la îndemâna ofertantului cel mai bine situat sau cel mai corupt. Dacă istoria epocii post-URSS ar fi fost scrisă de istorici cu un secol în urmă, ar fi numit-o „Declinul şi prăbuşirea Uniunii Sovietice”? Ar fi identificat perioada ulterioară drept un „ev întunecat”?

Poate că durata oricărei recesiuni societale, economice sau civilizaţionale este un factor esenţial pentru a aprecia dacă o anumită perioadă poate fi considerată un ev întunecat. Atât Marea Depresiune din Statele Unite din anii ’30, cât şi dezmembrarea postsovietică din anii ’90 au durat în jur de un deceniu. O astfel de durată nu pare să întrunească criteriul minim ca să se califice ca ev întunecat. Dacă însă efectele negative ale oricăreia dintre ele ar fi ţinut unul sau două secole ar fi fost suficient pentru ca o anomalie statistică civilizaţională să devină un curent negativ amplu.

Una dintre teoriile moderne cu privire la colapsul societal susţine că, deoarece în secolul XXI întreaga planetă este interconectată, „evurile întunecate” individuale sau localizate de tipul celor care au survenit anterior sunt absorbite în prezent de restul organismului global şi al civilizaţiei globale, ca întreg[53]. Alţii au sugerat că profunzimea şi gravitatea oricărui potenţial „ev întunecat” sunt diminuate datorită interconectivităţii moderne. Aşadar, deşi ar putea să survină o altă Mare Depresiune sau declinul unei superputeri, nu va exista un secol de declin global şi de regres tehnologic. În civilizaţia noastră modernă se observă

un fel de diversificare globală a riscului, o redundanţă care permite sistemului să supravieţuiască crizelor locale.

Dar poate că avem de fapt idei preconcepute. Poate că astfel de schimbări nu presupun deloc declinul sau regresul. Totul ar putea depinde de criteriile pe care decidem să le folosim. În funcţie de perspectivă, situaţiile ar putea să nu fie considerate mai bune sau mai rele… doar *diferite*.

Mai sus am afirmat că ideea de „progres” are ataşată o prejudecată intrinsecă. Dacă nivelul de alfabetizare scade într-o perioadă ulterioară deoarece cititul este mai puţin important, acest fapt arată că trăim într-un „ev (mai) întunecat”? Sau mai degrabă oamenii îşi adaptează abilităţile în funcţie de necesităţi? Şi cine decide asta – noi, modernii, analizând trecutul, ori cei care trăiesc în epoca anterioară? Ideile noastre cu privire la ceea ce era bine pentru oamenii dintr-o perioadă anterioară ar putea să difere de ale lor.

Apare astfel următoarea întrebare: în ce măsură oamenii care trăiesc într-un ev întunecat îşi dau seama de asta? Dacă v-aţi fi născut în Grecia în anul 1000 î.Hr.[54], aţi fi ştiut (sau v-ar fi păsat) că mai înainte a fost o epocă mai măreaţă? Să luăm exemplul unui copil născut în Statele Unite în 1929, la începutul Marii Depresiuni. Când a împlinit zece ani, lumea era încă dominată de efectele declinului. Pentru acel copil, sărăcia şi nivelul scăzut al aşteptărilor erau normale, nu trăise şi nu îşi amintea altceva. Părinţii săi simţeau însă probabil că vremurile erau mai grele. Deşi pare un lucru negativ să trăieşti într-o societate care nu mai este pe culmile sale tehnologice, culturale sau economice, este foarte posibil ca nivelul de fericire al indivizilor să se fi adaptat sau să se fi omogenizat destul de rapid. Cu greu îţi dai seama ce îţi lipseşte dacă generaţii la rând nu au avut parte de lucrurile respective.

Poate că perspectiva noastră este complet greşită. Dacă am trăi într-o epocă în care cărţile noastre de istorie ne-ar învăţa că generaţia lui Ben

Franklin, a Războiului de Independenţă din secolul al XVIII-lea, a călătorit cu o navă spaţială pe Marte şi a eradicat cancerul (ceea ce, desigur, nouă nu ne stă în putinţă sau nu am făcut încă), ne-ar păsa? Desigur că ne dorim toate lucrurile din trecut care păreau să fie progrese, însă am vrea şi toate celelalte lucruri care le însoţeau? De exemplu, dacă un amerindian de acum cinci secole ar fi avut un dinte stricat, cu siguranţă că şi-ar fi dorit ajutorul stomatologiei moderne. Dar, dacă pentru a beneficia de medicina modernă ar fi trebuit ca toate celelalte aspecte ale existenţei sale să devină moderne, s-ar putea ca acesta să fi considerat că nu merită.

Orice relatare poate fi analizată din mai multe perspective, dar este util să ne aducem aminte de asta din când în când. Unele tipuri de povestiri, precum „epocile de aur" sau „decăderile şi declinurile", sunt atât de adânc înrădăcinate în gândirea noastră, încât este uşor să uităm că ar putea exista şi alte perspective. Antropologul Joseph Tainter arată că în unele regiuni Imperiul Roman îşi impozita cetăţenii atât de crunt şi le oferea în schimb atât de puţine servicii, încât unele populaţii i-au primit cu bucurie pe „barbarii cuceritori" ca pe nişte eliberatori.

Există o teorie similară despre Epoca Bronzului: poate că structura birocratică şi impozitele împovărătoare ale culturii palatelor din statele mediteraneene au încetat să mai fie eficiente pentru majoritatea oamenilor şi într-un fel sau altul aceştia le-au abandonat sau au încetat să le mai susţină în mod activ. Într-un astfel de caz, dacă administraţiile devin prea complicate ca să mai funcţioneze bine sau prea centralizate pentru a menţine contactul cu problemele oamenilor de rând, revenirea la un nivel mai mare de simplitate şi de control local reprezintă o evoluţie negativă sau pozitivă?[55]

Ca în multe alte cazuri, depinde pe cine întrebi. Fără îndoială, unii dintre cei care trăiau atunci ar crede că idealizăm „vremurile bune de altădată" ale vieţii lor. Într-adevăr, succesorii Romei vor încerca secole la

rând să o reconstruiască (sub o formă sau alta), iar un anumit poet orb pe nume Homer îşi va câştiga traiul povestind despre timpurile eroice străvechi ale Epocii Bronzului la câteva secole după ce aceasta se încheiase.

1. Multe populaţii indigene şi-au exprimat preferinţa pentru modul lor de existenţă tradiţional în detrimentul celui oferit de societăţile mai „avansate" care le-au subjugat. Oare prejudecata *lor* acţionează în acest caz?
2. Unii au sugerat că, pentru a crea societăţi moderne sustenabile, trebuie să adoptăm o altă perspectivă asupra a ceea ce considerăm în prezent a fi progres economic. Un „declin" al unui aspect al societăţii nu ar putea face parte din progresul acesteia sub alt aspect?
3. Astfel de exemple sunt mănăstirile sau alte entităţi bisericeşti, precum şi autorităţile locale cum ar fi oraşele şi episcopiile. Despoţii războinici sau conducătorii locali îndeplineau la rândul lor acest rol în unele locuri.
4. E greu să ne imaginăm ceva asemănător. Ce-ar fi dacă nu am mai dispune de internet nu doar pentru un timp, ci pentru totdeauna? Sau dacă omenirea nu ar mai fi capabilă să efectueze zboruri în spaţiu?
5. Ne putem imagina fără dificultate intriga drept o povestire SF sau distopică. Putem chiar să contemplăm consecinţele unui război nuclear sau ale unui dezastru climatic ca deznodământ pe care vrem să îl evităm, dar majorităţii oamenilor le este foarte dificil să conceapă că astfel de lucruri s-ar putea întâmpla cu adevărat. Avem tendinţa înnăscută de a considera prăbuşirea civilizaţiei o situaţie imaginară, iar nu ceva prin care au trecut într-adevăr oamenii ce au trăit înaintea noastră.
6. Unii dintre grecii mai sceptici ar spune că poveşti precum *Iliada* sunt în mare adevărate, dar că naratorii mai exagerează.
7. Ahile ar putea fi numit o variantă greacă din Antichitate a unui supererou – la urma urmei, era fiul unei zeiţe!
8. Documentele atestă că localnicii din multe ţinuturi, de-a lungul istoriei, au înţeles valoarea atracţiilor turistice asociate istoriei locale. Creştinii bizantini cumpărau „relicve" pe care localnicii din Ţara Sfântă „le găseau" mereu, apoi le aduceau acasă şi le venerau.
9. Grecii din epoca clasică numeau uneori perioada povestirilor din *Iliada* „epoca eroică" sau „epoca mitică". Pământul de Mijloc din „Prima Epocă a Soarelui", de J.R.R. Tolkien, aminteşte de această perioadă.
10. Micenienii sunt consideraţi în mod tradiţional grecii din povestea războiului troian.
11. Delimitările temporale ale preistoriei pe care le cunoaştem cu toţii au apărut în secolul al XIX-lea, când istoricii au denumit anumite epoci din trecut, pentru a le putea studia mai uşor. Atunci au început să fie folosite sintagmele „Epoca Pietrei", „Epoca Bronzului" şi „Epoca Fierului". Aceste epoci au fost împărţite la rândul lor – Epoca Pietrei, de exemplu, a fost împărţită în Paleolitic, Mezolitic şi Neolitic. Epoca Bronzului a fost împărţită în perioada timpurie, mijlocie

şi târzie. Dar aceasta nu este o împărţire clară şi nu denotă un ritm uniform al dezvoltării peste tot. Ultima perioadă a Epocii Bronzului se suprapune cu prima a Epocii Fierului, iar diferite societăţi se aflau în momente diferite pe curba „progresului". (Este de la sine înţeles că cei care au conceput această împărţire au elaborat şi criteriile, fapt care poate influenţa modul cum sunt clasificate şi evaluate culturile şi societăţile. Dacă decizi că o societate trebuia să folosească bronzul pentru a fi socotită avansată, asta înseamnă că nicio societate care nu folosea bronzul nu era avansată?) Când vestul Asiei se afla în prima Epocă a Fierului, cea mai mare parte a Europei, dacă nu toată, îndeplinea mai degrabă criteriile încadrării în perioada târzie a Epocii Bronzului. Cu cât ne întoarcem mai mult în timp, cu atât datarea anumitor perioade devine mai problematică; există multe controverse cu privire la datele din Epoca Bronzului. Dar toate aceste epoci distincte sunt nişte constructe umane; nimeni din anul 1300 î.Hr. nu ştia că trăieşte în Epoca Bronzului. Asta ne face să ne întrebăm ce etichetă ar putea atribui viitorii istorici epocii noastre.

12. Imperiul Hitit a avut o existenţă aproape la fel de lungă ca perioada de când Statele Unite sunt o naţiune independentă.

13. Precum colapsul cultural, frământările politice revoluţionare, războaiele civile şi altele. Unele dintre acestea pot fi considerate potenţiale efecte secundare ale celorlalte teorii principale enumerate.

14. Şi inconsecvente. Pentru fiecare cercetător care demonstrează că oraşele au fost distruse în mare măsură, vor exista alţii ce îl contrazic, invocând numeroasele enclave care au supravieţuit şi chiar au prosperat în această perioadă. Ciprul, de exemplu, se pare că a prosperat în timp ce statele din jur au avut de suferit.

15. În capitala statului hitit, Hattuşaş, de exemplu, se pare că fortăreaţa regală şi clădirile publice importante au fost distruse, dar locuinţele private au rămas neatinse. Acesta pare mai curând un atac deliberat vizând simbolurile puterii statale decât prăduirea dezlănţuită de către o armată străină. Ar putea indica oare o revoltă politică internă sau o revoluţie, mai degrabă decât un război? Misterul se adânceşte…

16. Acesta este un termen modern. Respectivele populaţii, originile lor şi adesea ceea ce s-a întâmplat cu ele sunt mistere pentru noi în prezent. Egiptenii îi desemnau folosind denumirile individuale ale triburilor.

17. „Nordicii din toate ţinuturile" sunt numiţi într-o relatare. Din perspectiva egiptenilor majoritatea popoarelor trăiau în nord.

18. Pentru monarhii egipteni, datele pot fi problematice şi s-au schimbat întru câtva de-a lungul timpului. În plus, unele istorii precizează anii domniei, iar alte modalităţi de datare precizează anul naşterii şi al morţii conducătorului sau al unui personaj istoric.

19. Acest text este preluat din inscripţia triumfală a faraonului egiptean Ramses al III-lea [ed. rom.: Marc Van De Mieroop, *O istorie a Orientului Apropiat în Antichitate*, trad. de Vlad Stângu, Iaşi, Polirom, 2016, p. 210].

20. Bronzul se obţine dintr-un aliaj de cupru şi cositor. Arheologii găsesc adesea metalele depozitate la bordul vaselor comerciale, în raportul precis de cantităţi necesare producerii bronzului.

21. „Fier” e un termen ciudat aici, deoarece practic s-a transformat într-un fel de oţel, pe măsură ce procesul de prelucrare s-a îmbunătăţit în timp. Imaginea oştirilor cu arme grele din fier care fac prăpăd în rândurile oponenţilor care au arme din bronz moale este cu siguranţă un mit. Armele din bronz au fost făurite în continuare, fiind foarte apreciate mult timp după această epocă. La urma urmelor, fierul rugineşte foarte uşor, iar bronzul poleit are o frumuseţe decorativă.
22. Altă teorie formulată de istoricul Robert Drews sugerează că popoarele mării ar fi folosit arme şi tactici de infanterie noi pentru a învinge sistemele militare bazate pe care de luptă ale statelor din Epoca Bronzului.
23. Pirateria nu a fost niciodată neobişnuită în zona mediteraneeană premodernă. La peste o mie de ani de la încheierea Epocii Bronzului, romanul Iuliu Cezar avea să fie prins de piraţi şi ţinut prizonier pentru răscumpărare. Cu *trei mii* de ani mai târziu, preşedintele SUA, Thomas Jefferson, a fost nevoit să trimită forţe navale pentru a rezolva problema piraţilor barbari din Mediterană!
24. Vezi mai multe detalii despre acest subiect în capitolul 5.
25. Termen generic folosit de egipteni pentru cei din estul şi nord-estul Egiptului.
26. Pentru mai multe detalii despre boală, vezi capitolul 6.
27. Documentele egiptene susţin că aceasta ar fi o cauză. În cele din urmă vor exista şi faraoni egipteni de origine libiană, după ce secole de astfel de emigrări şi imigrări au modificat societatea egipteană.
28. Dar, ca de obicei, aceste rezultate au fost contestate de experţii care susţin alte teorii.
29. Acestea sunt câteva dintre descoperirile făcute de experţi cu privire la migraţiile populaţiilor, cauzate de posibile condiţii de ariditate şi secetă.
30. Ca în cazul scării Richter pentru cutremure, fiecare nivel al Indexului de Explozivitate Vulcanică corespunde unei intensificări enorme a forţei.
31. Unele dintre cele mai bune repere potenţiale pentru datare sunt evenimentele astronomice – de exemplu, o eclipsă. Deoarece experţii pot data adesea cu precizie, retroactiv, astfel de evenimente, chiar din trecutul îndepărtat, orice eclipsă care poate fi corelată cu documente, relatări sau întâmplări din epocă poate oferi o informaţie solidă, veridică, în vederea datării altor evenimente.
32. Au avut loc erupţii vulcanice şi în alte locuri aflate departe de estul Mediteranei (în Islanda, de exemplu), dar poate erau mai apropiate în timp de catastrofă şi este posibil să fi contribuit la rândul lor la încheierea Epocii Bronzului.
33. Experţii au găsit sub apă, în largul insulei Santorini, cantităţi enorme de material vulcanic degajat.
34. Este vorba despre elemente precum înălţimea şi înclinaţia valului. Unele valuri tind să fie mai problematice decât altele pentru vasele care navighează – de exemplu, valurile care se sparg în apropierea acestora sau cele cu frontul foarte abrupt.
35. Iar unii au sugerat că modelul pentru Atlantida legendară a lui Platon a fost Creta din Epoca Bronzului.
36. Care, dacă legenda războiului troian are vreun sâmbure de adevăr, sunt un popor important ce a jefuit Troia la câteva secole după această perioadă. Agamemnon din *Iliada* era rege în Micene.

37. Comparativ, al Doilea Război Mondial a ucis între 70.000.000 şi 85.000.000 de oameni. Aici sunt incluse şi victimele celui de-al Doilea Război Sino-Japonez, care a început cu câţiva ani înainte de atacul din 1939 asupra Poloniei.

38. Termenul „eradicată” nu este întru totul corect. Mai există mostre de variolă, iar folosită ca armă aceasta constituie o potenţială ameninţare.

39. Datarea este întotdeauna suspectă în astfel de cazuri, dar, presupunând că datele standard folosite sunt apropiate de realitate, acest faraon a domnit într-o epocă de tranziţie, fiind născut poate în perioada pe care o numim acum sfârşitul Epocii Bronzului şi murind după încheierea acesteia. Faptul că faraonul avusese variolă are vreo relevanţă pentru ancheta noastră? A fost pur şi simplu o victimă a variolei sau moartea sa indică o epidemie mai amplă? Hitiţii credeau că epidemia care îi afectase venise dinspre egipteni.

40. Uneori, boala care cauza o epidemie în Antichitate poate fi identificată după simptomele descrise sau prin testarea rămăşiţelor găsite, dar adesea experţii trebuie să ghicească ce boală a declanşat o epidemie într-o perioadă din preistorie.

41. După ce boala a fost răspândită în mod direct în rândul triburilor cu care au luat contact europenii, băştinaşii înşişi au răspândit noua molimă în interiorul continentului.

42. O epidemie cumplită de ebola e un exemplu perfect. Aceasta este una dintre marile temeri ale experţilor în boli contagioase, dar nici în cele mai negre coşmaruri ale lor un astfel de eveniment nu ar face ravagiile pe care le cauza vreuna dintre marile epidemii din Antichitate sau din Evul Mediu, care ucideau mare parte dintr-o populaţie.

43. Foametea şi epidemiile au o relaţie de interdependenţă asemănătoare celei dintre secetă şi foamete. Populaţiile slăbite de foamete sunt mai susceptibile la boli, iar epidemiile pot afecta grav producţia hranei în societăţile agricole, putând cauza foamete.

44. În această parte a lumii.

45. Incredibil de vechi. La finalul Epocii Bronzului, în 1200 î.Hr., unele oraşe asiriene aveau deja peste *o mie* de ani vechime.

46. De exemplu, o localitate importantă pentru exploatarea minereului de cupru a fost cucerită de asirieni de la hitiţi. Era echivalentul cuceririi şi preluării unei regiuni bogate în petrol în prezent.

47. Evident, din acest motiv unii sunt dispuşi să rişte. Dacă nu ar exista niciodată consecinţe pozitive pentru un stat victorios, noţiunea de război ar părea inutilă, nu-i aşa?

48. Nu sunt incluse aici nici Statele Unite, nici Japonia imperială. Fără îndoială că amândouă au avut de câştigat de pe urma implicării lor în Primul Război Mondial.

49. Şi hitiţii au luptat cu statul Mitanni şi au beneficiat de pe urma declinului acestuia. Uneori hitiţii şi asirienii purtau războaie prin intermediari şi războaie reci, susţinând pretendenţi rivali la tronul statului Mitanni. Acesta era însă un stat-tampon între hitiţi şi asirieni, iar când a fost înghiţit, prădătorii care îl devoraseră au ajuns să aibă o graniţă comună.

50. De obicei, într-un asemenea scenariu, întreaga populaţie este înfăţişată în aceşti termeni, mai puţin elita palatului.

51. Cel mai grav scenariu implică inteligenţa artificială sau tehnologia armelor, de exemplu. Adăugăm noi călăreţi celor patru călăreţi ai Apocalipsei? Ciuma, Războiul, Foametea, Moartea

şi Schimbările Climatice? Sau Dezvoltarea Impetuoasă a Tehnologiei?

52. Care s-a manifestat apoi în multe alte domenii ale sistemului interconectat ce a menţinut în funcţiune societatea sovietică.

53. De exemplu, dacă SUA s-ar diviza în mai multe state-naţiuni, cu siguranţă ar părea un „declin" din unele perspective, conform standardelor locale, dar cunoştinţele şi capacităţile globale şi alte astfel de aspecte ar putea fi afectate doar în mică măsură. Când s-a încheiat Epoca Bronzului, nu exista altă societate în întreaga lume care să îi preia rolul sau să îi continue progresele.

54. Se consideră că bursa civilizaţională a Epocii Bronzului s-a prăbuşit în jurul anului 1177 î.Hr.

55. Ar putea fi un scenariu simplu, de exemplu: „Imperiul îndepărtat ne lasă să murim de foame, dar seniorul local ne dă de mâncare."

Capitolul 4

Judecata de la Ninive

La 21 de ani după lansarea filmului *Planeta maimuţelor*, într-un sit arheologic din oraşul Mosul din nordul Irakului, arheologii de la Universitatea din California au început să sape în ceea ce pentru un neavizat părea a fi un deal natural. Dar, asemenea multor altor movile din zonă, era de fapt o structură artificială, din piatră şi cărămidă, pe care trecerea mileniilor o camuflase. Sub pământul acumulat vreme de 25 de secole au fost găsite dovezile unui dezastru: un strat de rămăşiţe şi materie arsă aflat chiar sub sol. Au fost descoperite fragmente de arme şi un fel de coridor cu ziduri de piatră şi pietruit pe jos.

Apoi arheologii i-au găsit pe morţi.

În pasaj erau cel puţin douăsprezece schelete, mai mulţi adulţi şi copii, precum şi un cal. Trupurile păreau să zacă acolo unde îşi găsiseră sfârşitul. Nu exista niciun indiciu de jaf, care ar fi fost dificil în orice caz, fiindcă în momentul morţii acelor oameni sau în preajma acelui moment coridorul se prăbuşise şi îi îngropase. Arheologii au stabilit că acoperişul ardea când s-a prăbuşit, iar unele dintre victime suferiseră arsuri înainte să moară, în acea zi cumplită din urmă cu două milenii şi jumătate.

Dacă situl ar fi fost găsit mai aproape de intervalul în care s-au produs evenimentele, ar fi fost o descoperire extrem de macabră, dar timpul

estompează până şi uciderea în masă. Nu mai există carne, sânge sau viscere, iar degradarea cadavrelor şterge expresiile faciale.

Poarta Halzi, cum s-a aflat apoi că se numea locul, era unul dintre cele cincisprezece deschideri spre exterior ale zidurilor de apărare ale probabil celui mai mare centru urban al lumii antice – Ninive, inima Imperiului Asirian din nordul Mesopotamiei.

La apogeul său, în jurul anului 650 î.Hr., e posibil ca oraşul şi satele din jur să fi avut în jur de 150.000 de locuitori şi să se fi întins pe o suprafaţă de 800 de hectare. Oraşul era o minunăţie a vremii sale, uriaş şi grandios, centrul de greutate al cârmuirii Imperiului Asirian şi reşedinţa principală a conducătorului său, care se autoproclama, printre altele, „rege al universului". Metropola avea o structură defensivă enormă, cu ziduri înalte de 18 metri şi late de 15, întinzându-se pe o lungime de peste cinci kilometri de fiecare parte, sub care erau săpate şanţuri adânci. Poarta Halzi avea o faţadă înaltă de 67 de metri şi era flancată de şase turnuri.

Totuşi, în acelaşi mod în care oamenii acoperiţi cu cenuşă din Pompeii, oraşul din epoca romană distrus de o erupţie vulcanică, au împietrit în clipa decesului, şi morţii de la Poarta Halzi au rămas în poziţia din ultimele clipe ale agoniei lor. Trupurile prezintă indiciile inconfundabile ale unei lupte corp la corp mortale, inclusiv leziuni defensive şi în unele cazuri dovezi clare că au primit o ultimă lovitură letală. Au murit în timp ce murea şi oraşul lor.

Ce făcuse Asiria pentru a merita o asemenea soartă?

În istoria omenirii există două tipuri de culturi care au avut un mare impact geopolitic asupra scenei istorice. Primele sunt societăţile şi culturile care îşi pot identifica moştenirea în versiuni ale lor care le precedă cu mult, ca, de exemplu, civilizaţia chineză şi cea egipteană. Au avut momente de glorie şi de decădere, dar au fost întotdeauna o forţă politică de temut de-a lungul a mii de ani de istorie şi sunt încă aici, participanţi pereni.

Al doilea tip de societăţi sunt cele care par să fi avut o epocă de aur glorioasă, apoi au căzut în uitare. Au avut momentul lor istoric efemer. Un astfel de exemplu este poporul mongol. În prezent, mongolii se află la periferia evenimentelor mondiale, cultura lor pare săracă, izolată şi înapoiată, cel puţin în comparaţie cu aşa-numita „lume dezvoltată”. Dar poporul mongol conducea cândva cea mai mare parte a lumii cunoscute şi a făcut-o timp de câteva secole. Poate părea o perioadă lungă, dar e puţin în comparaţie cu vechii asirieni.

Marele stat Babilon, din sudul Asiriei, a fost adversarul principal al imperiului în Epoca Bronzului şi în Epoca Fierului. Capitala Babilonului, cu acelaşi nume, situată la aproximativ 90 de kilometri sud de Bagdadul de astăzi, era unul dintre cele mai măreţe oraşe construite vreodată. A fost probabil prima metropolă locuită de peste 200.000 de oameni, iar la apogeu a avut probabil un număr dublu de locuitori. Este remarcabil că în acea perioadă de dinainte de instalaţiile sanitare şi de medicina modernă şi cu o aglomerare urbană atât de mare Babilonul a reuşit să evite epidemiile. (Oraşul Babilon avea să se menţină mai mult decât marele său rival asirian dinspre nord şi mai apoi va părea un refugiu urban dintr-o epocă anterioară în noua lume care avea să vină.)

La două secole după căderea Asiriei, un general grec pe nume Xenofon a consemnat cum a luat contact cu ceea ce mai rămăsese din grandoarea acesteia, când a văzut oraşe – mai mari şi mai impunătoare decât orice văzuse în Grecia – transformate în ruine. Xenofon scria în *Anabasis*, considerată acum o operă clasică a literaturii occidentale, despre experienţa sa de comandant al mercenarilor greci într-un război civil persan. Pe când Xenofon şi zece mii de greci purtau o luptă fără sfârşit, încercând să scape de urmăritorii lor după ce luaseră partea taberei înfrânte în acel război, au dat de nişte fortificaţii şi oraşe enorme, ruinate, acoperite de nisip, în nordul teritoriului actual al Irakului – ruinele a ceva mai măreţ decât produsese civilizaţia lor. Cu aproape 2.500 de ani în

urmă, Xenofon scria: „Grecii au mărşăluit în siguranţă pentru restul zilei şi au ajuns la fluviul Tigru. Acolo era un mare oraş părăsit, numit Larsa, locuit în vechime de mezi. Avea ziduri late de 7,5 metri şi înalte de 30, cu un perimetru de 9,5 kilometri. Era zidit din cărămizi de lut, cu o temelie din piatră de 6 metri”.

Mai târziu au dat de încă un oraş.

De acolo, după o zi de marş în care au străbătut 30 de kilometri, au ajuns la o întăritură mare, neapărată, de lângă un oraş numit Mespila… Temelia întăriturii era din piatră şlefuită, în care se vedeau multe cochilii. Era lată de 15 metri şi înaltă de 15. Deasupra ei era înălţat un zid de cărămidă, lat de 15 metri şi înalt de 30. De jur împrejur măsura 30 de kilometri.

Oraşele erau colosale din punctul de vedere al grecilor, iar Xenofon le-a pus localnicilor întrebări despre ele; aceştia i-au răspuns că structurile fuseseră construite de mezi, fiindcă aceştia precedaseră Imperiul Persan, sub a cărui stăpânire trăiau ei acum. De fapt, nu erau oraşe ale mezilor, ci asiriene. Cel aflat „lângă un oraş numit Mespila” ar fi fost Ninive – Xenofon se minuna de ruinele sale grandioase la două secole după decăderea sa.

În prezent l-am considera pe Xenofon un locuitor al lumii antice. La urma urmei, Grecia Antică este una dintre primele civilizaţii europene. El a văzut însă ceva ce în zilele *sale* părea deja străvechi – echivalentul Statuii Libertăţii prăbuşite în nisip, dintr-un imperiu din Orientul Apropiat care fusese superputerea epocii sale cu două secole mai înainte şi care acum părea şters de pe faţa pământului, că localnicii nici nu mai ştiau cui aparţinuse[1].

Înainte de decăderea sa, cultura mesopotamiană din care făcea parte Asiria era echivalentul primei variante de civilizaţie, Civilizaţia 1.0. Babilonul şi Asiria au reprezentat apogeul acestei versiuni a civilizaţiei

marcate de o creştere a puterii, sofisticării şi dezvoltării care începuse în locuri precum Ur, Akkad şi Sumer. Acest arbore neîntrerupt al civilizaţiei a dăinuit mai mult decât oricare alte versiuni ulterioare. Prin comparaţie, dacă am considera că civilizaţia modernă începe odată cu Renaşterea ar însemna că a durat între cinci şi şase secole. Asiria şi lumea sa erau de trei-cinci ori mai vechi, în funcţie de datare, dar izvoarele lor consemnează o succesiune neîntreruptă de regi care porneşte din 2300 î.Hr.[2], iar Ninive, marele lor oraş, a cunoscut declinul în jurul anului 600 î.Hr. Timp de aproape două milenii, aceste popoare au fost o entitate regională distinctă. Cea mai veche scriere din literatura europeană îi este atribuită lui Homer şi datează din 1000-800 î.Hr. – comparaţi-o cu *Epopeea lui Ghilgameş*, din Mesopotamia, care a fost consemnată în scris la 2100 î.Hr., iar înainte fusese o relatare orală. Civilizaţia 1.0 avea rădăcini adânci.

Este dificil să înţelegem cât de urbană era această cultură şi în ce măsură ne aminteşte de societatea noastră modernă. Dacă privim o hartă a bazinului mediteraneean şi a vestului Asiei în Epoca Bronzului şi Epoca Fierului, seamănă mult cu o hartă a Europei la începutul secolului XX, înainte de Primul Război Mondial. Existau câteva state puternice legate între ele prin diplomaţie şi alianţe. Când au intrat în război, au făcut-o adesea sub forma unor coaliţii, ca Antanta şi Puterile Centrale în Primul Război Mondial, şi puterile Aliate şi cele ale Axei în al Doilea.

Continuând analogia, asirienii ar fi germanii, fiindcă aceştia au avut dintotdeauna reputaţia de a fi o forţă militară, nu doar în secolul XX, ci de-a lungul întregii istorii. O explicaţie des menţionată ar fi că teritoriul Germaniei moderne este înconjurat de alte popoare puternice şi nu are multe graniţe naturale, aşa că este dificil de apărat. Din perspectivă social-darwinistă, s-ar putea spune că singurii oameni care ar putea supravieţui într-o astfel de regiune ar fi cei duri şi războinici. Acelaşi lucru se spune adesea despre asirieni, deoarece Asiria antică era înconjurată la rândul ei

de state puternice şi nu avea graniţe naturale, aşa că asirienii trebuiau să fie foarte duri, centralizaţi, eficienţi şi războinici aprigi ca să supravieţuiască.

Asemenea cetăţenilor din majoritatea statelor puternice de-a lungul secolelor, este puţin probabil însă ca locuitorii anticului Ninive să fi crezut vreodată că propria cultură va fi ştearsă de pe hartă.

Însă declinul oraşului Ninive este probabil unul dintre cele mai semnificative evenimente geopolitice din istoria lumii. Cu siguranţă este evenimentul geopolitic principal al Epocii Fierului în Orientul Apropiat. Este asemenea căderii Berlinului în al Doilea Război Mondial, punând capăt pentru totdeauna şi decisiv unui imperiu, însă distrugerea Germaniei naziste a răsturnat un regim de doisprezece ani, în vreme ce prăbuşirea Asiriei a însemnat sfârşitul unei puteri străvechi. Asirienii erau consideraţi adesea, mai ales de vecinii lor, un fel de nazişti din epoca biblică[3]. Erau oameni care păreau să se mândrească cu lucrurile îngrozitoare pe care le făceau. Au creat sculpturi măreţe, în piatră, înfăţişând armatele lor în război şi pedepsele pe care regii lor le aplicau celor care se răsculaseră împotriva lor. În unele cazuri, aceste basoreliefuri sunt în esenţă reclame la ceea ce în prezent ar fi considerate crime împotriva umanităţii.

De parcă ilustrările groteşti nu ar fi fost suficiente, regii asirieni îşi consemnau atrocităţile şi în scris, cu cuneiforme. Citind ce scriau despre faptele lor, rămânem cu impresia că asirienii nu au avut doar un singur conducător malefic asemenea lui Hitler, ci că *toţi* erau astfel. „Stilul curtenesc” artistic al basoreliefurilor regale asiriene era centrat pe genocid.

Să analizăm exemplul lui Assurnasirpal al II-ea (care a domnit între anii 883 şi 859 î.Hr.), unul dintre cei mai brutali regi asirieni. Iată ce spunea el despre modul în care gestiona o revoltă: „Am ridicat un stâlp deasupra porţii oraşului, am jupuit toate căpeteniile care se răsculaseră şi am învelit stâlpul cu pieile lor. Pe unii i-am ţintuit de stâlp, pe alţii i-am

tras în ţepe deasupra lui. Alţii au fost traşi în ţeapă în jurul stâlpului. Le-am tăiat mâinile şi picioarele dregătorilor care se răsculaseră”.

Assurnasirpal al II-lea descrie apoi cum ardea prizonierii, cum le tăia nasul, urechile şi degetele şi le scotea ochii. Zecile de mii de războinici care nu au fost arşi, ţintuiţi pe ziduri, decapitaţi sau mutilaţi au fost mânaţi în deşertul fierbinte, ca vitele, şi lăsaţi să moară de sete.

Pentru ca Assurnasirpal al II-lea să nu fie considerat o excepţie, secole mai târziu alt rege asirian, Assurbanipal (care a domnit între 669 şi 627 î.Hr.), nesatisfăcut de faptul că îi învinsese pe elamiţi în bătălie, descrie ce le-a făcut strămoşilor lor morţi de mult, ca să nu aibă pace în viaţa de apoi: „Mormintele regilor lor mai vechi şi mai noi, care nu aveau teamă de Aşur şi de Iştar, zeii mei, şi care i-au obidit pe străbunii mei, le-am nimicit, le-am prăpădit, le-am deschis, să bată soarele în ele. Le-am dus oasele în Asiria. Le-am lipsit umbrele de odihnă. I-am lipsit de prinos de merinde şi de apă”[4].

Mulţi istorici vor spune că acest comportament al asirienilor era tipic pentru acea vreme şi că această împăunare cu brutalităţile comise aveau un scop practic. Mulţi consideră că asirienii au întemeiat primul mare imperiu din istoria omenirii, iar toate imperiile care au urmat au adoptat în mare parte sau integral strategiile şi tehnicile folosite de asirieni pentru a guverna şi pentru a-şi administra imperiul. Una dintre tehnicile lor preferate de a-şi ţine sub control popoarele supuse era o formă de terorism de stat. Formula este înţeleasă bine în prezent, fiind folosită adesea în istorie. Oraşe, regiuni şi oameni care se revoltă sunt pur şi simplu raşi de pe faţa pământului, iar represaliile sunt cumplite. Scopul este supunerea celor cuceriţi, dar, cum se întâmplă adesea, represiunile creează nemulţumiri, iar asirienii reprimau mereu revolte, după care aplicau pedepse crunte. Asirienii se asigurau că potenţialii revoltaţi înţelegeau miza. Unele scene macabre scoase la iveală de săpăturile arheologice avuseseră drept scop intimidarea celor care le puteau vedea în timp ce

aşteptau să-l vadă pe rege. Imaginaţi-vă că sunteţi guvernatorul unui astfel de oraş problematic şi că sunteţi convocat la o întâlnire cu monarhul. La sosire, vedeţi o scenă sculptată în piatră (poate şi pictată), care vă arată ce s-a întâmplat cu un oraş şi cu cetăţenii săi de vază care au sfidat Asiria. O astfel de scenă descoperită în ruinele unui palat asirian îl arată pe un guvernator rebel, pe nume Dananu, înainte de a fi supus la torturi şi execuţii îngrozitoare – în timp ce Dananu merge în întâmpinarea morţii, basorelieful îl înfăţişează având atârnat la gât capul tăiat al unui complice. Este îmbrâncit, scuipat şi bătut de asirienii pe lângă care trece[5]. Chiar şi simplul fapt de a avea legat de gât capul unui om pare destul de macabru, dar să mai şi cunoşti persoana decedată este groaznic, o tortură psihologică. Antichitatea, după cum o atestă şi Vechiul Testament, excela în astfel de simbolisme sângeroase.

Deşi mulţi istorici spun că astfel de acte nu erau cruzimi deliberate, ci mai degrabă o modalitate de a controla un imperiu, ne întrebăm dacă asirienilor le făceau plăcere. Când Assurbanipal a terminat de măcelărit populaţia elamită, armata sa a adus capul tăiat al regelui elamit, pe care Assurbanipal l-a atârnat într-unul dintre pomii din grădina sa, ca să îl poată privi în timp ce se ospăta împreună cu soţiile sale. Şi această scenă a fost sculptată în piatră şi poate fi văzută pe un basorelief aflat în prezent la British Museum. Ce încerca să spună regele? Era plăcut să vadă chipurile moarte ale duşmanilor în timp ce mânca şi bea cu mare fast? Sau este o scenă simbolică, iar de fapt regele nu mânca vegheat de deasupra farfuriei de capul unui mort? Oricare ar fi adevărul, el voia ca toată lumea să creadă că făcea asta. Când Assurnasirpal al II-lea a pus ca prizonierii săi să fie jupuiţi de vii, se pare că s-a asigurat că tronul lui era plasat astfel încât să poată privi scena. Asta făcea parte din responsabilităţile lui regale sau nu putea rata o asemenea desfătare? Din nou, mulţi istorici vor spune că astfel îşi menţineau unitatea asirienii imperialişti, creând condiţii care au permis progresul civilizaţiei. Rutele comerciale, stabilitatea, protecţia

în faţa atacurilor barbarilor dinspre exterior, toate acestea sunt elemente pozitive citate în clasica apărare a compromisurilor făcute de un imperiu[6]. Asiria nu a fost nici primul, nici ultimul stat care s-a menţinut suprimându-şi în mod înfiorător adversarii.

Deşi acest mod violent, poate malefic de a-şi conduce imperiul avea avantajele sale, reacţia ostilă pe care a indus-o a conferit o nouă semnificaţie zicalei „Cum îţi aşterni, aşa dormi”. Când vecinii Asiriei au avut în sfârşit şansa, au distrus colosul mesopotamian complet, atât de rapid, încât, după cum am văzut, societăţile ulterioare, după doar câteva generaţii, păreau să nu îi mai cunoască gloria apusă.

Aşadar, ce s-a întâmplat?

Declinul Asiriei nu a fost lung, lent, cum avea să fie cazul Imperiului Roman. Ultimul mare rege asirian, Assurbanipal, menţionat mai sus, a moştenit imperiul la apogeul expansiunii sale teritoriale şi a domnit mai bine de 40 de ani[7]. Ultimele sale cuvinte sunt însă jelanii ce prevestesc turnuri nefaste. Imperiul nu a supravieţuit mult după moartea sa. Un factor al declinului Imperiului Asirian poate fi identificat, în mod paradoxal, în cucerirea de către acesta a unor populaţii învecinate. Vreme de secole, armatele Imperiului Asirian au fost alcătuite din băştinaşii asirieni dârzi şi relativ loiali din centrul teritoriului său. Spre sfârşitul imperiului, armatele sale erau alcătuite din tot mai puţini asirieni şi din tot mai mulţi mercenari şi supuşi recrutaţi din teritoriile cucerite de asirieni. Armata era încă o minunăţie sub aspect organizaţional şi instituţional, dar efectivele şi loialitatea ei erau mai fragile şi mai puţin de încredere decât înainte.

În plus, asirienii, asemenea tuturor popoarelor din vechea Mesopotamie, aveau o problemă legată de succesiune. La moartea unui monarh se isca adesea un conflict îndârjit între fii care voiau să-i urmeze la tron – atunci când nu avea loc o lovitură de stat. Războaiele civile au fost frecvente în toată istoria Asiriei, iar mulţi dintre regii săi au fost asasinaţi de propriii copii. Luptele dinastice au făcut probabil mai mult

rău statului asirian decât oricare dintre duşmanii săi şi au deschis calea către ceea ce s-a întâmplat la Ninive[8].

Dar evenimente asemănătoare din trecutul Asiriei nu avuseseră întotdeauna repercusiuni negative. Începutul celei mai glorioase perioade din istoria Asiriei[9] a avut drept punct de plecare o lovitură de stat extrem de dură, care ar putea fi comparată cu preluarea puterii de către bolşevici în Rusia, în 1917. În anul 745 î.Hr., întreaga familie regală asiriană a fost ucisă, iar conducerea a fost preluată de un general care şi-a luat ulterior numele Tiglatpalasar al III-lea. Acesta a reorganizat armata, care a devenit cea mai sofisticată forţă de luptă din lumea antică. Asiria a fost prima mare societate stabilă care a folosit cavaleria în sensul modern, de trupe instruite, probabil a fost prima care a avut un stat-major autentic în stil modern[10] şi care a folosit cu regularitate un număr mare de soldaţi pe câmpul de luptă – până la cincizeci de mii de oameni şi până la trei sute de mii de soldaţi pe tot cuprinsul imperiului. Gândiţi-vă la logistica necesară pentru a folosi atâtea persoane pe câmpul de luptă – asigurarea hranei, a apei, aprovizionarea şi întreţinerea unui număr atât de mare de oameni în marşuri de sute de kilometri, prin regiuni cu reliefuri şi condiţii variate, în epoca Vechiului Testament[11].

Asirienii erau mai bine instruiţi şi antrenaţi decât oricare armată de până la Alexandru Macedon şi poate chiar mai buni decât unele dintre oştirile acestuia. Analizând toate marile armate din istoria Orientului Mijlociu, vedem că de obicei le lipsea o infanterie competentă, disciplinată, care să execute rapid ordinele, soldaţi a căror misiune era să stea umăr la umăr şi să lupte corp la corp cu trupele de şoc ale duşmanului. Gândiţi-vă la legionarii romani sau la hopliţii greci. În vestul Asiei au existat dintotdeauna cele mai bune trupe de cavalerie din lume, dar infanteria sa, pe parcursul istoriei, a fost adesea mai puţin impresionantă decât cea europeană. Asirienii contrazic această tendinţă. Pe câmpul de luptă, formaţiunile lor de infanterie, bine instruite, formau

principalul corp al armatei. Unităţile lor cuprindeau adesea arcaşi şi suliţaşi, având astfel o flexibilitate tactică sporită[12].

Aşa cum îi şade bine unui imperiu care s-a maturizat în „era biblică", asirienii desfăşurau care de luptă minunate. Înainte de apariţia cavaleriei veritabile[13], armatele profitau de mobilitatea cailor punându-i să tragă căruţe şi care. Asirienii, la fel ca majoritatea celorlalte puteri, foloseau care de luptă uşoare, rapide, în care puteau sta de obicei arcaşi. Cam după 900 î.Hr., când adevăraţii cavalerişti au început să le ia locul conducătorilor de care în misiunile ce presupuneau mobilitate, cum ar fi găsirea şi urmărirea duşmanilor înfrânţi, carele de luptă au început să devină mai mari şi mai grele, iar rolul lor a evoluat. Carele de luptă din epoca lui Assurbanipal (686-628 î.Hr.[14]) erau nişte vehicule uriaşe, trase de patru cai, fiecare transportând trei-patru luptători. Erau echivalentul din epoca biblică al unor tancuri sau transportoare blindate. Pentru duşmani erau probabil copleşitoare, terifiante. Sute de astfel de maşini aliniate, care goneau pe o câmpie cu 15-25 de kilometri pe oră, în timp ce soldaţii din ele trăgeau cu săgeţi în ţintele lor pe măsură ce se apropiau, apoi se năpusteau asupra oştirii îngrămădite în faţa lor – probabil că priveliştea era greu de suportat psihologic. În mare parte, războiul se bazează pe curaj, pe moralul trupelor şi pe evitarea panicii[15] şi este interesant de speculat câte unităţi aflate în faţa unui asemenea atac rămâneau pe poziţie, aşteptând încleştarea[16]. În această epocă, roţile carelor de luptă aveau o înălţime de 1,8 metri şi erau acoperite cu ţepi metalici, necesari (după cum ne lămureşte o descriere asiriană) pentru a evita alunecarea şi răsturnarea carelor pe sânge.

Cavaleria Asiriei – probabil prima cavalerie veritabilă din istorie instruită şi organizată conform standardelor moderne[17] – era cea mai de temut forţă a armatei sale. Referinţe multiple din vechea Biblie ebraică o descriu ca pe un „fulger" şi o „tornadă". Probabil a fost perfecţionată pentru a lupta cu arcaşii călare ai barbarilor cimerieni şi sciţi, care au venit

dinspre sudul actualului teritoriu al Rusiei după anul 1000 î.Hr. (reprezentând probabil cea mai gravă ameninţare militară la adresa lumii civilizate din acea perioadă şi din acel loc şi fiind poate sursa de inspiraţie pentru Gog şi Magog din Biblie). Mulţi istorici spun că asirienii merită să fie apreciaţi pentru că au salvat civilizaţiile din teritoriul Semilunii Fertile de aceste măceluri săvârşite de triburi, pentru că erau singura putere militară care dispunea de forţa, flexibilitatea şi trupele necesare pentru a stăvili aceste invazii. Altfel, istoria omenirii ar fi putut fi cu totul alta. Cu siguranţă, asirienii erau violenţi, dar e posibil ca eforturile lor să fi salvat civilizaţia Epocii Fierului din vestul Asiei de jafurile, împilarea şi brutalitatea echivalentului din lumea antică al hoardelor de mongoli sau de huni[18].

Din păcate, duşmanii asirienilor care erau măcelăriţi la vremea aceea nu erau la fel de recunoscători ca istoricii de mai târziu. Este uşor să atribui motivaţii altruiste sau eroice unor „salvatori ai civilizaţiei”, dar poate că asirienii încercau pur şi simplu să-şi apere cuceririle şi prăzile de război, ca să nu fie jefuite de alţii. Armata magnifică pe care au creat-o asirienii nu era doar un mijloc de apărare a statului lor, ci şi de urmărire a propriilor interese. Aceste interese includeau pirateria la scară largă. Incursiunile şi raidurile anuale de amploare erau ceva obişnuit. Astfel de incursiuni erau vitale pentru a asigura menţinerea înfloritoarei economii asiriene.

Un catalog al prăzilor capturate într-un raid contra unui adversar neînsemnat ne oferă o imagine sugestivă a bogăţiilor şi valorilor mobile din acea regiune şi acea perioadă:

40 de care cu oameni şi cai
460 de cai învăţaţi cu jugul
55 kg argint
55 kg aur
2.700 kg plumb

2.700 kg cupru
8.000 kg fier
1.000 de vase de cupru
2.000 de oale de cupru
Diverse vase şi cazane din cupru
1.000 de veşminte din lână viu colorate
Mai multe tăbliţe din lemn
Paturi din fildeş, ornamentate cu aur, din palatul conducătorului
2.000 de vite
5.000 de oi
15.000 de sclavi
Mai multe fiice de nobili cu zestrea lor
Sora conducătorului
Tributul anual de 1.000 de oi, 2.000 de baniţe de grâu, 1 kg aur şi 12 kg argint

Dacă duşmanii mărunţi puteau fi „tunşi" regulat, ca oile, pentru profit, alte state mari din Orientul Apropiat erau ameninţate de distrugeri cu caracter aproape permanent. Elamul, situat pe teritoriul actual al Iranului, era un adversar implacabil pe termen lung, pe care Asiria „l-a zdrobit definitiv" de mai multe ori de-a lungul vremii. Evident, aceste cuceriri erau mai puţin „permanente" decât credeau infatuaţii monarhi asirieni. Babilonul, mult mai apropiat de ei, era o altfel de problemă, pe care nu au reuşit niciodată să o rezolve pe deplin. Asirienii au tratat întotdeauna Babilonul mai bine decât pe majoritatea duşmanilor lor, deoarece oraşul era centrul cultural al lumii străvechi – Parisul acelor vremuri. Mulţi istorici au comparat relaţia dintre Babilon şi Asiria cu cea dintre Grecia şi Roma. Romanii erau superiori din punct de vedere militar, dar aveau o admiraţie autentică pentru cultura grecilor şi au adoptat aspecte ale sculpturii, filosofiei, literaturii şi arhitecturii lor. La fel, asirienii admirau cultura străveche – şi, pentru acea perioadă şi acea zonă, foarte avansată –

a Babilonului. Acest respect şi această admiraţie au salvat Babilonul de soarta multor oraşe şi state căzute pradă asirienilor.

Dar orice imperiu are limitele sale, iar după încă o revoltă a babilonienilor, vestiţi pentru că erau dificil de domolit (după ce asirienii încercaseră o abordare „blândă"), regele asirian Sennacherib s-a săturat şi a iniţiat ceea ce am putea numi „soluţia finală" a problemei babiloniene, în anul 689 î.Hr. Basoreliefurile povestesc ce s-a întâmplat apoi, cu vocea regelui asirian: „L-am lovit cum vine uraganul şi l-am biruit ca o furtună. Nu i-am cruţat poporimea, tineri şi bătrâni; am umplut străzile oraşelor cu leşurile lor. Am prăpădit tot oraşul şi casele, de la temelie până la acoperiş. I-am dat foc, pentru ca de-acuma şi pământul pe care se ridicau templele sale să fie dat uitării."

Istoricul Gwynne Dyer a afirmat că Sennacherib a distrus Babilonul ca o bombă nucleară. De fapt, singura diferenţă dintre lumea antică şi cea modernă este că pe atunci era nevoie de mult mai multă forţă umană pentru a realiza acelaşi lucru. Soldaţii asirieni au dărâmat zidurile şi au incendiat oraşul. (Imaginaţi-vă ce ar fi însemnat realizarea distrugerilor de la Hiroshima sau Nagasaki cu mâna.)

Pe lângă uciderea locuitorilor Babilonului, furiosul „rege al lumii" a deviat cursul unui râu astfel încât să curgă peste oraş, apoi a pus să se semene mărăcini şi să se presare sare, ca să devină un ţinut pustiit.

Poate că sfârşitul Imperiului Asirian a fost cauzat în parte de succesul său. Purtând toate aceste războaie, asirienii au ajuns să învingă unele dintre triburile cele mai feroce şi mai puternice din Orientul Mijlociu. Unii istorici sugerează că multe dintre popoarele supuse au rămas paşnice chiar şi după ce asirienii au ieşit de pe scena istoriei. Când a apărut Imperiul Persan, care a luat locul asirienilor, este posibil ca persanii să nu fi fost nevoiţi să fie la fel de violenţi deoarece Asiria supusese deja multe populaţii tribale şi state care altfel ar fi reprezentat o ameninţare[19]. S-a sugerat chiar că motivul pentru care invadarea Persiei de către Alexandru

Macedon, trei secole mai târziu, a părut mai uşoară decât s-ar fi crezut a fost că regiunea era obişnuită să fie subjugată, după secole de războaie cu Asiria.

Elucidarea motivului pentru care marile state intră în declin sau dispar este întotdeauna dificilă. În cazul Asiriei, de obicei se dă vina pe războiul civil şi pe supraextinderea militară. Dintre ultimii mari regi, Sennacherib, cel care a distrus Babilonul, a fost asasinat de fiii săi. Tradiţia spune că i-au fost zdrobiţi creierii în timp ce se ruga, iar arma crimei a fost un idol înfăţişând o zeitate babiloniană. Babilonienii au considerat acest fapt o răzbunare pentru ceea ce făcuse Sennacherib în Babilon. E posibil ca succesorul său, Assarhaddon, să fi fost de aceeaşi părere. El a început să reconstruiască măreţul oraş. (Nimeni nu vrea ca un zeu să fie mânios pe el.)

Assarhaddon, fiul lui Sennacherib, a domolit revoltele interne şi a făcut ceea ce înaintaşii săi doar plănuiseră: a atacat Egiptul. Acest atac asupra unui teritoriu atât de vast, puternic şi îndepărtat este considerat de unii istorici dovada că asirienii „au făcut un pas prea departe”. Învingerea forţelor terestre egiptene a fost o misiune relativ uşoară pentru armatele asiriene încă formidabile, dar menţinerea controlului asupra regiunii s-a dovedit a fi o misiune de coşmar şi costisitoare. Principala armată asiriană a fost blocată mult timp în Egipt, în timp ce în ţară situaţia degenera. A fost capcana clasică a imperiilor: supraextinderea militară.

Între timp, în vidul de putere creat prin învingerea regulată de către asirieni a populaţiei elamite cândva puternice, în vestul teritoriului actual al Iranului se impunea un trib până atunci neînsemnat şi puţin cunoscut. Un popor cunoscut în istorie ca mezi a început să se unească într-un stat mai organizat, sub un rege pe nume Cyaxares, al cărui tată ar fi fost ucis de asirieni. Lui Cyaxares i se atribuie meritul de a fi organizat armata mezilor astfel încât aceasta a devenit o forţă formidabilă[20]. În timp ce grosul trupelor lui Assarhaddon erau blocate în Egipt, mezii au început să

provoace Asiriei probleme cu care nu se mai confruntase de foarte mult timp.

În anul 615 î.Hr., Cyaxares a atacat Asiria. Iniţial a fost respins, dar în anul următor s-a întors şi a reuşit să distrugă străvechiul centru religios al imperiului, vechea capitală Aşur. A fost un eveniment şocant. Babilonienii – care căutau mereu o cale de a se elibera de sub dominaţia asirienilor şi simţind că aceştia erau vulnerabili – s-au aliat apoi cu armata mezilor, în cadrul unei ceremonii care a avut loc lângă zidurile dărâmate ale oraşului Aşur. Se contura o alianţă antiasiriană puternică[21]. Cyaxares i-a dat-o pe fiica sa de soţie unui rege babilonian, o modalitate tradiţională de consolidare a alianţei. Momentul decisiv, dacă astfel de lucruri pot fi evaluate la atâta timp după ce s-au petrecut, a fost când arcaşii călare ai barbarilor sciţi şi-au unit forţele cu mezii şi cu babilonienii şi, împreună, toate cele trei puteri au atacat oraşul Ninive, în anul 612 î.Hr.

După câteva bătălii şi un asediu care a durat trei luni, marea metropolă antică a capitulat. Mezii au tratat Ninive la fel cum ar fi procedat asirienii cu un oraş med. Conform legendei, ultimul rege asirian s-a înconjurat de toate bunurile şi artefactele sale de preţ şi le-a dat foc, pierind în flăcări în timp ce armatele aliate dărâmau zidurile oraşului Ninive.

Arheologii moderni au găsit fragmente de ceramică, de cărămizi emailate şi alte rămăşiţe aruncate în şanţul de apărare al oraşului pentru a facilita atacarea zidurilor. Au identificat şi breşele făcute în ziduri. În straturile de cenuşă şi funingine pe toată întinderea sitului arheologic, cercetătorii au mai descoperit dovezi ale unui foc atât de fierbinte încât putea topi sticla, precum şi rămăşiţe umane care prezentau urme clare de violenţă letală.

Profeţii biblici, care ar fi prezis căderea Asiriei, i-au scris epitaful:

„Sunt împotriva ta!”, zice Domnul…

Şi oricine te va vedea va întoarce capul de la tine, zicând: „Pierit-a Ninive! Cine o va jeli şi de unde îi voi căuta mângâietori?”…

Prăbuşirea ta este fără leac, şi năpraznic prăpădul tău! Toţi cei care vor auzi această veste despre tine vor bate din palme, că peste cine nu s-a abătut necontenit răutatea ta?

Iar după două secole, când Xenofon a dat de ruine, nimeni nu i-a putut spune măcar că erau asiriene. Oraşul-fantomă a rămas însă o dovară mută a măreţiei şi grandorii constructorilor săi, oricine ar fi fost ei.

Noi presupunem că nu vom avea o asemenea soartă. La fel au crezut însă şi ei, cândva.

1. Este foarte posibil ca unii dintre aceşti oameni să fi avut şi ei origini asiriene. De asemenea, se poate ca asirienii rămaşi să fi păstrat tradiţii orale despre trecutul lor glorios, chiar dacă localnicii de altă origine uitaseră de acesta. Poate că Xenofon pur şi simplu i-a întrebat pe localnicii nepotriviţi.

2. Asta s-ar putea să nu reflecte realitatea istorică, dar reflectă ceea ce oamenii respectivi *credeau* că este realitatea. Astfel de izvoare pornesc de la perioada „marelui potop” mitic care a ajuns şi în Biblia evreilor.

3. Biblia ebraică îi descrie uneori ca pe întruciparea răului.

4. „Umbrele” sunt o referire la spirite sau stafii. Asirienii îi pedepseau pe strămoşii duşmanilor lor, astfel încât pedeapsa devenea mult mai dură. De asemenea, aşa cum se făcea adesea în lumea antică, asirienii luau şi statuile ce reprezentau zeităţile societăţilor respective şi le duceau în captivitate. Astfel, sintagma „război total” capătă o semnificaţie complet nouă.

5. În cele din urmă, capul lui Dananu a fost înfipt într-un ţăruş în afara porţilor oraşului Ninive, ca avertisment.

6. Compromisurile unui imperiu includ cuceriri militare, morţi şi represalii, versus avantajele stabilităţii, organizării şi consolidării aduse de statul imperial prin cuceriri şi anexări. Ideea că astfel este propulsat „progresul” poate fi, desigur, o prejudecată de ordin cultural.

7. Când a venit Assurbanipal la domnie, Asiria anexase recent Egiptul la imperiul său, aceasta fiind o cucerire monumentală.

8. S-a spus că oştirile cele mai periculoase cu care s-a confruntat vreodată Imperiul Roman au fost propriile armate, în timpul războaielor civile. La fel se poate spune despre Asiria.

9. Epoca se numeşte a Imperiului Neo-Asirian, datată de obicei între anii 911 şi 609 î.Hr.

10. Depinde de modul de catalogare. Alte armate aveau consilii de război, iar faraonii aveau la rândul lor state-majore alcătuite din consilieri militari, chiar înainte de asta.
11. Acesta nu este un lucru uşor nici *în prezent* pentru statele moderne. De fapt, câte state-naţiuni pot să trimită pe câmpul de bătălie 50.000 de soldaţi şi să-i aprovizioneze în timp ce luptă pe teritorii îndepărtate?
12. Unităţile mixte le permiteau arcaşilor să slăbească forţa duşmanilor care avansau, înainte să-i atace suliţaşii asirieni. De asemenea, probabil erau extrem de valoroase contra duşmanilor care îi hărţuiau şi luptau atacând pe neaşteptate şi apoi retrăgându-se, tactica aceasta frustrând şi epuizând adesea trupele de şoc cu arme grele.
13. Oameni călare.
14. Aceste date marchează de obicei anii naşterii şi morţii lui Assurbanipal.
15. Se credea că zeul grec al panicii, Fobos, alerga dezlănţuit pe câmpurile de luptă.
16. Sunt de mult numeroase întrebări privind desfăşurarea propriu-zisă a bătăliilor în Antichitate. Ne-am aştepta ca astfel de lucruri să fie cunoscute, dar nu sunt. Trupele sau masele învălmăşite de oameni se ciocneau? La fel şi caii? Sau se opreau instinctiv în ultima clipă? După şarjă, forţele adverse se amestecau între ele? Sau ambele tabere aveau o zonă-tampon, la mijloc, în care trupele aruncau cu proiectile unele în altele şi uneori se ciocneau? Izvoarele antice care ar putea ajuta la găsirea unor răspunsuri nu precizează multe detalii esenţiale. De obicei presupuneau că cititorii din vremea aceea înţelegeau mecanica de bază şi comentau adesea doar detaliile ieşite din comun.
17. Cavaleria a apărut în rândul călăreţilor nomazi din stepa eurasiatică înainte să fie adoptată de societăţile sedentare. Mai întâi au apărut carele, apoi călăreţii. Cavaleriştii au fost folosiţi de asirieni începând cu anii 1000 şi 900 î.Hr. Chinezii aveau să înceapă să îi folosească în război între 400 şi 300 î.Hr.
18. Cimerienii şi sciţii au fost printre primele populaţii de călăreţi ale culturii nomade de stepă, strămoşii culturali ai mongolilor, turcilor şi hunilor.
19. Acest Imperiu Persan ahemenid a fost cunoscut de fapt pentru relativa sa toleranţă şi îngăduinţă. Oare a fost o lecţie învăţată de la asirieni sau asirienii, „obişnuind Orientul Apropiat cu jugul unui imperiu”, au diminuat nevoia de violenţă?
20. Sau cel puţin aşa afirmă izvoarele antice.
21. Asirienii zdrobiseră însă înainte astfel de coaliţii ale mai multor puteri care li s-au opus în trecut.

Capitolul 5

Ciclul de viaţă al barbarilor

Este uşor să considerăm de la sine înţelese toate elementele care ne menţin societatea în funcţiune – sistemul complex, interconectat care ne oferă curent electric, hrană şi protecţia armatei sau a poliţiei. Sistemul financiar pare să funcţioneze pe pilot automat. Acelaşi lucru se poate spune şi despre reţeaua electrică; majoritatea nu îi acordăm importanţă până ce o furtună o întrerupe şi aprindem lumânări, aşteptând ca compania de electricitate să remedieze defecţiunea. Dar dacă nu ar mai veni *niciodată* curentul electric? Cum s-ar descurca nişte oameni ca noi, care ne bazăm atât de mult pe modernitate, dacă electricitatea s-ar reduce forţat şi permanent?

Nicio generaţie nu a avut vreodată capacităţile generaţiei noastre sau nu s-a bazat pe ele în măsura în care o facem noi. Mintea noastră este condiţionată să gândească în termenii îmbunătăţirii şi modernizării continue, ai unei presupuneri nerostite că abilităţile noastre vor progresa mereu, iar ritmul în care au loc descoperiri şi inovaţii tehnologice va deveni tot mai accelerat.

Poate că e o gândire unidirecţională, dar reflectă, în mare, situaţia din ultimele secole. Este de înţeles că în timp e posibil să uităm că lucrurile ar putea merge în direcţia opusă. La urma urmei, când a fost ultima oară când s-a întâmplat aşa ceva?

Căderea Imperiului Roman este probabil exemplul clasic. Experienţa zonelor romanizate ale arhipelagului britanic este poate cazul cel mai dezolant. În anul 55 î.Hr., Iuliu Cezar a condus prima expediţie a unei puteri mediteraneene dincolo de Canalul Mânecii, pentru a explora acel teritoriu ceţos, puţin cunoscut (de alţii în afară de băştinaşi). S-a luptat cu localnicii, despre care a spus[1] că păreau asemănători sub aspect cultural cu triburile celtice pe care le întâlnise în Galia[2]: se deplasau şi luptau folosind carele de luptă, iar mulţi războinici îşi vopseau pielea cu albastru, ca să pară mai înspăimântători în bătălie. I-a descris pe băştinaşi drept o populaţie primitivă, în comparaţie cu standardele culturale şi tehnologice romane. După ce i-a învins în câteva bătălii, Cezar s-a întors, traversând Canalul Mânecii cu trupele sale, şi şi-a urmat destinul în Italia. Triburile din Britannia au avut linişte vreme de aproape un secol înainte să se întoarcă romanii. În anul 43 d.Hr., o armată romană de cucerire a traversat Canalul Mânecii, i-a învins pe localnici şi a instituit pacea. Au procedat aşa cum aveau obiceiul, omorând mulţi băştinaşi şi instituind represalii dure. Cruzimea romanilor în războaie pe care azi le-am numi „de contrainsurgenţă" era de la sine înţeleasă, iar consecinţele negative imediate pentru localnici erau cumplite. Totodată, beneficiile pe termen lung pentru locuitorii cuceriţi au fost uriaşe. Romanii au adus proverbialele „binefaceri ale civilizaţiei" în multe părţi ale lumii[3]. Dar, când în cele din urmă se întorceau de unde plecaseră, adesea luau cu ei binecuvântările respective. Din acel moment, varianta locală a Statuii Libertăţii începe lungul proces de descompunere în nisip.

Britannia, sub dominaţie romană, făcuse parte din unul dintre marile imperii din prim-planul istoriei lumii, apoi şi-a pierdut rapid acest statut. Nouă, celor care trăim acum, ne este greu să înţelegem asta. Mai multe secole de vieţuire asemenea romanilor transformaseră fostele populaţii tribale „barbare" în „romano-britoni", un popor care se bucura de băile publice cu apă caldă, de minunatele clădiri publice, de drumurile

extraordinare, de zidurile solide şi de tot felul de forturi şi fortificaţii, funcţionarea tuturor acestora fiind asigurată de soldaţi romani din întregul imperiu. Britonii fuseseră conectaţi la marile civilizaţii din bazinul mediteraneean şi Orientul Apropiat ca la o reţea de electricitate (care îşi avea originile tocmai în străvechea Mesopotamie), iar la începutul secolului al V-lea d.Hr. conexiunea respectivă a fost întreruptă. De trupele şi banii care susţineau sistemul în Britannia era mare nevoie în Italia, care era ameninţată. După câteva secole de guvernare şi administraţie romană, împăratul le-a spus practic locuitorilor Britanniei că vor trebui să-şi poarte singuri de grijă.

Urmarea a fost că la o sută de ani după ce puterea Romei s-a diminuat, locuitorii Britanniei trăiau într-o epocă mai puţin avansată decât cea în care trăiseră strămoşii lor. Care ar fi consecinţele dacă s-ar întâmpla aşa ceva în prezent – dacă un guvern central ar renunţa la toată influenţa sa asupra unui anumit teritoriu? Unele probleme, cum ar fi lipsa de alimente şi de combustibil, ar apărea aproape imediat, iar într-o perioadă mai lungă s-ar manifesta şi altele, pe măsură ce sistemele şi structurile s-ar deteriora şi s-ar degrada.

Metaforic vorbind, cât timp au mai rămas aprinse luminile în Imperiul Roman după dezintegrarea sa? Cât timp au rezistat băile publice în fostele provincii mărginaşe înainte să se defecteze, când nu a mai fi rămas nimeni care să ţină minte cum se repară sau când nu au mai existat materialele necesare? Dar apeductele care asigurau apa? Cine făcea de strajă pe zidurile şi fortificaţiile care ţineau la distanţă duşmanii şi invadatorii? Cum se putea plăti orice dacă nu erau colectate impozitele sau nu se alocau bani? Cine a preluat iniţiativa şi şi-a asumat rolurile fundamentale pe care şi le asumau de obicei cârmuitorii?

Pentru „căderea Imperiului Roman”[4] au fost propuse sute de scenarii posibile. La fel ca în cazul altor „căderi”, unii experţi cred că, în locul

unei „căderi” dramatice, a existat o tranziţie – o schimbare a managementului, dacă doriţi – care poate că a satisfăcut nevoile oamenilor de la acea vreme mai bine decât administraţia romană. Dar, indiferent care este adevărul, e greu să ignorăm faptul că noii manageri ai multora dintre fostele provincii romane din Apus, deşi au încercat de obicei să menţină practicile romane, erau triburi germanice.

Dacă privim harta fostei lumi romane în jurul anului 600 d.Hr., vedem cum arată un imperiu fragmentat. Asta s-a întâmplat, practic. Teritoriile romane din nordul Africii fuseseră ocupate de un trib germanic, vandalii. Spania şi unele zone din sud-vestul teritoriului actual al Franţei erau sub controlul vizigoţilor, iar tribul burgunzilor domina şi administra sud-estul Franţei. Nordul Franţei de astăzi era condus de un rege franc „barbar”, iar centrul vechiului Imperiu Roman, Italia, era ostrogot. Multe alte foste teritorii imperiale erau controlate de entităţi şi mai mici. În anul 400 d.Hr., toate aceste regiuni fuseseră romane. În multe locuri, despoţii războinici „barbari” încercau încă să le menţină astfel într-o măsură cât mai mare. Istoricul Chris Wickham scrie: „Toate marile entităţi politice apusene erau conduse conform tradiţiei romane, dar erau mai militarizate. Structurile lor fiscale erau mai slabe. Aveau mai puţine relaţii economice între ele, iar economiile interne erau adesea mai simple”. El adaugă: „Iar şi iar, armatele «barbare» ocupau provinciile romane, pe care le conduceau în stilul romanilor; aşadar, nimic nu s-a schimbat, dar s-a schimbat totul”.

Cum se ajunsese la asta? La apogeul său (în jurul anului 100 d.Hr.), Imperiul Roman era probabil cel mai mare stat care existase vreodată. Doar China contemporană din timpul dinastiei Han putea fi considerată comparabilă cu Roma. Imperiul era incredibil de sofisticat, controla teritorii uriaşe, guverna în jur de 70.000.000[5] de cetăţeni şi ţinea barbarii la distanţă. Faptul că Imperiul Roman a fost totodată unul dintre cele mai războinice state din istoria omenirii nu reprezintă o coincidenţă. Acest

imperiu nu ar fi putut fi făurit dacă Roma nu ar fi avut una dintre cele mai performante armate din istoria lumii[6].

Armata romană încă îi fascinează astăzi pe specialiştii în istorie militară. La fel ca în cazul altor armate din lumea antică, funcţionarea ei şi modul de acţiune în luptă, pe câmpul de bătălie, nu sunt pe deplin înţelese. La apogeul imperiului, armata sa era o forţă multinaţională de profesionişti cu experienţă, alcătuită din bărbaţi recrutaţi de pe tot cuprinsul imperiului, unită de o tradiţie instituţională veche de secole. Trupele erau disciplinate, instruite, echipate de stat şi foarte motivate. Unităţile erau conduse de vestiţii centurioni, iar armatele romane reuşeau pe câmpul de luptă performanţe de neatins pentru majoritatea celorlalte oştiri[7]. Este o ilustrare minunată, la scară mică, a sofisticării lumii antice. Doar hrănirea şi aprovizionarea unei asemenea forţe într-o campanie necesită logistică la o scară pe care nu o asociem de obicei cu societăţile de odinioară. Întregul teritoriu al statului roman era protejat în orice moment de un număr de 300.000-500.000 de soldaţi[8], care păzeau avanposturi ce se întindeau din nordul Britanniei până în nordul Africii şi din Spania până în Siria.

În luptă dominau. Istoricul Arther Ferril scrie: „Contrar regulii obişnuite a istoriei militare premoderne, romanii le cauzau pierderi mari duşmanilor chiar şi atunci când erau învinşi. De obicei, romanii nu fugeau, atunci înregistrându-se cele mai mari pierderi. Când aveau ca adversari trupe neinstruite, erau pur şi simplu de neînvins, chiar dacă erau copleşiţi numeric. Doar când o armată romană era luată prin surprindere, pe teren nefavorabil, barbarii aveau şansa să obţină o victorie tactică”.

Dacă am putea transporta armata romană o mie de ani în viitor, este greu să ne imaginăm că ar fi învinsă de vreo oştire europeană până în a doua jumătate a Evului Mediu[9]. Cât de departe în viitor ar putea să fie transportate cele mai bune trupe militare ale prezentului şi să fie în continuare competitive?

Dacă un stat vecin avea relaţii de pace cu romanii, erau de obicei trei motive:

1. Fusese deja înfrânt. Multe state aflate în relaţii de pace cu Roma deveniseră state clientelare sau fuseseră anexate Romei, locuitorii lor devenind adesea cetăţeni romani.
2. Încă nu fusese înfrânt. Uneori slăbiciunea ocazională a Romei – asemenea oricărui stat cu viaţă îndelungată, aceasta cunoştea fluctuaţii ale puterii sale – îi silea pe diplomaţii săi, de obicei foarte agresivi, să stabilească relaţii pe termen lung, paşnice cu vecinii. Aceste relaţii se încheiau adesea când Roma intra într-o pasă mai bună.
3. Roma nu ştia de existenţa sa.

Al treilea motiv reflectă un aspect al unei epoci mai străvechi din istoria omenirii. Uneori, noi, modernii, dăm de câte o comunitate mică, nedescoperită până în acel moment, care trăieşte complet izolată într-un loc foarte îndepărtat. În istoria antică şi medievală, să nu ştii cum arată lumea dincolo de un anumit punct de pe hartă şi să descoperi un stat, o cultură sau un popor necunoscut până atunci era nu doar posibil, ci, pe măsură ce imperiile se extindeau, inevitabil.

Trăim în nişte vremuri în care întreaga planetă a fost cartografiată, iar imaginile preluate de sateliţi i-au transformat întreaga suprafaţă într-o marfă cunoscută. Pe hărţile noastre nu mai există monştri marini care să reprezinte teritoriile întinse de la capătul pământului, necartografiate sau necunoscute. Strategii militari moderni nu ar şti de unde să înceapă dacă ar trebui să se pregătească şi să se organizeze pentru zone ale globului care le-ar fi la fel de necunoscute ca faţa nevăzută a Lunii. Ce pericole ar putea să pândească într-o emisferă necunoscută? Ar putea parcurge întregul spectru civilizaţional, de la o versiune terestră a *Războiului lumilor* de H.G. Wells, în care o societate mai avansată tehnologic, necunoscută până atunci, ajunge în emisfera noastră şi începe brusc să ne

sfâşie forţele armate, până la opusul lor, nişte barbari primitivi, nu foarte diferiţi de cetele de neandertalieni, care ar ieşi din misteriosul teritoriu necunoscut şi ar ataca fortificaţiile imperiului nostru.

Strategii militari din trecut s-au confruntat în mod repetat cu astfel de situaţii[10].

În vreme ce noi, modernii, nu am fi foarte înspăimântaţi de orice societate nou-descoperită dacă s-ar dovedi că ne este cu mult inferioară sub aspect tehnologic, economic sau al nivelurilor de complexitate, unele dintre cele mai terifiante populaţii din istorie au fost cele ce întruneau aceste criterii, cele pe care le cunoaştem sub numele „barbari”.

Termenii „roman” şi „barbar” au ajuns să fie asociaţi, în mare parte datorită rolului pe care l-au avut cei din urmă în preluarea de la cei dintâi a teritoriilor lor vestice. Aşa-zişii barbari au existat însă cu mult înainte să apară romanii. Percepţia generală despre un „barbar” – un războinic crunt, bărbos, care poartă un coif cu coarne şi agită un topor, care se roagă unor zei viteji, bea mult şi luptă la limita dintre raţional şi nebunesc – este mai specifică unei perioade şi unei culturi decât conceperea Greciei Antice. Grecii au inventat termenul, dar în accepţiunea lor acesta desemna pe oricine nu era grec[11]. Se încadrau aici numeroase categorii de populaţii; cele mai multe, de fapt. Romanii foloseau termenul cu un sens asemănător, clasificând adesea drept „barbari” chiar şi popoare foarte rafinate, cum erau persanii şi cartaginezii. Termenul a fost însă folosit mult timp de statele şi societăţile agricole sedentare drept etichetă denigratoare pentru populaţiile tribale şi pentru nomazi. În prezent, când ne gândim la barbari, acesta este stereotipul care ne vine în minte: un om care distruge locuri şi obiecte rafinate, crunt, necivilizat, analfabet, periculos, însă aproape copilăros.

Se pare că în preajma oricărui oraş-stat antic, în anii săi de formare, cu mult timp în urmă, trăiau barbari, nomazi sau triburi locale. Adesea, aceste triburi îşi construiau sălaşurile sau îşi instalau corturile ori

adăposturile pe terenul accidentat ocolit de fermieri şi de locuitorii oraşelor – pe dealuri sau în munţi, în deşert sau în stepa fără copaci. Între aceste două grupuri existau schimburi comerciale, interacţiune, diplomaţie, dar şi conflicte, iar oraşele-state subjugau adesea triburile sau pe nomazii locali ori viceversa.

Cândva, în trecutul neguros, semilegendar al Italiei, în secolul al VIII-lea î.Hr., aşa a fost întemeiată Roma. În secolele III-IV î.Hr. era un oraş stat-mic – purta războaie cu vecinii din regiune, care trăiau la doar o zi distanţă. Două secole mai târziu avea să devină un vast imperiu, întins pe toate cele trei continente cunoscute la vremea aceea[12].

Scriitorul roman Titus Livius scria că Roma a cucerit lumea ca strategie de autoapărare, dar susţinerea acestei idei pare cam oportunistă pentru un scriitor roman patriot[13]. Ea se bazează pe presupunerea că înfrângerea şi cucerirea duşmanilor periculoşi aveau adesea scopul de a pacifica graniţa instabilă, însă aici nu părea să se menţină pacea vreodată. Mereu apăreau noi duşmani, de obicei mai puternici şi mai crunţi decât cei recent învinşi. Cucerirea Galiei de către Cezar, de exemplu, a stabilizat situaţia din Galia, dar a adăugat la graniţele Romei o nouă frontieră pe fluviul Rin, noii vecini fiind triburi feroce care înainte făcuseră probleme Galiei. Acum deveniseră nu doar problema *lui*, ci şi a Romei pe vecie. Din perspectiva romanilor, probabil că dincolo de orice trib barbar se afla altul şi mai barbar şi tot aşa, până la capătul lumii. Unde te opreşti dacă vrei securitate la graniţă?

Cei mai periculoşi duşmani „barbari” ai Romei erau originari din regiuni ce, spre deosebire de Galia relativ apropiată, nu erau accesibile Romei, locuri din care părea că răsar noi triburi şi populaţii, aşa cum răsar insule noi datorită vulcanilor. E un fenomen istoric fascinant al geografiei umane. Cea mai faimoasă dintre aceste regiuni numite uneori „pântecele naţiunilor” sau „fabrici de triburi” se afla în zona munţilor Altai din Mongolia. Din această regiune de stepă foarte îndepărtată, adesea

îngheţată, accidentată, au apărut probabil de-a lungul vremii o multitudine de triburi de călăreţi nomazi din centrul Asiei. Sciţii, sarmaţii, hunii, avarii, turcii şi mongolii, toţi ar fi apărut mai întâi[14] în acest ţinut. Dacă aşa stau lucrurile e o genealogie cu adevărat „barbară". De asemenea, distanţa până la Roma era uriaşă. Romanii ar fi trebuit să cucerească teritorii până la graniţa teritoriului actual al Chinei pentru a curma la origini acest izvor de barbarie, aşa cum au făcut în Galia.

Scandinavia era altă regiune care părea să fie un fel de „pântece al naţiunilor". Era şi alt teritoriu pe care Romei i-ar fi fost greu să-l cucerească şi să-l colonizeze pentru totdeauna: destul de îndepărtat, cu o capacitate redusă de a produce hrană care să susţină populaţii în creştere şi un climat aspru. Cu siguranţă, nu părea un teritoriu bogat şi ispititor pe care să-l invadezi. De fapt, chiar locuitorii Scandinaviei plecau periodic de aici, în căutarea unei vieţi mai bune. Războinicii masivi, entuziaşti, blonzi, cu ochii albaştri veneau de secole dinspre nordul îndepărtat, cu voie sau fără voie. Vikingii au fost una dintre ultimele mari răbufniri ale acestor negustori, marinari, colonizatori, piraţi şi războinici din Scandinavia, dar în istoria acestei regiuni i se atribuie producerea mult mai multor vlăstare. Aici şi-ar fi avut originea triburi germanice precum goţii, lombarzii, vandalii şi mulţi alţii, care la un moment dat s-au îndreptat spre sud[15]. Însă aceste triburi au sosit (ori s-au amestecat) în Europa Centrală cu secole după ce romanii au întâlnit aici pentru prima oară populaţii pe care le-au desemnat prin termenul general „germani"[16].

„Germania" este o creaţie modernă. Teritoriile care includ popoare sau culturi identificate adesea drept „germanice" acoperă o zonă mult mai mare decât cea ocupată de statul-naţiune modern numit Germania. Câteva zeci de triburi şi confederaţii tribale, numărul lor variind mereu, pe care romanii le clasificau (de obicei) drept germanice, s-au stabilit pe teritoriul cuprins de la vest la est cam între fluviile Rin şi Vistula, iar de la Marea Nordică şi Baltică până în sud, la Dunăre şi chiar până la Marea Neagră[17].

În cea mai mare parte a Antichităţii, acest teritoriu s-a aflat în afara hărţii lumii cunoscute, fiind echivalentul terestru al dragonilor şi monştrilor marini care populau marginile oceanice ale lumii sau interiorul necunoscut al „Africii întunecate” pe primele hărţi şi globuri. Cu siguranţă, negustorii şi triburile barbare prietenoase ofereau informaţii din auzite despre cum erau oamenii din ţinuturile de dincolo de Rin, dar e puţin probabil ca zvonurile să-i fi pregătit pe romani pentru *furor teutonicus*, când au ajuns în sfârşit să o simtă în mod direct.

Momentul „primului contact” – când triburile germanice, în masă, au migrat înspre bazinul mediteraneean (unde culturile erau alfabetizate şi puteau consemna o astfel de informaţie) – a fost când triburile cimbrilor şi teutonilor[18], aparent extrem de numeroşi, au început să migreze spre sud, în cadrul aşa-numitului „război al cimbrilor”[19]. În anul 113 î.Hr., aceste triburi s-au mutat pe teritoriul unei populaţii celtice aliate cu Roma. Conform autorilor (practic ostili) din Antichitate, atât cimbrii, cât şi teutonii erau triburi uriaşe de „barbari” cu care nu se putea negocia, în căutare de noi sălaşuri; îşi aduseseră cu ei familiile, avutul şi căruţele[20]. Autorii respectivi afirmă că, pe măsură ce înaintau, acestor triburi li se alăturau alte triburi şi alţi oameni, astfel încât numărul lor devenea şi mai mare[21].

Până atunci, Roma se războise cu aşa-zişii barbari secole la rând. Însă acest nou grup era descris drept extrem chiar şi după standardele celor necivilizaţi: îi speriau pe *ceilalţi* barbari. Autorii din Antichitate i-au descris drept făpturi umane uriaşe, cu părul alb şi ochii cenuşii. Aveau straie primitive, din piei de animale şi o forţă fizică supraomenească şi setea de sânge aproape că le lua minţile. Au nimicit o armată romană după alta, aparent cu uşurinţă, pe măsură ce înaintau spre Italia, ameninţând însăşi Cetatea Eternă. Pierderile de pe câmpul de luptă în rândul legiunilor romane erau uriaşe, iar statul roman a fost cuprins de disperare.

Apoi, după cum descriu autorii din Antichitate, triburile barbare, asemenea unui grup de copii a căror atenţie poate fi uşor distrasă de ceva strălucitor, şi-au schimbat direcţia, îndreptându-se spre teritoriile actuale ale Spaniei şi Franţei, dându-le timp romanilor să-şi pregătească un plan de urgenţă, care, aşa cum făceau ei adesea, a constat în găsirea unui lider excepţional, căruia i-au încredinţat conducerea.

Când cimbrii şi teutonii (şi ceilalţi) şi-au reluat marşul către Roma, în anul 104 î.Hr., romanii l-au pus în fruntea cetăţii pe Caius Marius, general şi consul ales în repetate rânduri. Acest om – care va juca de fapt un rol important în prăbuşirea Republicii Romane – a salvat-o fără îndoială de una dintre cele mai grave ameninţări cu care s-a confruntat, când i-a învins prima oară pe teutoni şi aliaţii lor în bătălia de la Aquae Sextiae, în anul 102 î.Hr. (se pare că a lăsat pe câmpul de luptă 90.000 de germanici morţi). Caius Marius i-a învins şi pe cimbri în bătălia de la Vercellae, în anul următor (omorând încă 65.000-160.000 de membri ai tribului)[22]. Astfel a dispărut prima ameninţare germanică majoră din istoria Romei.

O generaţie mai târziu (în jurul anului 55 î.Hr.), unul dintre cele mai importante personaje din istoria Romei, Iuliu Cezar (un nepot al lui Caius Marius), se confrunta şi el cu probleme din cauza germanicilor. După cum spune chiar Cezar, triburile celtice de pe teritoriul actual al Europei Occidentale (predominant din zona fluviului Rin) erau atacate de aceste populaţii feroce pe care Cezar le numea „germani”. Cezar îi înfăţişează ca fiind la fel de înfricoşători şi de neoprit ca generaţia anterioară (dacă aceştia or fi fost înrudiţi în vreun fel cu cimbrii şi teutonii) şi spune că triburile celtice l-au implorat să le ajute să respingă acest atac sau această invazie venită de dincolo de Rin.

Când legiunile romane au sosit în zonă pentru a-şi ajuta aliaţii gali/celţi[23], au început să audă vorbindu-se despre duşmanul cumplit, necunoscut, cu care urmau să se confrunte, iar Cezar spunea că au fost intimidaţi. „Oamenii noştri au început să pună întrebări”, scrie Cezar, „iar

galii şi negustorii le răspundeau, descriindu-le cât de înalţi şi straşnici erau germanii, nemaipoment de curajoşi şi iscusiţi în mânuirea armelor. Adesea, spuneau ei, când se luptaseră cu germanii, nu izbutiseră nici să le îndure chipul, uitătura de neclintit”[24]. Conform relatării oportuniste şi subiective (oferind însă o aparentă mărturie directă) a lui Cezar, descrierile terifiante ale acestor „germani” au semănat panică în rândul tribunilor militari şi prefecţilor romani.

> Unii dintre ei au început să vină cu tot felul de scuze ca să plece de îndată şi i-au cerut învoire să pornească la drum. Alţii au rămas, ruşinaţi, nevoind să fie crezuţi laşi. Oamenii ăştia nu-şi puteau ascunde teama de pe chip, iar câteodată nu-şi puteau stăpâni lacrimile. Se ascundeau în corturi şi îşi plângeau soarta ori se jeluiau la prieteni de primejdia care se abătea asupra lor. În toată tabăra, toţi bărbaţii îşi iscăleau şi îşi pecetluiau diata.

Ar trebui să precizăm că până în vremea lui Cezar armata romană cucerise pe oricine şi era considerată de neoprit. Trupele pe care Cezar le descrie ca fiind intimidate de acest duşman înfiorător erau ele însele o armată ce intimida.

Unii autori antici de mai târziu, cum ar fi Tacit sau Plutarh, aveau să spună cam acelaşi lucru ca Iuliu Cezar: oamenii despre care Cezar susţinea că trăiau la est de Rin aveau o înfăţişare impunătoare şi foarte războinică[25]. Se menţionează adesea că femeile şi copiii tribului veneau pe câmpul de luptă în căruţe, îi îngrijeau pe răniţi şi îi încurajau pe războinici prin strigăte, din spatele liniilor de bătălie, riscându-şi astfel viaţa, deoarece, dacă bărbaţii pierdeau bătălia, toţi mureau sau deveneau sclavi.

Tacit scria că războinicii germanici urau pacea, iar dacă tribul lor nu purta un război, căutau alt trib şi se alăturau cauzei acestuia: „Mulţi tineri nobili, dacă în ţinutul în care s-au născut este un răstimp mai lung de pace şi linişte, caută char ei alte triburi care sunt în război, asta fiindcă

germanilor nu le este pe plac pacea; gloria se cucereşte mai uşor pe timp de vitregie, iar un număr mare de supuşi nu pot fi uniţi decât prin violenţă şi prin război”. El adaugă: „Pe un german nu îl trage aţa să are pământul şi să aştepte liniştit recolta, pe cât îl trage să atace un duşman şi să fie rănit pentru pradă. El crede că este sălciu şi searbăd să câştige încet, cu sudoarea frunţii, ceea ce ar putea fi dobândit iute cu puţină vărsare de sânge”[26].

În cele din urmă, Cezar descrie cum aceste triburi măreţe au format zone în care depopulaseră forţat teritoriul din jurul sălaşurilor lor, pentru a crea un perimetru defensiv. Cu cât tribul era mai mare, cu atât zona moartă era mai întinsă. „De cea mai mare laudă în rândul statelor germane au parte cele care fac prăpăd la hotare şi se înconjoară astfel de cel mai întins ţinut nepopulat.” (Cezar susţine că a auzit despre o zonă lată de 950 de kilometri[27].)

În următoarele secole, între romani şi germanici s-a creat o relaţie interesantă, care avea să evolueze pe două direcţii divergente. Prima şi cea mai evidentă, cel puţin în cărţile de istorie, era o relaţie de război.

Din perioada marii invazii/migraţii a cimbrilor şi teutonilor până la sfârşitul Imperiului Roman de Apus, triburile germanice şi armatele romane s-au ciocnit regulat. În pofida atributelor fizice mult lăudate ale combatanţilor germanici, a abilităţilor lor ca luptători şi a acelei *furor teutonicus*, romanii i-au învins mai des decât au fost învinşi, iar când sufereau înfrângeri, de obicei circumstanţele erau potrivnice.

Un exemplu perfect este ceea ce s-a întâmplat în anul 9 d.Hr., într-ün fel de versiune romană a ultimei confruntări a lui Custer cu triburile sioux. Dar, dacă locotenent-colonelul american George Armstrong Custer a pierdut mai puţin de trei sute de oameni în bătălia dezastruoasă contra unui număr mai mare de amerindieni, omologul său roman a pierdut în jur de 20.000 de soldaţi în lupta cu războinicii tribali. Generalul roman Publius Quinctilius Varus a condus o armată alcătuită din trei legiuni şi

mii de soldaţi din trupele auxiliare, în inima teritoriului necunoscut al Germaniei central-nordice… de unde nu s-a mai întors. Varus a fost atras într-o capcană de un membru al unui trib, care fusese instruit de romani, pe care îl credea prieten, dar care colabora în secret cu câteva triburi germane ostile Romei[28]. Varus şi trupele sale au fost atacaţi prin surprindere în pădurile întunecate şi au fost ucişi cu toţii. Pentru mentalitatea romanilor civilizaţi, povestea asta era un coşmar absolut.

Câţiva ani mai târziu, o armată romană care se răzbuna pe triburi avea să găsească decorurile de coşmar de după bătălie, inclusiv întăriturile romane copleşite, locurile ultimelor confruntări cu cei care au rezistat până la final şi cele în care prizonierii romani au fost torturaţi şi ucişi.

Scriitorul antic Tacit a descris toate acestea în termeni sumbri:

> Prima tabără a lui Varus, cu diametrul său larg şi locul mare din mijloc arată limpede că a fost ridicată de trei legiuni. Mai departe, întăriturile parţial prăbuşite şi şanţul îngust lasă să se înţeleagă că aici a fost o poziţie ocupată de un rest al armatei decimate. În mijlocul câmpului se aflau oasele albite ale soldaţilor, căzuţi în vreme ce fugeau sau se apărau, împrăştiaţi peste tot sau adunaţi grămadă. În preajmă zăceau frânturi de arme şi picioare de cai, precum şi ţeste de oameni, ţintuite de trunchiurile copacilor. În poienile din apropiere se aflau altarele barbarilor, pe care jertfiseră tribuni şi centurioni de rang înalt[29].

Împăratul August s-ar fi dat cu capul de uşă, spunând: „Quinctilius Varus, adu-mi înapoi legiunile!”[30].

Bătălia din Pădurea Teutoburg (*Teutoburger Wald*) nu a pus capăt implicării romanilor în regiune, dar mulţi istorici o consideră un moment de cotitură, în care germanicii au risipit orice speranţă a romanilor de a transforma Germania într-o provincie imperială, ca pe Galia. Regiunea era prea întinsă, iar relieful şi clima puneau probleme prea mari. „Romanizarea” ei i-ar fi împovărat prea mult pe contribuabili şi armata romană în această fază a imperiului şi, la drept vorbind, nu era un teritoriu

suficient de bogat ca să merite efortul necesar pentru a-l supune şi a-l stăpâni. Traian (care a domnit între 98 şi 117 d.Hr.) şi Marc Aureliu (care a domnit între 161 şi 180 d.Hr.) aveau să poarte războaie cumplite cu germanicii, dar în cele din urmă s-a decis că graniţa Imperiului Roman se va opri la Rin, nu departe de frontierele Germaniei actuale. De-a lungul Dunării, în sud, romanii aveau să construiască fortificaţii ample, pentru a proteja imperiul de incursiunile germanicilor.

Aspectul marţial al relaţiei dintre romani şi germanici atrage în mare măsură atenţia istoricilor, dar este posibil ca interacţiunea paşnică a celor două populaţii să fi schimbat în cele din urmă echilibrul de putere. Este uşor de observat cum contactul susţinut – chiar şi o graniţă comună – poate schimba societăţi, pe măsură ce bunurile, banii, ideile şi oamenii circulă de o parte şi de alta a graniţei. Acest lucru este adevărat mai ales dacă există un dezechilibru cultural sau tehnologic între cele două teritorii. Populaţiile indigene din cele două Americi din secolul al XVI-lea nu erau la fel cinci secole mai târziu, după contactul susţinut cu europenii mai centralizaţi şi avansaţi din punct de vedere tehnologic. Nici populaţiile germanice din Europa Centrală nu au mai fost la fel după cinci secole de contact cu lumea romană. Germanicii care luptau alături de Roma ca aliaţi, trupe auxiliare sau mercenari erau un mijloc evident de transmitere a ideilor şi culturii romane către triburi. Acest lucru era valabil mai ales în cazul oricăruia dintre triburile din interiorul teritoriului germanicilor care nu aveau contact fizic direct cu teritoriile romane. Chiar înainte ca Republica Romană să devină imperiu, utilitatea războinicilor germanici fusese recunoscută. Adesea, aceşti războinici aflaţi în slujba imperiului aveau ocazia să ajungă la Roma şi să vadă unul dintre cele mai mari oraşe ale lumii, apoi mergeau să lupte la marginile imperiului, cot la cot cu alţi oameni cosmopoliţi, în locuri îndepărtate. Se întorceau apoi la triburile lor din Germania, înfăptuind astfel un transfer amplu de experienţă obţinut prin activitatea într-o societate avansată. Dacă ne

gândim că sute de mii de războinici au făcut asta timp de mai multe generaţii, nu este greu să înţelegem că era o experienţă transformatoare.

Până în perioada în care Imperiul Roman de Apus începuse să se clatine (în jurul anului 400 d.Hr.), multe dintre aceste triburi germanice „barbare" şi căpeteniile lor semănau mult cu romanii. Istoricul Roger Collins scrie: „Ar fi uşor să ni-i imaginăm [«pe barbari»] puţin diferiţi de sălbatici – goi, păroşi şi, fără îndoială, vopsiţi înspăimântător. De fapt, în secolele IV-V, sub aspectul culturii materiale, diversele populaţii vorbitoare de limbi germanice se deosebeau doar în mică măsură de romanii din provincii". Deşi adesea erau mai blonzi sau mai roşcaţi şi aveau nelipsita mustaţă germanică, Roger Collins arată că germanicii purtau multe veşminte ca ale romanilor. De fapt, şi romanii purtau haine specifice germanicilor şi aveau în comun şi stilurile ornamentale. Pantalonii de piele strâmţi ai germanicilor şi părul lung au devenit o modă pentru locuitorii spilcuiţi ai Romei – spre marea nemulţumire a tradiţionaliştilor din Cetatea Eternă.

Se susţine de mult că în armata romană avea loc un soi de fuziune care e posibil să nu fi fost nici pe departe inofensivă, un fel de germanizare a armatei. Aceasta a început prin practica angajării unor soldaţi germanici – chiar a unor triburi întregi – care adesea luptau şi erau echipaţi asemenea unor războinici tribali[31]. Obiceiul creării unor alianţe (*foederati*) alcătuite din triburi şi populaţii, folosindu-le apoi soldaţii în armatele Romei, avea rădăcini străvechi în istoria romană. Romanii îi tratau pe germanici la fel ca pe multe alte populaţii, întemeind state clientelare la graniţele cu triburile germanice, conduse de şefi de trib îndatoraţi Romei, care deveneau apoi state-tampon între Roma şi triburile germanice din interior. Aceste state clientelare asigurau adesea un număr mare de războinici care luptau de partea romanilor, la nevoie. Unii istorici au numit astfel de aranjamente „contracte"[32].

Nu era o problemă dacă în armata romană luptau *unii* germanici, dar întrebarea dacă au existat prea mulţi germanici într-o armată romană a fost amplu dezbătută. În ce moment a devenit armata mai degrabă germanică decât romană? A contat acest lucru? Pentru romani, poate că aceasta a fost o întrebare existenţială şi într-o măsură la fel de mare o întrebare teoretică, mai ales fiindcă această armată a primit misiunea să apere Roma în cele mai grele zile ale sale împotriva oştirilor care aveau să învingă în cele din urmă imperiul de apus, armate alcătuite adesea din – aţi ghicit – membri ai triburilor germanice[33].

În doar două secole, armatele romane au devenit atât de germanizate, încât războinicii germanici au început să pătrundă în structurile de comandă. Au existat perioade în Imperiul Roman când armata principală din Apus şi armata principală din Răsărit erau *amândouă* sub comanda unor generali de origine germanică. În timp, aceste armate romane au început să arate şi în cele din urmă să lupte altfel decât armatele romane din epocile anterioare. În loc să fie integrate în legiuni şi să devină practic identice cu celelalte trupe romane (asemenea galilor, după ce fuseseră supuşi), tot mai multe trupe germanice luptau alături de romani folosind armele tradiţionale, armurile, liderii de grupuri şi stilul „barbare”.

Este greu de apreciat în ce măsură a contribuit acest fapt la ceea ce avea să se întâmple cu Roma în cele din urmă[34]. Arheologia a elucidat recent unele transformări petrecute „în spatele Cortinei de Fier barbare”. Se pare că se schimbau multe în interiorul puţin cunoscut al centrului şi nordului Europei, de la sporirea bogăţiei şi activităţii economice la sisteme politice mai evoluate şi noi tehnici agricole, iar toate acestea au contribuit la creşterea uriaşă a populaţiei. Nu este clar în ce măsură se datora asta contactului cu un popor precum romanii şi în ce măsură fusese o evoluţie de ordin intern[35], dar această schimbare a fost unul dintre motivele pentru care triburile germanice de la sfârşitul epocii imperiale erau mai periculoase decât cele din secolele anterioare.

Istoricul Peter Heather scrie: „Creşterea masivă a populaţiei, dezvoltarea economică şi restructurarea politică din primele trei secole ale erei noastre nu puteau să nu facă din Germania secolului al IV-lea o ameninţare potenţială mult mai mare la adresa dominaţiei strategice romane în Europa decât echivalentul său din secolul I”. De asemenea, el arată că această ameninţare sporită era mai puţin stabilă decât fusese înainte: „Este important să ne amintim şi că societatea germanică nu ajunsese încă la un echilibru. Centura de regate germanice clientelare se întindea la doar aproximativ 100 de kilometri dincolo de graniţele de pe Rin şi Dunăre; astfel, mare parte din Germania era exclusă din campaniile regulate care menţineau cât de cât ordinea în zonele de frontieră. Prin urmare, balanţa de putere la graniţă era vulnerabilă la ceva mult mai periculos decât ambiţia exagerată periodică a regilor clientelari. Un şoc exogen puternic venise din partea Persiei sasanide în secolul anterior – oare lumea germanică de dincolo de centura de regate clientelare bine controlate reprezenta o ameninţare asemănătoare?”.

Poate că da.

Intervalul considerat adesea perioada de criză atât în relaţiile dintre romani şi germanici, cât şi sub aspectul dizolvării în cele din urmă a Imperiului Roman de Apus ar fi fost marcat iniţial de implicarea în această poveste a unei populaţii din afară, în anul 376 d.Hr. – anul în care hunii feroce şi încă oarecum misterioşi au năvălit ca o furtună în Europa.

E greu de spus ce s-a întâmplat cu adevărat în inima necunoscută a teritoriului „barbar”, unde poate s-au purtat războaie aprige între triburi şi uniuni tribale, însă nimeni nu le cunoaşte, fiindcă nu au fost consemnate niciodată. Povestea tradiţională – având la origine izvoare antice şi pe care mulţi au considerat-o până nu demult purul adevăr – este că hunii, un trib aprig de călăreţi nomazi ai stepelor, pătrunseseră în partea europeană a Eurasiei şi măturau totul în calea lor. Triburi întregi le-ar fi fugit din cale, disperate, unul după altul, ciocnindu-se ca într-o reacţie în lanţ.

Aflăm că ostrogoţii, cuprinşi de panică, au fugit de huni spre vest, unde au dat de vizigoţi. Împreună, aceste triburi germanice au fost mânate spre graniţa de la Dunăre a Imperiului Roman, unde au implorat să fie lăsate să treacă, generând astfel o amplă criză umanitară.

Unele teorii mai moderne sugerează însă că hunii nu ar fi fost deloc implicaţi într-o ofensivă militară amplă, ci că un număr mare de raiduri şi atacuri minore făcuseră nesigure teritoriile goţilor.

Oricare au fost motivele, împăratul roman din Răsărit se confrunta cu o situaţie dificilă[36]. O criză poate constitui însă şi o oportunitate, iar împăratul Valens (care a domnit între 364 şi 378 d.Hr.), care este posibil să nu fi avut multe opţiuni favorabile în această situaţie, a sesizat măcar un beneficiu potenţial în suplimentarea armatelor sale cu soldaţi vizigoţi căliţi în lupte. A permis triburilor să treacă graniţa de la Dunăre şi să se stabilească în zona considerată sigură de la marginea imperiului, cu condiţia ca acestea să renunţe la arme. Nu era o solicitare nerezonabilă – să ai peste o sută de mii de germanici înarmaţi în interiorul graniţelor implică şi nişte pericole potenţiale[37].

Refugiaţii se aşteptau să fie salvaţi; în schimb, după cum scrie istoricul Arther Ferrill: „La sfârşitul anului 376” – în toiul iernii – „a început traversarea fluviului. Vizigoţii, poate vreo 200.000, sufereau de foame, iar funcţionarii romani insensibili, profitori îi exploatau fără milă. Ca să nu piară de foame, vizigoţii îşi dădeau copiii romanilor, drept sclavi, pentru carne de câine, primind câte un câine în schimbul unui copil”.

Poate că nu toţi romanii îi tratau atât de nemilos pe nou-veniţi, dar, scrie Ferril, „traversarea Dunării a fost foarte prost organizată”. E o modalitate eufemistică de a descrie cum s-a turnat gaz peste foc, într-o situaţie pe care panica şi disperarea cauzate de atacurile hunilor o făcuseră deja aproape explozivă.

Epuizaţi, flămânzi, îngheţaţi şi dezorganizaţi, vizigoţii erau totuşi un neam formidabil şi puternic. În cele din urmă, situaţia incendiară a

explodat, iar războinicii s-au pus pe jafuri, luându-şi singuri ce aveau nevoie din regiune în următoarele optsprezece luni, perioadă care a fost numită „războiul gotic” (376-382 d.Hr.)[38].

Romanii şi goţii au dat piept afectiv într-o bătălie de amploare pe câmpul de luptă în anul 378 d.Hr., iar împăratul din Răsărit al Imperiului Roman se afla în fruntea unei armate romane, pe actualul teritoriu european al Turciei. A fost nevoit să cadă la pace cu duşmanii săi înverşunaţi, persanii sasanizi, pentru ca armata să devină disponibilă, dar ravagiile făcute de goţi revoltaseră poporul; în această perioadă în care împăraţii se puteau succeda rapid, un împărat care permitea ca problema goţilor să persiste prea mult putea ajunge să lupte contra propriului popor răzvrătit, nu cu barbarii.

Deşi este firesc să îi considerăm „germani” pe aceşti „goţi”[39], este greu de spus ce deveniseră de fapt până în acel moment. Aceste triburi înglobaseră alte triburi, grupuri şi indivizi, de foarte mult timp, de când îşi părăsiseră patria scandinavă[40], iar acum trăiau în atât de multe teritorii populate de neamuri negermanice, încât aceşti „goţi” erau probabil pe atunci un amestec de etnii. Probabil că au păstrat elementele esenţiale care îi uneau, cum ar fi limba germanică şi miturile fundaţionale comune, şi cu siguranţă erau mulţi care se încadrau în stereotipurile fizice tradiţionale germanice, dar, spre deosebire de alte triburi germanice care s-au mutat în regiuni negermanice, pe parcurs li s-au alăturat aventurieri, sclavi eliberaţi, huni, slavi, războinici alani şi chiar cetăţeni romani nemulţumiţi. Aceasta era armata eterogenă de „goţi” care s-a ridicat contra romanilor în bătălia de la Adrianopol, în 378 d.Hr.[41].

Bătălia de la Adrianopol (numit şi Hadrianopolis) a fost considerată dintotdeauna crucială în istorie. *Dacă* este într-adevăr aşa, asta se datorează doar rezultatului ei. Dacă romanii ar fi învins, probabil ar fi fost considerată doar o altă victorie a romanilor contra barbarilor. Romanii nu

au învins însă, Adrianopol a fost un dezastru (pentru ei), iar astfel bătălia a devenit extrem de importantă.

Poate că armata romană din această perioadă nu mai era nici pe departe ceea ce fusese cândva[42], dar era încă eficientă, mai ales contra populaţiilor tribale. Însă numeroase erori legate de comandă, culegerea informaţiilor şi diplomaţie au pus trupele într-o situaţie dificilă, astfel încât la bătălie au participat mai puţine decât s-ar fi folosit în cazul în care lucrurile ar fi mers conform planului. Soldaţii romani au ajuns pe câmpul de luptă obosiţi, după un marş de vreo 12 kilometri, pe teren dificil. Era foarte cald, iar goţii au dat foc vegetaţiei din jur, ca să înrăutăţească situaţia.

Când au ajuns, trupele romane s-au trezit faţă în faţă cu un cerc uriaş de care aflate pe un deal, aranjate de goţi ca structură defensivă. În interiorul acestei fortificaţii de luptă improvizate se aflau războinicii goţi şi familiile lor.

Bătălia pare să fi început spontan, când unele unităţi romane au început să înainteze ca să atace cercul de care înainte să li se fi ordonat asta. Iniţial părea să fie o victorie romană tipică, membrii tribului fiind împinşi înapoi, iar cercul de care pe cale să fie spulberat.

Apoi a survenit dezastrul.

Călăreţii goţilor[43], care erau în altă parte când a început lupta, s-au întors în tabăra goţilor în toiul bătăliei şi au atacat flancul stâng al romanilor „ca un fulger în munţi"[44]. Acest flanc al romanilor a fost dat peste cap, soldaţii din centru erau atât de aproape unii de alţii, încât se împiedicau de propriile scuturi, de arme şi de camarazi, iar după ce romanii au opus o rezistenţă destul de îndârjită, forţele goţilor au învins în cele din urmă. Potrivit izvoarelor antice, au murit două treimi dintre soldaţii romani – probabil între 15.000 şi 20.000 de oameni[45], într-o perioadă în care adunarea unei armate de 15.000 de combatanţi era o mare

realizare. Însuşi împăratul Valens a fost omorât undeva pe câmpul de luptă sau în preajma acestuia. (Trupul său nu a fost găsit.)

Bătălia de la Adrianopol nu a fost de amploare conform standardelor Romei din perioada sa de glorie, dar în acest moment din istoria sa pierderile erau foarte greu de recuperat. La vremea aceea cetăţenii romani aveau la dispoziţie de mult timp trupe profesioniste care să lupte în locul lor şi civilii nu puteau fi recrutaţi pur şi simplu şi puşi să lupte contra războinicilor aprigi, experimentaţi. Banii pentru tocmirea unor mercenari erau puţini, iar când erau angajaţi războinici, aceştia aparţineau de obicei triburilor germanice.

Roger Collins afirmă despre epoca post-Adrianopol: „Între anii 395 şi 497, armatele romane practic dispar din sursele literare referitoare deopotrivă la jumătatea răsăriteană şi la cea apuseană ale imperiului". El arată că, deşi încă exista multă activitate militară, aceasta implica mercenari şi trupe barbare aliate, nu romani. După Adrianopol, situaţia imperiului s-a înrăutăţit. Romanii erau copleşiţi de numeroase probleme majore, cele mai grave fiind luptele pentru putere dintre potenţialii împăraţi vizând controlul asupra părţii de apus a imperiului. Aveau şi probleme sociale, probleme legate de baza de impozitare, de recrutarea în serviciul militar şi multe altele. Toate acestea ar fi putut fi depăşite în vremuri mai puţin tulburi, dar sosirea hunilor şi tulburările ulterioare din rândul multor populaţii germanice par să fi avut, sub aspect geopolitic, acelaşi efect ca atunci când bagi un băţ într-un stup de albine. Numărul triburilor care le-au făcut probleme romanilor după Adrianopol – vandalii, alemanii, burgunzii, lombarzii, vizigoţii, ostrogoţii, frizonii, saxonii, francii, ca să enumerăm doar câteva – era uriaş, iar forţa lor sporea, adăugându-li-se sclavi romani, „nemulţumiţi şi aventurieri". Istoricul roman Ammianus Marcellinus scria că numărul lor era sporit şi de minerii care fugeau de condiţiile dificile din minele de aur ale statului şi de oamenii oprimaţi de povara birurilor imperiale. Aşadar, este posibil ca

nemulţumirile sociale din interiorul Imperiului Roman să se fi asociat cu activităţile barbarilor, găsind în ele o supapă[46]. O putem numi furtuna perfectă, legea lui Murphy sau pur şi simplu sfârşitul unui şir de victorii lung de secole, dar problemele cu care se confrunta Imperiul Roman în secolul al V-lea în Apus erau uriaşe şi au survenit într-o perioadă în care armatele sale erau mult mai slabe decât în vremurile bune, iar conducerea era de calibru net inferior.

O modalitate de a reduce numărul problemelor cu care se confruntau romanii era un accent mai mare pe practica încheierii unor contracte sau tratate cu triburile. Asta au făcut în cele din urmă romanii cu triburile cu care s-au luptat la Adrianopol. Înţelegerile implicau însă, într-o măsură mai mare decât în trecut, stabilirea populaţiilor tribale pe pământ roman şi permisiunea de a-şi menţine o identitate politică distinctă cât timp apărau teritoriul pentru Imperiul Roman.

Unii au descris-o drept un fel de relaţie feudală care avea să devină o caracteristică a Evului Mediu. De exemplu, în anul 418, împăratul Honoriu i-a instalat pe goţi în Aquitania, iar în 435 împăratul Valentinian al III-lea a cedat tribului vandal teritorii romane din nordul Africii. Vizigoţii se stabiliseră confortabil în Spania, iar francii pe o mare parte din teritoriul actual al Franţei. Fără să-şi dea seama, decidenţii romani împărţeau imperiul populaţiilor care aveau să domine aceste regiuni în cele din urmă, după prăbuşirea autorităţii centrale, creându-şi de fapt propriile state succesoare. După cum scrie istoricul Roger Collins: „Cu adevărat şocant… este caracterul întâmplător, aproape accidental al procesului. Începând cu anul 410, regimurile imperiale din Apus nu au făcut decât să cedeze sau să piardă autoritatea practică asupra tot mai multor teritorii din fostul imperiu. Imperiul de Apus s-a autodesfiinţat”.

Autoritatea centrală din Apus s-a dizolvat în decursul secolului al V-lea. Vizigoţii, pe care Roma îi primise în imperiu şi care o învinseseră la Adrianopol, au ajuns să jefuiască tocmai Roma, în 410. A fost primul raid

al unei puteri străine în Oraşul Etern, de când altă populaţie tribală, cel mai probabil celţii, făcuseră asta cu opt secole în urmă.

Spre deosebire de oraşul asirian Ninive, care nu şi-a revenit după înfrângere, Roma s-a ridicat de câteva ori, ca un boxer în ring, mai rezistând câteva reprize. A supravieţuit atacului din 410, fiind apoi jefuită din nou în 455, de data asta mult mai brutal, conform relatărilor, de către vandalii germanici. Un lider militar de neam germanic al aşa-numitelor *foederati*[47] romane a fost pe punctul de a-l detrona pe împăratul Imperiului Roman de Apus în 476.

Acesta este momentul în care vechile istorii ar spune că a început „Evul Întunecat” în zonele din care fluxul civilizaţiei romane se retrăsese. Acest lucru s-a întâmplat mai degrabă în unele zone decât în altele. Italia, de exemplu, a fost mai puţin afectată în profunzime şi se pare că şi-a revenit mai repede decât teritoriile de la periferia Imperiului Roman. Totuşi, regiunile din nordul Italiei, ce reprezentau o mare parte din fostul Imperiu de Apus, funcţionau cu „energie de impuls”[48]. Unele elemente ale Bisericii Catolice (mănăstirile, de exemplu), grupări locale şi despoţi războinici sau regi mărunţi încercau să profite cât mai mult de modernitate, dar nu va dura mult până ce unele dintre teritoriile care folosiseră cândva monede cu efigia împăratului roman pe ele vor reveni la o economie bazată pe schimburi.

Dar oare degradarea şi declinul infrastructurii şi înlocuirea folosirii monedelor cu barterul indică decăderea unei civilizaţii ori reprezintă pur şi simplu o dovadă a prejudecăţilor noastre moderne?

Antropologul Peter Wells scrie despre „continuitatea ocupării” chiar şi de-a lungul Evului Mediu în câteva oraşe mari care făcuseră parte din Imperiul Roman de Apus. El afirmă că unele oraşe, printre care şi Roma, par să nu se fi micşorat ca suprafaţă sau număr de locuitori, „deşi tradiţiile arhitecturii romane, ale construirii unor drumuri şi ale întreţinerii

apeductelor şi reţelei de canalizare dispăruseră pur şi simplu odată cu încheierea oficială a administraţiei romane”.

Wells pune sub semnul întrebării presupunerea automată că tradiţiile romane erau superioare tradiţiilor culturale locale. El dă exemplul oraşului roman care a devenit azi Londra. La sfârşitul primului secol din era noastră era „un centru uluitor al Imperiului Roman, aflat la extremitatea sa nordică, având o arhitectură monumentală, un centru comercial prosper şi o bază militară specifică oraşelor romane celor mai măreţe”. Când Imperiul Roman de Apus s-a destrămat, „mare parte din fosta zona urbană pare să fi recăpătat un specific nonurban”.

A numi însă aceste schimbări un declin, spune el, înseamnă a adopta o atitudine conservatoare specific romană faţă de schimbare. Wells scrie: „Pe măsură ce se acumulează dovezi despre Londra, devine clar că oraşul nu a fost abandonat, cum crezuseră cercetătorii anterior. Viaţa şi-a continuat cursul… Era pur şi simplu altfel”.

Timp de câteva secole, statele tribale germanice succesoare aveau să lupte între ele, precum şi alături de Imperiul Roman de Răsărit sau împotriva lui[49]. În timp, unul dintre aceste state germanice succesoare, cel al francilor, a început să acumuleze putere şi teritorii, distingându-se de celelalte, iar Biserica Catolică[50], încercând să găsească protecţie militară într-o lume în care în Apus nu mai exista armata romană, a început să stabilească o relaţie de sprijin reciproc cu acest grup de „barbari” tribali, cândva de temut. (Germanii numesc în continuare naţiunea Franţei Frankreich – imperiul francilor[51].)

Francii fuseseră una dintre numeroasele uniuni de triburi cărora romanii le acordaseră statutul de *foederati*; la rândul lor, au devenit pur şi simplu autoritatea politică în regiune când Imperiul Roman s-a fragmentat în Apus. Existau câteva ramuri ale francilor – concentrate pe teritoriul Franţei şi în vestul Germaniei de azi –, dar în cele din urmă au fost unite sub un singur rege, Clovis I (care a domnit între 466 şi 511 d.Hr.). Clovis

pare să fi fost în egală măsură un senior războinic viking, un cap mafiot şi un fel de lider al unei bande de motociclişti proscrişi. Izvoarele îl portretizează ca pe un om care spune cuiva să caute ceva pe jos, apoi îi crapă capul cu securea când se apleacă[52].

Un eveniment politic extrem de important a fost convertirea lui Clovis de la păgânism la creştinism în 496[53]. Această putere europeană în ascensiune a francilor era aliată Bisericii Catolice în multe moduri. Legenda spune că Biserica i-a îmblânzit pe franci, ajutându-i să se transforme din barbari violenţi în nişte creştini medievali pioşi, pe parcursul câtorva generaţii. Se poate spune însă şi că francii şi-au adus şi ei contribuţia la creştinătatea din Apus – i-au sporit forţa brută, care avea poate şi o componentă barbară.

Oricare ar fi adevărul, şi francilor, şi Bisericii le-a priit această relaţie, iar Clovis – considerat uneori primul rege al viitoarei Franţe – marchează începutul dinastiei merovingiene. Aceasta a fost succedată de dinastia carolingiană, care, având câţiva monarhi importanţi şi folosind violenţa extremă, a reuşit să unească teritorii foarte întinse, din care o mare parte aparţinuse Imperiului Roman de Apus. Personajul cel mai influent dintre carolingieni a fost Carol I (supranumit „cel Mare”), sau Charlemagne în franceză[54]. Domnia sa ca rege al Franţei avea să aibă o durată monumentală, de patruzeci şi şase de ani – nu degeaba este numit „părintele Europei”. Ca personaj istoric, Carol cel Mare pare o sinteză minunată între stereotipul despre barbarul germanic al „Evului Întunecat” şi clişeul despre monarhul creştin din Evul Mediu. Era inteligent, dar analfabet; conform izvoarelor, îşi dorea mult să înveţe să citească şi se străduia mereu. Avea o înfăţişare impunătoare în comparaţie cu contemporanii săi, avea părul deschis la culoare şi purta mustaţa clasică germanică pe care romanii o considerau o podoabă facială barbară[55]. În anul 768, Carol cel Mare a fost încoronat rege al francilor şi a început o lungă carieră în care a adăugat teritorii la statul lor deja destul de mare. În

anul 800, regatul franc controla actualul teritoriu al Franţei, Belgiei, Olandei şi Elveţiei, teritoriul Italiei până la sud de Roma, cea mai mare parte a Germaniei şi Austria de azi. Pentru prima oară de la căderea Imperiului Roman de Apus cu trei secole în urmă, o mare parte din fostul său teritoriu a fost reunit sub un singur conducător.

În ziua de Crăciun, în anul 800, s-a întâmplat ceva ciudat cu Carol cel Mare şi cu papa de la Roma, în faţa multor oameni. Evenimentul este considerat în mod tradiţional un moment „măreţ" din istorie, însă multe aspecte ale sale sunt neclare. A avut însă un impact uriaş asupra istoriei ulterioare. Carol cel Mare ar fi participat fără intenţii ascunse la slujba din bazilica Sfântul Petru, ca să se roage, iar când a îngenuncheat în faţa altarului, papa i-a pus brusc pe cap o coroană marelui rege şi l-a proclamat *Imperator Romanorum*[56]. Istoricii au dezbătut apoi credibilitatea teoriei conform căreia Carol cel Mare nu ar fi ştiut că papa intenţiona să facă asta. Dintr-odată însă, Europa avea primul său împărat de după destrămarea Imperiului Roman de Apus[57].

Această iniţiativă a avut numeroase implicaţii, multe dintre ele vizându-i pe bizantinii din Răsărit (acea parte a „Imperiului Roman" care continua să existe… însă o parte a problemei era dacă ar trebui să i se permită să poarte o asemenea denumire). Dilemele referitoare la branding şi marketing legate de acest nou imperiu sunt fascinante[58].

Istoricul Alessandro Barbero scrie: „În ansamblu, simbolismul puterii adoptat de carolingieni după anul 800 a făcut mereu referire la cel al Imperiului Roman. Carol a pus să fie reprezentat pe monede purtând coroană de lauri şi mantie de purpură, iar sigiliul său purta o inscripţie care avea să rămână vreme de secole un slogan de o mare eficienţă politică: *Renovatio Romani Imperii*"[59]. Cu alte cuvinte: „restauraţia Imperiului Roman". Pentru cei care îşi spuneau încă „Imperiu Roman" în Bizanţ/Constantinopol, probabil că asta era exasperant.

Dar, într-un fel, acest nou imperiu *reînnoia* într-adevăr unele elemente ale fostului Imperiu Roman. Această perioadă, numită uneori Renaşterea carolingiană, oferă poate un exemplu de guvernare mai centralizată în Apus, dacă nu prin restaurarea întregii puteri civilizaţionale, organizaţionale şi birocratice a Imperiului Roman din perioada sa de glorie, măcar prin progresele din acest teritoriu, după momentele sale de declin din „Evul Întunecat". Nivelul alfabetizării[60] a crescut, arhitectura a devenit mai complexă, bogăţia a sporit, iar scrisul şi-a recăpătat importanţa. Au existat încercări susţinute de a recupera cunoştinţe pierdute din Antichitate şi de a copia opere scrise străvechi, pentru a conserva trecutul.

Există însă o ironie istorică interesantă – sau poate karma – legată de acest „Imperiu Roman restaurat"[61] condus de descendenţii triburilor germanice care contribuiseră la declinul supremaţiei romane în Apus. Aceşti noi împăraţi se confruntau cu una dintre problemele care îi măcinaseră şi pe împăraţii Imperiului Roman de Apus când domniseră ultima oară din Italia: triburi germanice feroce. Este foarte posibil să fi fost vorba despre *aceleaşi* triburi.

Parcă nu s-ar fi schimbat aproape nimic. În Britannia romană, de exemplu, Imperiul Roman protejase insula de raidurile pe mare ale saxonilor germanici. Legendarul rege Arthur ar fi luptat contra aceloraşi saxoni după plecarea romanilor, iar trei secole mai târziu, Carol cel Mare lupta tot cu saxonii păgâni[62]. El a fost cel care i-a învins în cele din urmă, dar conflictul violent a durat douăzeci de ani, semănând incredibil de mult cu perioada în care Varus şi legiunile sale au fost decimaţi în pădurile germane.

Alessandro Barbero scrie: „A fost un război crâncen, într-o ţară slab sau deloc civilizată, fără drumuri şi fără oraşe, acoperită de păduri şi mlaştini. Saxonii îi sacrificau pe prizonierii de război zeilor lor, cum făcuseră mereu germanii înainte să se convertească la creştinism, iar

francii nu au ezitat să condamne la moarte pe oricine refuza să fie botezat”.

Efortul era inspirat de religie. Se ştia că păgânii saxoni îi omorau pe cei care încercau să le propovăduiască altă religie, dar convertirea triburilor saxone era una dintre condiţiile victoriei[63]. Iată o ilustrare perfectă a marii diferenţe de perspectivă dintre „apărarea Bisericii cu sabia” şi, cum spunea Roger Collins, „evanghelizarea armată”. În ambele cazuri, menţinerea purităţii religiei este dificilă într-un conflict religios atât de brutal.

Sfântul Lebuin – despre care s-a spus că şi-a dedicat viaţa convertirii triburilor germane păgâne – ar fi fost, conform lui Barbero, autorul celebrului avertisment profetic adresat saxonilor cu privire la Carol cel Mare: „Dacă nu primiţi credinţa în Dumnezeu, în ţara vecină este un rege care va călca pe pământul vostru, îl va cuceri şi va face prăpăd”.

Saxonii ar fi ignorat avertismentul, continuând să-i omoare pe preoţii care încercau să-i convertească, fără a pune capăt jafurilor şi actelor de banditism de la graniţă. Carol cel Mare a purtat mai multe campanii contra lor şi în cele din urmă a reuşit să taie copacul sacru pe care aceştia îl venerau crezând că susţine universul[64] şi se pare că ar fi decapitat 4.500 de saxoni într-o zi, la Verden, în anul 782. Asemenea împăraţilor romani care l-au precedat, Carol cel Mare a descoperit că întotdeauna păreau să fie mai mulţi barbari fioroşi în spatele celor pe care tocmai îi supusese. În acest caz, în spatele saxonilor (mai la nord) erau danezii. Epoca marilor atacuri ale vikingilor care porniseră din Danemarca, Suedia şi Norvegia abia începea.

Există o povestire apocrifă despre Carol cel Mare, care vedea vikingi spre sfârşitul domniei sale. Nu erau încă marea problemă care aveau să devină peste câteva decenii, dar povestea este considerată un fel de premoniţie. Un călugăr pe nume Notker, care scrie pe la 887 (Carol cel Mare a murit în 814), susţine că împăratul vizita un ţinut din apropierea

coastei Franţei de azi şi a văzut o corabie vikingă solitară. Ofensat de îndrăzneala acesteia, cu lacrimi în ochi, Carol cel Mare ar fi văzut viitorul – cu alte cuvinte, nu peste mult timp, aceşti vikingi aveau să devină un coşmar.

Deşi povestea pare o postdicţie, un aspect al ei pare logic – dacă cineva ar fi înţeles potenţialul pericol reprezentat de „barbarii" războinici din nordul îngheţat, acela ar fi fost un împărat roman. Acest împărat „roman" ar fi putut şti asta mai bine decât mulţi alţii; era, la urma urmei, un împărat războinic înalt, cu părul deschis la culoare, cu mustaţă, cu ochi albaştri, vorbitor de germană. Era un om care luptase cu triburile germanice „păgâne" cu mult înainte să devină primul împărat roman care a domnit în Apus după trei secole.

Uneori istoria se repetă. Probabil că şi Carol cel Mare ştia asta.

1. Într-un mod ciudat, Cezar este parţial cuceritor şi parţial „explorator galactic" în stilul epocii marilor descoperiri geografice şi „Star Trek". Scrierile sale despre aceste evenimente, citite în tot bazinul mediteraneean, constituie prima relatare confirmată a unui martor ocular cu privire la acest teritoriu echivalent pe atunci cu altă planetă. Cezar le prezenta cititorilor săi o nouă civilizaţie. Gândiţi-vă cât ne-ar fascina în prezent ceva asemănător.

2. Franţa de astăzi.

3. Aceasta este o perspectivă. „Romanii au creat un pustiu şi l-au numit pace" a fost o altă modalitate de receptare a „civilizaţiei romane" de către cei cărora le-a fost impusă cu forţa. De-a lungul istoriei, şi europenii au dus „binecuvântările civilizaţiei" populaţiilor aborigene de pe mai multe continente noneuropene. Cu siguranţă, „binecuvântările" au două tăişuri.

4. Această sintagmă se referă la Imperiul Roman de Apus. Partea estică a vechiului Imperiu Roman (având centrul în Turcia de astăzi) a rezistat încă o mie de ani după fărâmiţarea jumătăţii vestice a imperiului.

5. Numărul este necunoscut şi face obiectul disputelor.

6. Asta nu înseamnă însă că Roma putea învinge orice armată cu care se confrunta. În box se zice „Stilul decide meciul", însemnând că unele stiluri înving în mod natural alte stiluri. Acelaşi lucru este valabil şi în război. Romanii erau însă forţa militară supremă din acea vreme.

7. Înlocuirea în luptă a soldaţilor epuizaţi cu alţii odihniţi era o parte a sistemului roman dacă nu unică, atunci rară din cauza dificultăţii sale. Avantajul de a face astfel de manevre echivalente cu „substituirea" cu rezerve l-ar fi epuizat până şi pe cel mai valoros şi mai motivat duşman.

8. Ţinând cont de numărul duşmanilor cu care se confrunta armata romană, e un număr deosebit de mic de soldaţi.

9. În primul rând pentru că romanii aveau probabil o armată mult mai mare decât orice alt popor din Europa. Armata lui Carol cel Mare ar fi fost foarte numeroasă conform unor estimări, dar, în afară de aceasta, majoritatea oştirilor europene din epoca postromană erau prin comparaţie minuscule. Normanzii au invadat Anglia saxonă cu mai puţin de 15.000 de oameni (poate cu mult mai puţini), în 1066 d.Hr. Cu o mie de ani înainte, romanii au invadat Britannia cu 20.000 de legionari şi 20.000 de trupe auxiliare. Cum s-ar fi descurcat cei 8.000-12.000 de soldaţi medievali ai lui Wilhelm Cuceritorul pe un câmp de luptă împotriva unei armate romane de 40.000 de oameni, posibil mai bine aprovizionate? De asemenea, probabil că Wilhelm nu ar fi putut să mobilizeze sau să plătească un număr mult mai mare de oameni, în timp ce la invadarea Britanniei de către romani a fost folosită doar o parte a armatei romane. La nivelul marii strategii ar fi fost prăpăd. Imperiul Roman, cu aproximativ 70.000.000 de locuitori şi resurse financiare şi materiale enorme, nici nu se compară cu teritoriul provincial minor al ducelui de Normandia. Romanii s-ar fi opus cu tărie oricărei armate cu organizare tribală de dinaintea descoperirii prafului de puşcă. Le-ar fi învins pe cele mai multe dintre ele.

10. De invaziile mongole aţi auzit? De huni?

11. Accepţiunea putea fi şi mai exclusivistă. Erau macedonenii greci? Macedonenilor le plăcea să creadă asta. Atenienii dispreţuitori ar fi putut să nu fie de acord. Ei l-au supranumit pe regele Macedoniei, tatăl lui Alexandru Macedon, „Filip Barbarul”.

12. Europa, Africa şi Asia. Evident, Americile, Antarctica şi Australia nu erau cunoscute.

13. Motivul poate fi dezbătut, dar cuceririle au fost făcute.

14. Orice ar însemna „au apărut”. Nu erau aduşi de extratereştri de pe nave-mamă, aşa că aici lipsa surselor ne joacă o festă istorică. Să sperăm că tehnologia va răspunde la întrebarea privind originea tuturor acestor populaţii extrem de interesante şi ne va arăta cu ce alte popoare se înrudesc.

15. Multe dintre aceste triburi aveau istorii orale care menţionau o origine scandinavă. Încă se mai cercetează probele ADN.

16. În latină, *germani*. Încercarea de a elucida ce anume se petrece aici sub aspect etnic este imposibilă. Testele ADN ar putea face lumină într-o bună zi, dar, dintr-un milion de motive, e cu neputinţă să încerci să stabileşti ce înseamnă „german”, spre deosebire de un „celt” sau de cineva dintre „belgi”, care se presupune că erau o uniune de triburi. În primul rând, scriitorii romani nu prea făceau cercetări etnografice şi aveau motivele lor pentru a-i descrie pe aceşti oameni aşa cum au făcut-o. Uneori poate doar voiau să creeze o poveste mai bună.

17. Adesea liniile de demarcaţie se estompează la frontiere, unde se întâlnesc diferite populaţii şi culturi, creându-se un fel de estuar cultural. Prin urmare, ar putea exista un trib germano-celtic sau un amestec de populaţii traco-germane etc.

18. Desigur, asociat cu termenul modern „teuton”.

19. Originea acestor triburi „germanice” încă este controversată, dar, conform unei teorii populare, s-ar trage din apropierea coastelor Mării Nordului sau ale Mării Baltice.

20. Poate fi util să ne imaginăm triburile „barbare” aşa cum le priveau adesea romanii şi chinezii, pe o scară cu diverse grade de înapoiere. „Gătiţi” sau „negătiţi”, astfel descriau chinezii diferenţele dintre triburile care fuseseră cizelate câtuşi de puţin de contactul cu societăţile

sedentare, spre deosebire de triburile complet sălbatice. În versiunea romanilor, cimbrii şi teutonii nu erau doar „negătiţi”, ci de-a dreptul cruzi, zvâcnind încă.

21. Inclusiv populaţii celtice. Există de fapt o controversă cu privire la proporţia în care aceşti nordici erau germanici (opinia dominantă) sau de origine celtică. Unele teorii sugerează un soi de amestec între cele două populaţii.

22. Din nou, numărul este dificil de estimat. Izvoarele antice nu sunt deloc de încredere, nici măcar cei mai buni experţi nu se pot pune de acord. Aceasta este aproximarea standard menţionată de obicei.

23. Identitatea „celtică” este la fel de controversată ca şi cea „germanică”. În cazul de faţă, termenii „gal” şi „celt” pot fi consideraţi echivalenţi.

24. Relatarea lui Iuliu Cezar, de acum mai bine de două mii de ani, descrie ceea ce a fost în esenţă cel dintâi conflict franco-german dintre numeroasele conflicte survenite de-a lungul secolelor. El avea tot felul de motivaţii personale pentru a scrie o astfel de relatare. Deşi este considerată o sursă foarte importantă şi valoroasă, trebuie tratată cu scepticism în multe aspecte. Este posibil ca el să fi creat o distincţie cu totul artificială între populaţii urmărindu-şi scopurile personale.

25. Insistând în relatarea sa ca astfel de populaţii să fie ţinute la est de Rin, Cezar expunea o concepţie referitoare la locul populaţiilor „celtice” şi al celor „germanice”. Este posibil ca el să fi creat delimitări artificiale, din raţiuni proprii, dar este interesant de observat că, în multe privinţe, aceste delimitări se menţin şi în prezent.

26. Sunt implicate aici elemente pe are azi le-am cataloga drept rasism, etnocentrism şi stereotipuri. Poate că bigotismul este amestecat cu adevăruri, dar nu e întotdeauna uşor de spus unde se termină primul şi unde încep cele din urmă.

27. Distanţa s-ar putea să nu fie exactă, prin convertirea distanţelor măsurate de romani în echivalentul lor actual, dar era vorba totuşi de o zonă pustie uriaşă – aproape cât distanţa de la Inverness, din nordul Scoţiei, până la Bristol, pe coasta sudică a Angliei, ori de la Washington, DC la Indianapolis.

28. Într-un moment în care legiunile erau împrăştiate pe mai mulţi kilometri, în pădure, pe poteci înguste, noroioase, triburile le-au atacat prin surprindere. Conform izvoarelor, ploua, scuturile şi arcurile romanilor erau îmbibate de apă, iar legionarii au fost copleşiţi în multe locuri de o ploaie de proiectile. Probabil că i-a cuprins panica şi claustrofobia, deoarece din orice poziţie nu puteau vedea decât în imediata lor apropiere şi nu reuşeau să se grupeze în formaţiunile tradiţionale de luptă. Erau în inima unui teritoriu ostil, iar triburile germanice erau intimidante şi înspăimântătoare, mai ales pe teren propriu. În timpul retragerii, care a durat câteva zile, cele trei legiuni romane au fost decimate. Varus şi mulţi dintre comandanţii săi s-au sinucis, ca să nu cadă în mâinile duşmanilor.

29. Locul bătăliei ar fi fost identificat în secolul XX; deocamdată, arheologia pare să confirme unele aspecte generale ale relatărilor scrise.

30. Afirmă istoricul antic Suetoniu.

31. Nu erau instruiţi asemenea soldaţilor romani permanenţi şi nu erau incluşi în organizarea standard a armatei romane.

32. Termenul tradiţional este „tratate”.
33. Deşi acest lucru pare foarte periculos, trebuie să evidenţiem că în cea mai mare parte a timpului trupele germanice luptau bine şi loial. Dar asta însemna şi că duşmanii germanici nu era „copleşiţi”, ca în perioadele dinainte. Dacă aţi fi fost un comandant roman, aţi fi preferat să coordonaţi o armată de legionari din secolul I în lupta contra unei forţe barbare sau să comandaţi o armată de barbari din secolul al V-lea în lupta cu o altă armată de barbari?
34. Ca de obicei, experţii au opinii diferite cu privire la importanţa sa.
35. Triburile germanice de la graniţa cu Imperiul Roman se îmbogăţeau mai mult decât triburile din interior, prin comerţ şi interacţiunea directă cu statul roman. Astfel au apărut dezechilibre şi poate că triburile mai sărace au fost tentate să le atace pe cele mai bogate, contribuind la dinamica instabilă din interiorul teritoriului germanic.
36. În această perioadă, Imperiul Roman avea uneori doi împăraţi, unul în Apus, la Roma (sau în altă capitală apuseană), iar celălalt în Răsărit, la Constantinopol.
37. Nu se cunosc cifre, iar speculaţiile abundă. „Peste o sută de mii” ca estimare a două grupuri mari de goţi cu familii întregi pare sigură. Există însă şi estimări mai mari, şi mai mici.
38. Unul dintre cele câteva „războaie gotice”.
39. După cum am mai spus, adesea romanii foloseau mai degrabă denumiri specifice pentru fiecare dintre aceste popoare decât termenul generic „goţi”.
40. Dacă într-adevăr aşa a fost.
41. Întemeiat de împăratul Adrian, Adrianopolul se numeşte azi Edirne, aflându-se în nord-vestul Turciei, lângă graniţa cu Grecia.
42. Afirmaţia este adevărată mai degrabă sub aspect cantitativ decât calitativ. Trupele erau adesea încă eficiente, dar armatele se micşorau tot mai mult şi erau mai greu de mobilizat. Istoricul J.E. Lendon spunea că armatele romane din secolul al IV-lea erau „mici, costisitoare şi fragile”.
43. Din nou, se pare că numărul goţilor se mărise, iar unii dintre noii prieteni alături de care călătoreau erau huni şi alani, care aveau cavalerii puternice. Alanii erau un trib de stepă predominant nomad, ce pare să fi dobândit în timp unele caracteristici germanice.
44. Sursa celor mai multe dintre aceste informaţii, precum şi a sintagmei citate este istoricul roman Ammianus Marcellinus.
45. Peter Heather crede că întreaga bătălie a avut o amploare mai mică şi că pierderile romanilor ar fi totalizat 10.000 de oameni.
46. Nu putem să nu ne gândim la sclavii din Sudul Statelor Unite, care fugeau adesea la triburi de indieni precum seminoli sau cherokee, devenind membri ai acestora.
47. Odoacru.
48. Pentru toţi fanii *Star Trek*. „Energie de rezervă” sau „de avarie”, pentru toţi ceilalţi.
49. Imperiul Roman de Răsărit, cu capitala la Constantinopol (numit uneori Bizanţ), este numit adesea de istorici Imperiul Bizantin, cu referire la perioada de după căderea Imperiului de Apus. Locuitorii şi-au spus însă întotdeauna „romani”.
50. Numită uneori şi Biserica Romano-Catolică sau Biserica Catolică de rit latin.
51. Denumirea franceză a Germaniei este Allemagne, chiar după tribul aleman din această poveste.

52. În cărţile de istorie sunt multe poveşti savuroase cu Clovis. Imaginea lui în „presa" istorică s-a îmbunătăţit după ce s-a convertit, dar reiese destul de clar că acest Clovis era un tip dur.
53. În mare parte datorită influenţei soţiei sale, Clotilda, care a fost canonizată de Biserică pentru faptele ei.
54. Evident, aceasta este varianta galică/franceză a numelui său. În germană este numit Karl der Grosse. Limba sa maternă era germana veche. Întrebarea referitoare la numele care ar trebui folosit a generat controverse în trecut şi, în opinia unora, are nuanţe politice în Europa chiar şi în prezent.
55. Era puţin mai înalt decât media de azi, dar în secolul al VIII-lea îi depăşea probabil cu mult în înălţime pe majoritatea supuşilor lui. Scheletul său arată că avea în jur de 1,8 metri şi cântărea în jur de 80 de kilograme. Era cu 15 centimetri mai înalt decât media de la vremea aceea. La 80 de kilograme pare slab, dar Carol cel Mare a murit la o vârstă înaintată după standarele acelei perioade şi era poate mai decrepit (nu se ştie cu exactitate cât a trăit, estimările variază între 65 şi 72 de ani).
56. „Împărat al romanilor". Această faptă a papei Leon al III-lea a deschis o cutie a Pandorei cu probleme care vor bântui Europa secole la rând – de exemplu, primatul Bisericii sau al statului. Dacă papa îl încorona pe împărat, asta însemna că papa era cel care îi acorda puterea? Cine era superior în cadrul acestui simbolism? Mulţi oameni aveau să moară din cauza asta. Carol cel Mare şi-a modificat titulatura, devenind: „Serenisim August, încoronat de Dumnezeu, puternic şi pacificator împărat, conducător al Imperiului Roman şi, prin mila lui Dumnezeu, rege al francilor şi al longobarzilor".
57. De fapt, conform interpretării Bisericii Catolice, nou-încoronatul Carol cel era singurul „împărat roman". Pe atunci, o împărăteasă preluase puterea la Constantinopol, fapt pe care îl considera *femineum imperium* („domnia unei femei"), deci ilegitim. Prin urmare, Biserica Catolică a profitat de şansa de a desemna nu doar un nou împărat propriu, ci pe noul împărat al tuturor.
58. Mulţi istorici cred că acest „branding" făcea parte din efortul de a găsi un fel de adeziv ideologic care să poată uni diversele popoare sub dominaţia imperiului, cum reuşise Roma.
59. Tradusă de obicei drept „reclădire", „reînnoire" sau „modernizare" a Imperiului Roman.
60. Roger Collins afirmă despre Carol cel Mare că acesta urmărea crearea unei clase alfabetizate cu nivelul de cunoştinţe al romanilor cu educaţie primară. Înainte de a desconsidera acest plan, afirmă autorul, ar trebui să luăm în calcul „punctul de pornire". Era vorba mai curând despre educarea pentru funcţii clericale decât despre educarea mirenilor.
61. Finalmente, acesta se va transforma în „Sfântul Imperiu Roman" al Europei Centrale, despre care Voltaire remarca satiric: „Acest corp care a fost şi încă este numit Sfântul Imperiu Roman nu a fost defel nici sfânt, nici imperiu, nici roman".
62. Era vorba despre aceiaşi oameni? O întrebare bună.
63. E greu de stabilit linia de demarcaţie între motivele religioase ale unor acţiuni şi ceea ce ar fi putut fi un fel de raporturi de forţă. În cazul în care saxonii creştini ar fi făcut mai puţine probleme imperiului decât cei păgâni, asta ar putea explica aspectul convertirii forţate în acest conflict.

64. Copacul Lumii, numit Irminsul, din Pădurea Teutoburg, era locul lor de închinare.

Capitolul 6

Un prolog pandemic?

Acum suntem mult mai în siguranţă decât în trecut. Înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea, mediul în care trăiau oamenii era letal într-un mod pe care ne este greu să-l înţelegem[1]. Unul dintre aspectele prin care existenţa noastră modernă se deosebeşte atât de mult de cea a aproape tuturor generaţiilor de dinaintea noastră este că ameninţarea morţii, îndeosebi a morţii neaşteptate cauzate de boală, este mult mai improbabilă. Faptul că trăim într-o epocă în care nu ne aşteptăm ca un procent mare dintre copiii noştri să moară în copilărie este ieşit din comun în ansamblul istoriei. Suntem diferiţi din acest motiv? Cum anume? Suferinţele şi bolile cotidiene cu care se confruntau oamenii în trecut şi molimele ce se abăteau adesea asupra lor sunt de neînţeles pentru noi. Imaginaţi-vă toate efectele în valuri, dacă lumea noastră modernă ar fi lovită de o epidemie care ar ucide doar 10% din totalul populaţiei. Nu este nici pe departe numărul cel mai impresionant de victime făcute de unele epidemii anterioare, dar, ţinând cont de mărimea actuală a populaţiei, ar însemna 700.000.000 de morţi într-un răstimp scurt. Unul din zece oameni. De zece ori mai mulţi morţi decât în al Doilea Război Mondial. Ce s-ar întâmpla după aceea?

Însă nicio molimă modernă nu ne-ar permite să înţelegem experienţele strămoşilor noştri, fiindcă noi, modernii, înţelegem cauzele ştiinţifice ale acesteia, dar ei nu le înţelegeau. Este uşor să minimalizăm efectul acestui aspect, dar în cea mai mare parte a istoriei omenirii nimeni nu înţelegea cu adevărat bolile sau microbii, aşa că afecţiunile erau puse pe seama unor cauze diverse. Din nou, este uşor să observăm că prejudiciile pricinuite de boli de-a lungul vremii, împreună cu neînţelegerea până nu demult a cauzelor bolilor, trebuie să fi afectat profund oamenii şi societăţile. Este însă foarte dificil să spunem în ce moduri şi în ce măsură s-a produs

această influenţă. Este posibil, chiar probabil ca oamenii din perioadele în care astfel de rate ale mortalităţilor erau ceva obişnuit, ba chiar de aşteptat, să fi fost mai stabili emoţional decât suntem noi. Semnificaţia acestui lucru se situează însă în aceeaşi zonă incertă, imposibil de evaluat ca duritatea sau efectele obiceiurilor de creştere şi educare a copiilor.

Boala i-a însoţit mereu pe oameni; de când au început să se facă consemnări, apar relatări despre boli şi epidemii. Adesea e greu să ne dăm seama din descrierile străvechi despre ce boală era vorba, însă unele afecţiuni au fost identificate. William Rosen, în cartea sa *Justinian's Flea*, descrie unele dintre epidemiile de coşmar cu care s-au confruntat înaintaşii noştri[2]. Încă din secolul al V-lea î.Hr., unii medici greci din Antichitate au diagnosticat epidemii de tetanos, oreion şi posibil malarie. Toate aceste trei boli erau mult mai grave atunci decât în prezent – multe dintre bolile copilăriei comune în prezent erau fatale înainte de apariţia vaccinurilor şi medicamentelor moderne.

Istoricul antic Tucidide a fost martor ocular al epidemiei devastatoare din Atena care a izbucnit în anul 430 î.Hr., înainte de Războiul Peloponesiac, când oraşul era asediat de Sparta. În cei trei ani care au urmat au murit 100.000 de oameni – aproximativ un sfert din populaţie, conform lui Robert J. Littman. Printre victime s-a numărat şi generalul şi omul de stat Pericle, unul dintre cei mai valoroşi atenieni care au trăit vreodată[3]. Există controverse cu privire la natura acestei epidemii, dar descoperirea unei gropi comune în 2006 a dezvăluit că probabil a fost vorba despre febră tifoidă.

Rosen afirmă că în Biblie apar mai multe boli, printre care se numără, desigur, ciuma, vărsatul negru şi lăcustele care s-au abătut asupra faraonului. În Plângerile lui Ieremia, care descriu asedierea Ierusalimului de către Nabucodonosor în secolul al VI-lea î.Hr., se spune că „pielea s-a înnegrit"[4], simptom specific scorbutului[5]. Iată şi alte momente importante:

- În anul 396 î.Hr., armata cartagineză a fost „lovită de o epidemie care se manifesta prin dizenterie, bube pe piele şi alte simptome”.
- În secolul I d.Hr., cetăţenii Romei s-au îmbolnăvit de malarie şi de ciumă bubonică.
- 165 d.Hr. a marcat începutul celor cincisprezece ani de „molimă antonină”, adusă în bazinul Mediteranei din Mesopotamia de legionarii lui Marc Aureliu. Se crede că ar fi fost vorba despre variolă.
- Din 215 până în 266 d.Hr. a lovit „molima lui Ciprian”, care a fost rujeola, conform părerii generale[6].

Cu siguranţă, aceste exemple reprezintă vârfuri ale mortalităţii, dar oamenii din lumea premodernă se confruntau mereu cu niveluri extreme ale mortalităţii cauzate de boli. Dacă noi, modernii, ne-am confrunta un singur an cu nivelurile de mortalitate care îi afectau pe înaintaşii noştri din epoca preindustrială în permanenţă, societatea ar fi în stare de şoc. Mediul lor plin de boli şi de moarte le conferea probabil un nivel sporit de imunitate emoţională sau culturală faţă de acestea[7]. Uneori însă valurile gigant ale istoriei erau atât de mari, încât îi copleşeau până şi pe cei cu constituţiile psihologice cele mai robuste. În 541 d.Hr. a lovit boala descrisă drept prima epidemie veritabilă din lume şi au murit extrem de mulţi oameni.

Ciuma lui Iustinian, cum au numit-o istoricii, ar fi omorât o sută de milioane de oameni[8]. Cifra aceasta este considerată acum exagerată, dar ne putem face o idee despre ceea ce însemna un eveniment de o asemenea amploare. A fost precursoarea „Morţii Negre” din Evul Mediu şi a avut aceeaşi cauză – bacilul ciumei, *Yersinia pestis*, transmis de puricii răspândiţi de şobolani. Provoca o moarte cumplită.

William Rosen îi descrie efectele asupra Constantinopolului, când epidemia a lovit crunt oraşul: „În fiecare zi, între două mii şi cinci mii dintre locuitorii oraşului – 1% din populaţia de dinainte de epidemie –

erau infectaţi. După o zi de febră moderată era o săptămână de delir. Apăreau buboane în zona axilară, în zona inghinală şi în spatele urechilor şi se făceau cât pepenii. Edeme de sânge se infiltrau în terminaţiile nervoase ale glandelor limfatice umflate, provocând dureri mari. Uneori buboanele se spărgeau şi din ele se revărsa puroi urât mirositor, plin de leucocite. În unele cazuri, ciuma evolua în ceea ce un epidemiolog modern ar numi «ciumă septicemică»; victimele mureau vomitând sânge".

Rosen spune apoi că acestea erau norocoase, fiindcă „măcar mureau repede"[9]. În epoci anterioare sau în alte locuri, o astfel de epidemie letală s-ar fi stins fiindcă oamenii infectaţi ar fi murit înainte să călătorească prea departe, iar răspândirea bolii ar fi fost încetinită. Dar epidemia din anul 541 a ajuns pe vase care plecau din marele port egiptean Alexandria, iar ciuma s-a răspândit astfel în porturi noi, înainte de a apuca să ucidă tot echipajul; în cazul în care echipajul murea înainte să ajungă la destinaţie, contaminarea continua prin intermediul corabiei devenite la propriu un vas-fantomă.

Boala a avut o răspândire largă, dar se cunosc detalii despre contaminare doar din puţine zone afectate. Constantinopolul este un astfel de exemplu. Conform lui Nick Bostrom şi Milan Ćirković, coordonatorii lucrării *Global Catastrophic Risk*, 40% dintre cetăţenii marilor centre urbane au fost răpuşi de molimă. Rosen scrie că, la nivel mondial, peste 25.000.000 de oameni – poate jumătate din populaţia de atunci – au murit, în aproximativ un an. Ciuma avea să bântuie Europa încă aproape două secole, iar după anul 750 pare să se fi stins.

În anii 1340, când a reapărut ciuma, a fost numită altfel: „Moartea Neagră". La 800 de ani după ciuma lui Iustinian, boala cumplită a mai apărut o dată în lumea occidentală. Se crede că s-ar fi declanşat cu un deceniu mai devreme, în Asia, unde unele oraşe chinezeşti au fost aproape exterminate, conform documentelor rata mortalităţii atingând 90% în unele locuri.

Omenirea nu mai fusese lovită de o astfel de molimă, care sfida până şi amploarea ciumei lui Iustinian. Un motiv pentru care făcea un număr atât de mare de victime ar putea fi că nivelul populaţiei atinsese o masă critică. Transporturile mai eficiente facilitaseră interacţiuni de o amploare nemaivăzută între societăţi, iar aceşti factori au influenţat nu numai răspândirea molimei, ci şi persistenţa ei. Persistenţa este un factor esenţial care decide cât de letală va fi orice epidemie, deoarece, dacă o boală îi răpune pe toţi locuitorii unui sat, de obicei este eradicată odată cu moartea victimelor. Dar, întrucât ciuma tot revenea, din cauza numărului de oameni de pe glob şi a faptului că acum călătoreau mai mult, efectele molimei s-au amplificat.

Primele mărturii despre boală descriu corăbii care ajungeau în porturi din Vest dinspre Răsărit, cu toţi membrii echipajului morţi sau pe moarte din cauza unei molime necunoscute. Posibilii supravieţuitori descărcau mărfurile de pe vas, interacţionând cu oameni de pe docuri şi din oraş care nu bănuiau nimic, iar molima se răspândea foarte repede.

Curând, Europa se confrunta cu rate ale mortalităţii asemănătoare celor care îi afectaseră pe chinezi. Oraşe întregi au dispărut pur şi simplu de pe hartă. În fotografii aeriene din prezent se disting urmele unor locuri în care au existat aşezări înainte de „Moartea Neagră”. În marile oraşe, sute de cadavre erau cărate cu căruţele în fiecare zi, iar nobilimea şi bogătaşii fugeau la ţară, sperând să scape de ceea ce nu înţelegeau. Un cronicar descria astfel nenorocirea:

> Au fost săpate gropi uriaşe, pe care le-au umplut cu mulţimea de morţi. Mureau cu sutele, zi şi noapte. Când gropile se umpleau, săpau altele. Iar eu, Agnolo di Tura, supranumit „cel Gras”, mi-am îngropat cei cinci copii cu mâinile mele. Mai erau unii acoperiţi cu puţin pământ, pe care câinii îi târau prin oraş şi le mâncau leşurile. Nimeni nu îi jelea pe morţi, pentru că toţi aşteptau sfârşitul. Au murit atât de mulţi, încât toţi credeau că era sfârşitul lumii.

Victimele ciumei nu dispuneau de cunoştinţele necesare pentru a înţelege că se confruntau cu o contaminare de natură biomedicală. De fapt, din vremuri imemoriale, oamenii au crezut că molimele sunt reprezentarea mâniei sau a justiţiei divine; în cazul „Morţii Negre”, mulţi oameni au crezut că epidemia era semnul voinţei divine sau o manifestare a diavolului pe pământ.

Cartea Barbarei Tuchman, *O oglindă îndepărtată*, relatează cum făceau faţă europenii din secolul al XIV-lea efectelor în valuri ale ciumei. Ea îl citează pe fratele John Clyn, din Kilkenny, Irlanda, care a scris un mesaj adresat posterităţii. Simţind „că întreaga lume a ajuns sub dominaţia Celui Rău, las pergament pentru ca să se continue, dacă ar fi cu putinţă ca vreun om să scape cu viaţă şi vreo fiinţă din stirpea lui Adam să fie cruţată de această molimă, munca pe care am început-o”. Ultima frază era scrisă de altă mână şi nota că fratele John a fost răpus de boală.

Ecourile suferinţelor îndurate de oameni atunci au puterea de a ne copleşi şi acum, când aflăm despre ele.

Prietenul nostru Agnolo cel Gras scria: „Tatăl îşi abandona copilul, soţia pe soţ, fratele pe frate; fiindcă această boală părea să lovească prin respiraţie şi prin văz. Şi aşa au murit. Şi nu se găsea nimeni să îngroape morţii pentru bani sau din prietenie. Oamenii dintr-o gospodărie îşi aduceau morţii până la vreun şanţ, cum puteau, fără preot, fără slujbe religioase”.

Esenţialul acestei relatări este că epidemia distruge cele mai strânse legături ale societăţii umane. Când s-a întâmplat ultima oară ca lumea dezvoltată să cunoască o coborâre atât de rapidă într-un iad al microbilor?

Iar dacă ideea că părinţii îşi abandonau copiii nu era destul de destabilizatoare, alte elemente de sprijin ale societăţii au fost distruse de teama justificabilă de molimă. Înclinaţia firească a oamenilor de a căuta compania şi sprijinul vecinilor a fost scurtcircuitată. Nimeni nu voia să se îmbolnăvească de molima care omora pe toată lumea. Într-o perioadă în

care pentru oameni era mult mai important să se strângă laolaltă decât în epoca noastră modernă aşa-zis „conectată”, oamenii se ţineau la distanţă unii de alţii, creând una dintre tragediile tăcute ale acestei molime: că trebuiau să sufere singuri.

Şi religia – care în Evul Mediu reprezenta întreaga concepţie privind ordinea universului – a avut de suferit. Teama de a nu se alătura grămezilor tot mai mari de cadavre stivuite în gropi a distrus versiunea medievală a „plasei sociale de siguranţă”, acel element al sistemului menit să facă faţă tragediei, pierderii şi „urgiei lui Dumnezeu”: clerul. Biserica era unul dintre principalii piloni de susţinere ai acelei societăţi, iar clerul avea roluri foarte importante, doar unele dintre ele fiind religioase. Clericii erau totodată medici, jurişti şi notari publici. Deţineau poziţii de conducere în societate şi formau un întreg nivel mediu al păturilor sociale medievale. În plus, erau, desigur, indispensabili pentru funcţii religioase precum oficierea căsătoriilor şi, mai ales în timpul unei epidemii, administrarea ultimei împărtăşanii[10].

Dar clericii erau şi ei oameni[11]. La un moment dat, în timpul unei epidemii care făcea ravagii, papa a fost nevoit să acorde iertări de păcate în masă şi să le permită şi unor simpli cetăţeni să-i împărtăşească pe alţii, fiindcă nu erau suficienţi preoţi dispuşi să facă asta şi să rişte practic să fie condamnaţi la moarte.

În cele din urmă, şi în rândul clericilor s-au înregistrat victime la fel de numeroase ca la restul populaţiei, iar moartea lor a avut consecinţe neaşteptate. De exemplu, pentru a-i înlocui pe cei decedaţi, Biserica a scăzut vârsta la care oamenii puteau ocupa funcţii de conducere. S-a întâmplat astfel adesea ca persoane foarte tinere, slab pregătite să ajungă în funcţii ocupate anterior de oameni mult mai în vârstă şi mai respectabili.

Înainte de epidemie, membrii clerului îşi dedicaseră întreaga viaţă Bisericii. Cei care i-au înlocuit nu erau neapărat la fel de dedicaţi sau de

educaţi. A început să apară corupţia, mai ales pe măsură ce poziţiile înalte din ierarhia bisericească se dobândeau prin mită, nu datorită dedicării lor de o viaţă sau calificărilor. În decurs de aproximativ două secole, reputaţia clerului a avut de suferit, pătată de abuzuri, de excese şi de absenţa unor standarde ridicate. Nemulţumirile au condus la formularea tezelor pe care teologul german Martin Luther le-ar fi bătut în cuie de uşa bisericii de la castelul Wittenberg în 1517, marcând începuturile protestantismului şi desprinderea de Biserica Catolică[12].

După atâta moarte societatea era răvăşită, iar gândurile oamenilor predominant sumbre. După ce văzuseră cum sfârşiseră atâţia vecini şi apropiaţi, supravieţuitorii nu credeau că viaţa va mai dura prea mult. Atitudinea aceasta se reflectă în arta epocii, ce reprezintă o fereastră deschisă către sufletul acestor oameni traumatizaţi. Pentru început, apare pretutindeni manifestarea fizică a morţii, reprezentată sub formă de schelet. Când mortalitatea a început să fie ridicată, oamenii au apelat la relicve sfinte şi la rugăciuni, la orice credeau că i-ar putea proteja, dar, când au văzut că oricum le mor cei dragi, încrederea lor în sistemele de credinţe a fost zdruncinată. La o generaţie după ce ciuma a lovit Occidentul, societatea era copleşită de un profund pesimism. După ce fuseseră martorii unei năpaste care ucisese aproximativ 75.000.000 de oameni – aproape jumătate din întreaga populaţie a lumii pe atunci –, unii au dezvoltat înclinaţii exagerate spre şarlatanie şi misticism. Mulţi alţii au adoptat principiul „Trăieşte clipa”. Aveau loc orgii, violuri, jafuri şi crime săvârşite de oameni care se gândeau că nu mai au nimic de pierdut. Un sfert dintre locuitorii Angliei din secolul al XV-lea nu s-au căsătorit. Este un procent statistic uluitor pentru această perioadă.

A apărut şi tendinţa de a căuta un vinovat pentru situaţia cumplită în care se găseau. În Europa Evului Mediu, ţapii ispăşitori erau evreii. Doar Holocaustul depăşeşte în oroare ceea ce a suferit populaţia evreiască în epoca epidemiilor de ciumă[13]. Evreii erau acuzaţi că otrăvesc fântânile ca

să-i îmbolnăvească pe oameni şi să preia controlul asupra lumii creştine. Şi victimele bolii erau învinuite că răspândesc molima. Alte ţinte erau cei bănuiţi de vrăjitorie.

În momentul în care a izbucnit ciuma în secolul al XIV-lea, populaţia Angliei număra şase milioane de oameni, mulţi specialişti considerând că atinsese nivelul maxim pentru acea perioadă. Cifra s-a redus la două milioane în doar câţiva ani. Populaţia nu se va reface decât în secolul al XVIII-lea, cu peste trei sute de ani mai târziu.

Au mai izbucnit epidemii de „Moarte Neagră” sau „Mare Molimă”, cum i se mai spunea, o dată la câţiva ani, de parcă s-ar fi întors să ia viaţa celor pe care îi ratase data trecută. Redresarea reală era împiedicată, deoarece era firesc ca oamenii să se aştepte la ce era mai rău şi să-şi facă planuri pentru această eventualitate.

Nu putem şti câţi oameni au murit în total. Dacă estimările se ridică la 75.000.000, este posibil ca nenumărate ferme izolate, orăşele şi chiar oraşe mari să nu fie incluse în total. Pe atunci, populaţia Europei Occidentale însuma puţin peste 150.000.000 de oameni, ceea ce înseamnă că aproape jumătate din întreaga populaţie a acestei zone a fost decimată. (Un procent asemănător în prezent ar însemna că doar în Europa ar muri peste 300.000.000 de oameni[14]).

Implicaţiile au fost ample. În lumea noastră modernă – care cunoaşte doar creşterea exponenţială a populaţiei, într-o aşa măsură încât ar putea ameninţa ecosistemul planetei – ideea că populaţia ar putea scădea e greu de imaginat[15]. Din nou, doar în povestirile SF sunt explorate teme cum ar fi natura care pune din nou stăpânire pe terenurile cultivate fiindcă oamenii au murit (cum s-a întâmplat la Cernobîl, de exemplu, după topirea miezului reactorului nuclear – fauna şi vegetaţia sălbatică au repopulat zona rămasă pustie). Asta se întâmpla însă în zonele afectate grav de ciumă.

De exemplu, înainte de epidemia din vestul Europei aproape că nu mai existau terenuri disponibile pentru noi ferme. Situaţia s-a schimbat când foarte mulţi oameni au murit într-un timp atât de scurt. Cum populaţia a scăzut cu aproximativ 40%, ţăranii lipsiţi înainte de orice avut s-au mutat pe pământurile şi în casele care le aparţinuseră celor decedaţi. Multe terenuri care fuseseră cândva împădurite şi fuseseră cultivate cu trudă au revenit la starea lor naturală. Nouă, celor de astăzi, obişnuiţi să vedem mediul cedând în faţa acţiunilor omului, contraatacul naturii ce îşi cere pământurile ni se poate părea încurajator.

Înainte de ciumă, ţăranii se temeau să protesteze împotriva condiţiilor dificile de muncă, dar după aceea nu au mai avut nimic de pierdut. Parafrazând-o pe Barbara Tuchman, e posibil ca omul modern să fi apărut datorită „Morţii Negre". Brusc, sistemul de clase clar delimitate – apărat adesea de cei care beneficiau de pe urma lui considerându-l „rânduit de Dumnezeu" – nu a mai contat prea mult, iar ideile de egalitate şi avansare pe bază de merit au luat locul originii nobile şi genealogiei. Dezastrele care macină populaţia generează întotdeauna întrebări despre echilibru, de obicei genul de întrebări uşor de formulat în contextul ecosistemelor animalelor, mai degrabă decât cu referire la cele umane. De exemplu, s-a vehiculat recent ideea că, datorită pierderilor incredibile de vieţi omeneşti din timpul cuceririlor mongole din secolul al XIII-lea, Ginghis-Han ar fi micşorat amprenta de carbon a omenirii pe planetă. Merită sărbătorit acest fapt? Dacă abilitatea noastră de a micşora mult rata tradiţională a mortalităţii cauzate de boli constituie o explicaţie parţială a nivelului populaţiei globale celui mai înalt din toate timpurile, oare am perturbat cumva un sistem care se autoregla şi îşi menţinea echilibrul[16]?

Poate că un optimist (sau un pesimist?) ar spune că natura evoluează întotdeauna. Această bătălie a omului cu microbii nu e nici pe departe încheiată. Cum ne aminteşte în mod regulat natura, microbii ne rezervă mereu ceva nou, înlocuind ceea ce nu mai este eficient[17].

În 1918, într-un secol în care cea mai modernă societate credea că astfel de epidemii sunt de domeniul trecutului, oamenilor li s-a amintit că şi bolile aparent comune pot ameninţa civilizaţia dacă au condiţiile necesare. O boală care avea să fie numită „gripa spaniolă” a lovit chiar în toiul Primului Război Mondial, ce făcea ravagii, iar numărul de victime pe care le-a produs l-a depăşit curând pe cel al victimelor războiului[18].

Poate că unul dintre cele mai uluitoare aspecte ale acestei gripe a fost că, atunci când a izbucnit, omenirea făcuse deja progrese ample în domeniul medicinei. Însă, când au început să manifeste simptome şi unii militari americani, experţii au fost uluiţi. Autorul John Barry descrie în *The Great Influenza* cum marinarii începeau în mod inexplicabil să sângereze pe nas şi pe urechi, iar alţii expectorau sânge. „Unii tuşeau atât de rău, încât la autopsie se vedea apoi că îşi rupseseră muşchii abdominali şi cartilajele coastelor”, scrie Barry. Mulţi delirau sau se plângeau de dureri de cap severe, „de parcă cineva le bătea un cui în craniu, chiar în spatele ochilor”, sau de „dureri în corp atât de intense, încât parcă li se frângeau oasele”. Pielea unora căpătase nuanţe ciudate, de la „buzele şi vârfurile degetelor de un vineţiu pal” la pielea „atât de întunecată, încât nu se distingea dacă erau albi sau de culoare”.

Cu câteva luni înainte de apariţia acestor simptome ieşite din comun, autopsiile unor membri ai echipajului de pe un vas britanic care muriseră după suferinţe asemănătoare au indicat că „plămânii lor arătau ca ai celor care au murit din cauza gazelor toxice sau a pestei pneumonice”.

Mai alarmante erau viteza şi amploarea contagiunii, scrie Barry, în pofida eforturilor de a-i izola în carantină pe cei care nu prezentaseră simptome, dar fuseseră expuşi: „La patru zile după sosirea detaşamentului de la Boston, nouăsprezece marinari au fost internaţi în spital… În ciuda izolării imediate a acestora şi a tuturor celor cu care intraseră în contact, optzeci şi şapte de marinari au fost internaţi în ziua următoare. După încă două zile, alţi şase sute au fost internaţi cu această boală ciudată. În spital

nu mai erau paturi libere, iar personalul a început să se îmbolnăvească”. Cum bolnavii copleşiseră unitatea, oficialităţile au început să trimită noi pacienţi în spitalele civile, în timp ce personalul militar continua să se deplaseze de la o bază la alta pe tot cuprinsul ţării, expunând şi mai mulţi oameni la boală.

Boala apărută la Philadelphia – cel puţin în forma cea mai gravă – evolua rapid. Războiul internaţional era încă în curs de desfăşurare, iar transporturile moderne înregistraseră progrese mari, aşa că virusul putea călători dintr-un loc în altul cu o viteză mult mai mare decât orice pandemie anterioară. Impactul acestei epidemii asupra primei perioade de veritabilă globalizare a fost devastator[19]. La apogeul său, oraşe întregi din Statele Unite au fost practic paralizate, deoarece zonele în care se adunau oamenii au fost închise, ca să nu se mai transmită boala[20]. Oamenii nu mergeau la şcoală şi la serviciu ca să nu rişte să se molipsească, iar în unele locuri mecanismele societăţii păreau puse în pericol de teama justificată de îmbolnăvire[21]. Până s-a stins, în 1920, epidemiologii estimează că gripa omorâse între 50.000.000 şi 100.000.000 de oameni: „Aproximativ jumătate dintre victime erau tineri şi tinere în floarea vârstei, de douăzeci-treizeci de ani”, scrie Barry. „Dacă estimarea cea mai pesimistă a numărului de victime este reală, e posibil ca între 8 şi 10% dintre tinerii adulţi să fi fost ucişi de virus.”[22]

Boala nu a fost ieşită din comun doar prin numărul victimelor, ci şi prin perioada scurtă în care a făcut ravagii. Deşi s-a răspândit şi s-a stins în doar doi ani, „aproximativ două treimi dintre decese au survenit într-un interval de 24 de săptămâni şi peste jumătate dintre aceste decese au avut loc într-un timp şi mai scurt, de la mijlocul lui septembrie până la începutul lui decembrie 1918”. Un asemenea impact distructiv într-un interval atât de scurt dezorientează o societate şi are potenţial destabilizator.

Toate acestea s-au întâmplat într-o perioadă în care înţelegeam multe despre biomedicină. Înţelegeam că microbii răspândesc bolile. Înţelegeam cum se evită contactul pentru a limita expunerea. Ba medicii chiar şi-au dat seama repede că boala care îi ucidea pe marinarii din Philadelphia era un tip de gripă, dar aceasta se deosebea de tot ce mai văzuseră până atunci şi nu o puteau stăvili cu niciun chip. O cincime din întreaga populaţie a planetei s-a îmbolnăvit, iar 5% dintre oameni au murit din cauza ei. La nivel de cifre a fost cea mai ucigătoare epidemie care a lovit omenirea, însă ca procent de victime din populaţia de atunci nu a fost la fel de gravă ca „Moartea Neagră" care a afectat vestul Europei la mijlocul secolului al XIV-lea. Aşadar, omenirea nu a evitat ameninţarea – devastarea a fost gravă şi amplă –, dar ar fi putut fi mult mai rău.

Şi încă ar putea fi. Acelaşi sentiment al hybrisului ne afectează şi acum, la fel cum a afectat generaţia care a fost zguduită de gripa spaniolă. O epidemie actuală comparabilă cu marile molime din trecut nu pare o posibilitate realistă[23], ci e mai degrabă de domeniul SF-ului pentru mulţi dintre contemporanii noştri. Cei care lucrează însă zi de zi în domeniul bolilor infecţioase şi văd efectele ca de „Moarte Neagră" provocate de Ebola sau de virusul Marburg la scară redusă, în comunităţi izolate, ştiu prea bine cum virusul febrei hemoragice dintr-o regiune globalizată sau o mutaţie a gripei aviare altundeva ne-ar putea aminti că, la fel ca *Titanicul*, civilizaţia noastră nu este imposibil de scufundat. De fapt, vinovatul nici nu trebuie să fie o boală nouă.

Pe 11 septembrie 1978, o britanică pe nume Janet Parker a devenit ultima persoană decedată oficial din cauza variolei. A fost destul de ciudat că s-a îmbolnăvit, deoarece boala fusese deja aproape eradicată la nivel mondial, iar în rarele ocazii în care o persoană era infectată se întâmpla de obicei în vreun loc izolat de la marginea civilizaţiei, cum ar fi zonele rurale subtropicale. Parker a fost însă infectată în oraşul modern Birmingham din Midlands, în Marea Britanie. Ea lucra într-o încăpere

dintr-un laborator care conţinea mostre din acest ucigaş cumplit de prolific şi se presupune că acolo a contractat boala. Fusese vaccinată contra variolei, dar nu destul de recent[24].

În mare parte din cauza îmbolnăvirii lui Parker, Organizaţia Mondială a Sănătăţii a ordonat ca toate mostrele de virusuri ai bolii să fie duse în unul dintre cele două locuri extrem de sigure unde se mai află şi acum două eşantioane vii de variolă – una în SUA şi una în Rusia[25]. Începând de atunci s-a iscat o controversă privind distrugerea acestor mostre, astfel încât ameninţarea să fie eliminată pentru totdeauna. Atât guvernul Statelor Unite, cât şi guvernul Rusiei s-au opus, afirmând că mostrele sunt importante pentru studii şi că ar putea fi necesare cândva[26].

Într-un editorial apărut în *The New York Times* în 2011, Kathleen Sebelius, pe atunci secretar al Departamentului Sănătăţii şi Serviciilor Sociale SUA, a enumerat câteva motive cutremurătoare pentru care guvernul credea că mostrele trebuiau păstrate, inclusiv ideea că este posibil ca alte naţiuni să-şi fi păstrat în secret nişte mostre sau ca unele etichetate greşit ori uitate să zacă pe undeva: „Deşi păstrarea mostrelor poate presupune un risc minuscul, atât Statele Unite, cât şi Rusia cred că pericolele asociate cu distrugerea lor acum sunt mult mai mari… Responsabilii din domeniul sănătăţii publice la nivel global presupun că toate naţiunile au acţionat cu bună-credinţă; totuşi, nimeni nu a încercat vreodată să verifice sau să confirme respectarea cerinţei Organizaţiei Mondiale a Sănătăţii [distrugerea eşantioanelor vii de variolă]. Este destul de posibil să existe stocuri secrete sau uitate”.

De fapt, în mai multe rânduri, am mai găsit câteva[27]. Să sperăm că nu le vor găsi vreodată nişte terorişti.

Agentul patogen tradiţional de tipul „Morţii Negre” a fost deja folosit în tentative de creare a unor arme biologice. Una dintre cele mai vechi teorii cu privire la „Moartea Neagră” a fost că mongolii au adus-o în Europa şi au răspândit-o în timp ce atacau centrele urbane – se spune că

aruncau cadavre infectate peste zidurile oraşelor. Indiferent dacă asta este sau nu adevărat, cert e că în anii ’30 şi ’40 armata japoneză a infectat deliberat purici cu ciumă şi apoi a lansat puricii deasupra unor oraşe chinezeşti.

Războiul biologic a evoluat mult de atunci. De fapt, conceptul de agenţi patogeni transmişi pe calea aerului, folosiţi contra unei populaţii, constituie o ameninţare mai înfricoşătoare şi posibil mai distructivă decât oricare altă armă din arsenalul global. Armele nucleare şi cele chimice sunt cumplite, însă ele au o forţă letală limitată. Ţinând cont de capacitatea unui patogen ucigaş de a se răspândi de la o persoană la alta[28] şi de a continua să ucidă generaţii la rând (sau pentru totdeauna), o epidemie cauzată de om ar putea fi mai gravă decât orice provocare pe care ne-a rezervat-o până acum natura[29].

Dar bolile noi? Noi tulpini de virus gripal sunt contractate de oameni de la porci, găini şi păsări, aproape an de an. Gripa spaniolă era necunoscută până a apărut. SIDA era necunoscută până a apărut[30]. Există şi boli pe care le-am „eradicat”, dar care pot reprezenta din nou un pericol din cauza mutaţiilor suferite sau a diminuării eficacităţii măsurilor de combatere a lor, cum ar fi vaccinurile, tratamentele, antibioticele sau antidoturile.

Deşi este normal să ne concentrăm asupra efectelor directe ale unei situaţii de mortalitate în masă cauzată de o epidemie, reacţiile în lanţ pot fi şi ele determinante. Dacă citim astăzi lucrări de specialitate, reiese clar că în epoca modernă autorităţile sunt la fel de îngrijorate de pericolele asociate cu teama, nesiguranţa şi reacţiile iraţionale ale publicului ca şi de pericolele directe ale oricărui agent patogen care ar putea să apară[31]. Istoria ar sugera că probabil au tot dreptul să-şi facă griji.

Chiar şi o tragedie cu acţiune lentă, ca epidemia de SIDA, a cauzat panică şi reacţii ostile şi marcate de prejudecăţi când a ajuns prima oară în conştiinţa publică. Oricât de rău era în anii ’80, imaginaţi-vă cu cât ar fi

fost mai grav dacă SIDA ar fi acţionat la fel ca holera sau ca variola – infectându-i pe oameni prin aerul pe care îl respirau sau prin apa pe care o beau şi omorându-i în câteva zile. Este greu să ne imaginăm o societate umană acţionând raţional sau empatic dacă nivelurile mortalităţii ar fi început să atingă cote catastrofale. În trecut, societăţile au fost remodelate şi uneori chiar s-au prăbuşit sub povara unei pandemii. Poate că, dacă ne-am confrunta cu rate ale mortalităţii de 50, 60 sau 70% – asemenea oamenilor care au trăit în timpul „Morţii Negre" – am face ca ei – am apela la religie, am schimba structura socială, am da vina pe minorităţi şi grupuri nepopulare sau ne-am abandona sistemele de convingeri anterioare. Putem să învăţăm din modul în care oamenii din alte epoci au reacţionat la o situaţie catastrofală şi să ne întrebăm: cu toată tehnologia, ştiinţa şi cunoştinţele medicale moderne, cum am reacţiona? În ce fel faptul că înţelegem mai bine fundamentele ştiinţifice ale unei epidemii ajută la atenuarea fricii şi panicii normale, care par să fie reacţia firească la o astfel de ameninţare?

Deşi avem mult mai multe mijloace medicale de a combate orice boală modernă, lumea actuală conferă unele avantaje şi agenţilor patogeni. La urma urmei, trăim într-o lume cu un nivel de interconectivitate mult mai mare decât în trecut. Contaminarea poate avea o amploare şi o viteză mult mai mari decât înainte. O boală de nivel pandemic s-ar putea răspândi în toată lumea înainte ca experţii să ştie că există o problemă.

Care este posibilitatea ca omenirea să fi fost afectată deja de cea mai gravă epidemie cu care se va confrunta vreodată? În celebrul roman SF *Războiul lumilor*, scriitorul H.G. Wells descrie cum nişte extratereştri care vor să ne cucerească sunt răpuşi în cele din urmă de agenţii patogeni de pe Terra. Să sperăm că aceleaşi mecanisme de apărare la nivel planetar nu ne vor veni de hac mai întâi nouă.

1. Această datare se aplică doar societăţilor celor mai avansate din punct de vedere medical. În zonele mai puţin avansate, progresele medicale au ajuns mai târziu.
2. Acestea sunt doar câteva pentru care sunt disponibile informaţii. Pentru majoritatea evenimentelor de acest fel din Antichitate nu există relatări care să consemneze ce s-a întâmplat.
3. Doi fii ai lui Pericle au murit de aceeaşi boală şi se pare că acesta era deznădăjduit. Cine nu ar fi?
4. Din cauza unor hemoragii subcutanate care survin în fazele avansate ale bolii.
5. Când probabil nu aveau acces luni de zile la fructe sau legume proaspete, care sunt de obicei o sursă convenabilă de vitamina C.
6. Bolile moderne ale copilăriei, scrie William Rosen, au evoluat din „forme mult mai periculoase” care au ucis „sute de mii, posibil milioane” de victime.
7. Acesta era unul dintre rolurile cele mai importante ale religiei în culturile respective.
8. Într-o lume care avea o populaţie mult mai mică decât cea actuală.
9. Conform lui Rosen, „ciuma bubonică ucide «doar» patru până la şapte din zece victime, [în timp ce] ciuma septicemică este sută la sută letală”.
10. Într-o epocă în care, să nu uităm, oamenii erau religioşi şi chiar superstiţioşi într-o măsură pe care majoritatea celor de azi – chiar şi foarte credincioşi – ar considera-o fanatică.
11. În plus, mulţi dintre aceştia au intrat probabil în rândurile clerului pentru a-şi face o carieră. Mulţi dintre aceşti oameni erau mai degrabă scribi decât propovăduitori ai cuvântului lui Dumnezeu sau lideri ai unei congregaţii religioase. Probabil nu este corect să fie consideraţi toţi „preoţi”, conform standardelor actuale.
12. Dacă se întâmplă să fii protestant, poate consideri această consecinţă un avantaj al „Morţii Negre”.
13. Conform autorului Henrik Svensen, evreii au fost aproape exterminaţi din câteva naţiuni europene în această perioadă, deoarece erau asociaţi cu ciuma.
14. Europa având o populaţie de 740.000.000 de locuitori.
15. În multe locuri, populaţia a crescut constat după epoca „Morţii Negre”. Este interesant că declinurile populaţiei pot surveni la fel de rapid ca exploziile. Dacă fiecare cuplu are câte un singur copil, o anumită populaţie se va înjumătăţi într-o generaţie. Aceasta nu este o simplă supoziţie. În anii ’90, sporul populaţiei din Rusia a ajuns aproape negativ, iar alte naţiuni dezvoltate au în prezent evoluţii demografice asemănătoare.
16. Aici ne paşte o mare încurcătură intelectuală. Vaccinurile scurtcircuitează oare mecanismele fine de reglare a populaţiei? Creşterea speranţei de viaţă şi scăderea mortalităţii infantile fac rău planetei? Dacă am decide că aşa stau lucrurile, am renunţa de bunăvoie la acestea, ca să „lăsăm natura să-şi urmeze cursul”? SF, într-adevăr.
17. Şi, cum ştim cu toţii din titlurile ştirilor, chiar şi bolile mai vechi dezvoltă o rezistenţă crescândă la antibioticele actuale.
18. Toate acestea sunt estimări, dar Primului Război Mondial i se atribuie de obicei între 16.000.000 şi 19.000.000 de morţi. Gripa spaniolă a ucis zeci de milioane.
19. Imaginaţi-vă această epidemie în contextul călătoriilor internaţionale din secolul XXI.

20. Teatrele, evenimentele sportive, festivalurile şi chiar alegerile au fost supuse restricţiilor pentru a împiedica să se adune un număr mare de oameni, facilitând răspândirea bolii.
21. Este interesant de analizat modul în care au reacţionat oamenii, oraşele şi societăţile la acest exemplu de epidemie modernă. Este un rar studiu de caz modern.
22. Este interesantă întrebarea referitoare la modul în care moartea tinerilor afectează o societate în mod diferit faţă de moartea vârstnicilor. Una dintre implicaţiile menţionate adesea ale epidemiei de gripă spaniolă a fost intensificarea practicilor oculte vizând comunicarea cu decedaţii. Clarvăzătorii şi şedinţele de spiritism, de exemplu, erau foarte populari în perioada de după epidemie. Sesizăm o disperare care se explică mai degrabă în cazul părinţilor sau soţilor îndoliaţi, care jeleau oameni morţi de tineri, decât în cazul celor care voiau să-şi contacteze părinţi sau bunici care îşi trăiseră viaţa şi muriseră la o vârstă înaintată, cum pare să fi fost sortit de la natură.
23. Nu asta face personajul negativ Thanos în filmele Marvel/Disney din seria *Avengers*? Extermină jumătate dintre vieţuitoarele din univers, pentru a diminua presiunile suprapopulării? Poate că Thanos este o metaforă a bolii ca modalitate de mentenanţă.
24. Acesta este un raţionament logic, pe care l-am putea aplica şi în prezent. Cu cât vedem mai puţin o boală, cu atât simţim mai puţin că este necesar să ne vaccinăm.
25. La dizolvarea Uniunii Sovietice la începutul anilor ’90, specialiştii în arme biologice au avut temeri similare celor ale experţilor nucleari, care erau îngrijoraţi cu privire la paza insuficientă a armelor nucleare. Aceştia îşi făceau griji legate de depozitele sovietice de arme biologice şi boli, care ar putea cădea în mâinile teroriştilor sau ale unor state lipsite de scrupule.
26. În scopuri benefice, pentru crearea unor vaccinuri, studierea genomului etc.
27. De mai multe ori până acum, inclusiv în 2013 şi 2014.
28. Destul de şocant, inclusiv în rândul populaţiei atacatoare.
29. Guvernul american a avertizat deja cu privire la pericolul ca oamenii să reproducă boli mortale, arătând că informaţiile referitoare la genomul variolei sunt postate pe internet.
30. Elementele care au făcut din SIDA o epidemie de tip diferit în comparaţie cu variola sau gripa au fost perioada lungă de incubaţie şi perioada de supravieţuire adesea mai lungă comparativ cu bolile contagioase tradiţionale. Societatea a avut la dispoziţie mai mult timp pentru a se adapta decât ar fi avut în cazul în care SIDA ar fi ucis într-un an sau doi toate victimele pe care le-a făcut de când a apărut şi până acum. Gândiţi-vă la perturbarea societală ce s-ar fi produs în cazul în care cele 35.000.000-42.000.000 de victime ale SIDA s-ar fi stins din viaţă în câteva luni sau într-un an. Chiar şi aşa a fost destul de destabilizatoare.
31. Totuşi, variola nu e considerată o boală atât de potrivită pentru a putea fi folosită ca armă care să facă victime. S-ar putea întoarce uşor contra celor care o folosesc, iar vaccinurile există sau ar putea fi create. Antraxul pare să fie mult mai periculos. Dar, dacă se vrea ca societăţile să se panicheze sau să-şi facă rău singure din cauza fricii, variola este unul dintre cei mai înspăimântători agenţi patogeni din memoria noastră colectivă. „Teama asociată cu variola nu se justifică”, scrie bacteriologul Hugh Pennington. „Da, va ucide nişte oameni, dar panica asociată o face un instrument atât de eficient. Nu e o armă de distrugere în masă, e o armă care produce panică în masă.” De fapt, unele dintre cele mai mari temeri actuale legate de variolă

par să aibă la bază panica populaţiei care ar surveni dacă o boală care a făcut atâtea victime ar apărea din nou. De exemplu, un incident provocat de variolă la New York, în 1947, a condus la o acţiune la nivel naţional în care fost implicată armata, pentru ca peste şase milioane de newyorkezi – un număr echivalent cu cel al victimelor Holocaustului – să fie vaccinaţi într-o perioadă de timp extrem de scurtă, pentru a ţine la distanţă un agent patogen care înainte omora şase milioane de oameni an de an.

Capitolul 7

Viii şi morţii

Dacă omenirea nu poate ieşi din tiparele comportamentului colectiv care sunt mai vechi decât istoria însăşi, ne putem aştepta la un război nuclear mondial la un moment dat în viitor. În toate timpurile şi pretutindeni, marii rivali geopolitici regionali sau globali au avut conflicte încă de la apariţia primelor oraşe din Mesopotamia. Pare nerealist să ne imaginăm că asta s-a încheiat pentru totdeauna. În pofida perioadelor intermitente de pace, mereu au existat războaie. Următorul Război Total va fi însă primul în care ambele tabere vor deţine arme suficient de puternice pentru a distruge civilizaţia şi destul de eficiente pentru a face asta într-o singură după-amiază.

La 30 octombrie 1961, un avion sovietic special modificat a lansat o bombă termonucleară de aproape 27.200 de kilograme, de 50 de megatone, într-un loc de testare din Arctica. Numită la vremea aceea „bomba cu hidrogen”, era mult mai puternică decât orice armă de până atunci. Testul urmărea, în parte, să demonstreze Statelor Unite fără echivoc capacităţile distructive de care dispunea Uniunea Sovietică. Şi-a depăşit cu mult acele obiective – a transmis un mesaj epocilor viitoare.

De fapt, Uniunea Sovietică voise să folosească în locul ei o armă de 100 de megatone cu o putere inimaginabilă[1], dar unul dintre fizicienii implicaţi în proiect, viitorul dizident şi activist pentru pace Andrei

Saharov, l-a convins pe Nikita Hruşciov să renunţe la idee. Saharov era suficient de îngrijorat şi de impactul unei bombe de 50 de megatone.

Cea mai mare armă nucleară folosită până atunci fusese o bombă cu hidrogen de 15 megatone, detonată în cadrul testului Castle Bravo din 1954, efectuat de Statele Unite în Oceanul Pacific. Au existat întrebări serioase cu privire la posibilele reacţii în lanţ pe care le-ar putea declanşa o astfel de explozie uriaşă şi dacă reziduurile radioactive ar afecta întreaga planetă. (Nu se ştia prea clar nici ce însemna „ar afecta”.) Multe lucruri legate de bombele foarte mari erau încă netestate, fiind cunoscute doar la nivel teoretic, iar testul Castle Bravo a evidenţiat ştiinţa inexactă a estimării puterii bombelor. Pentru început, nu ar fi trebuit să fie atât de mare – bomba a uimit pe toată lumea şi s-a dovedit a fi de două ori mai puternică decât era de aşteptat. De fapt, unii cercetători s-au temut că ar putea lua foc chiar şi aerul.

Uriaşa bombă sovietică – numită în Occident „Bomba Ţarului” – a fost descrisă astfel în *Războiul Rece* de John Lewis Gaddis: „[Era] cea mai mare explozie provocată de om până atunci – sau de atunci încoace – pe planetă. Flacăra a fost vizibilă la 960 de kilometri distanţă. Mingea de foc” –, iar acum dăm cuvântul unui martor ocular – „era puternică şi arogantă ca Jupiter. Părea să absoarbă întregul Pământ”.

Gaddis continuă: „Norul-ciupercă s-a înălţat la 64 de kilometri în stratosferă. Insula deasupra căreia a avut loc explozia a fost pur şi simplu rasă; nu doar zăpada a fost spulberată, ci şi stâncile, aşa că un observator o asemăna cu un imens patinoar… Conform unei estimări pe baza testului, dacă ar fi fost folosită bomba solicitată, cea de 100 de megatone, furtuna de foc rezultată ar fi acoperit o zonă de dimensiunile statului Maryland”. De asemenea, probabil ar fi ucis echipajul oricărui avion care ar fi lansat bomba[2].

Omenirea este implicată de peste şaptezeci de ani într-un experiment continuu. Experimentul va răspunde la întrebarea dacă putem gestiona forţa armelor pe care le-am creat. Cum armele nu vor deveni mai puţin puternice, probabil singurul fel în care se va încheia acest experiment vreodată este să aflăm că nu putem.

Suntem o specie evident adaptabilă. Capacitatea noastră de a gestiona circumstanţe schimbătoare l-a ajutat pe *Homo sapiens* să depăşească nenumărate provocări şi să atingă nivelul actual de dezvoltare a civilizaţiei. În secolul XXI am supravieţuit, prosperăm şi suntem mai mulţi ca niciodată. Ne ameninţă însă unele probleme majore care au potenţialul de a inversa aceste tendinţe, dacă nu suntem capabili să ne adaptăm din nou.

Trăim într-o epocă a istoriei omenirii pe care unii au numit-o „Pacea Lungă”. Între marile puteri nu a existat niciun război de peste şapte decenii, aşa cum am tot constatat că au fost începând din Mesopotamia – cele două războaie mondiale, Războaiele Napoleoniene, Războiul de 30 de Ani, Războiul de 100 de Ani, Războaiele Punice. Războaiele de amploare între statele cele mai puternice au constituit o trăsătură frecventă a istoriei omenirii până acum 75 de ani, cam până în perioada în care armamentul omenirii a făcut un salt enorm sub aspectul puterii. Nu înseamnă că nu au existat conflicte sângeroase – violenţa umană este, din nefericire, permanentă şi constantă –, dar am reuşit să evităm conflictele majore dintre superputeri. Am văzut oare ultimul mare război?

Este greu să ne imaginăm că vom curăţa societatea de problemele legate de diversele instincte umane primare: sexul, lăcomia, stupefiantele, violenţa… războiul[3]? Am putea renunţa oare la război? Când adaptarea necesară pentru a evita deznodământul coşmaresc implică modificarea acelor aspecte ale comportamentului uman care par aproape înnăscute, ne putem lăsa cu uşurinţă cuprinşi de pesimism cu privire la şansele noastre. Chiar dacă am decide că înseamnă autodistrugere şi am renunţa la această

practică, ar fi greu să fim încrezători că nu ne vom relua vechile obiceiuri. Am putea fi cuminţi o vreme, dar „pentru totdeauna” înseamnă o perioadă lungă în care să încercăm să ne menţinem vigilenţa faţă de conflictele nucleare[4].

Oamenii şi-au tot perfecţionat armele începând din Epoca Pietrei. Tehnologia armelor s-a schimbat uneori puţin de-a lungul secolelor, iar până relativ de curând armatele din diverse epoci ar fi putut fi competitive încă dacă ar fi fost puse să lupte între ele. De exemplu, suliţele, arcurile şi oamenii călare se folosesc de foarte mult timp. (Iar uneori procesul perfecţionării militare a implicat alte elemente decât armele[5].)

După epoca lui Napoleon însă, forţa letală a armatelor modernizate a început să crească. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, industrializarea – cu fabricile, liniile de asamblare, ştiinţa modernă şi inovaţiile sale continue – transforma arta războiului. Armatele s-au dublat ca mărime între bătălia de la Waterloo din 1815 şi bătălia de la Sedan din 1870, apoi s-au dublat din nou până la izbucnirea Primului Război Mondial, în 1914. Schimbările privind puterea armelor lor au fost şi mai mari. Cele mai mari piese de artilerie din Primul Război Mondial trăgeau cu *obuze* care cântăreau mai mult decât tunurile grele ale lui Napoleon cu un secol înainte, iar puşca infanteristului din 1914 avea o rază de acţiune mai mare decât tunurile trase de cai din secolul al XVIII-lea. Toate acestea erau susţinute de bogăţia, puterea şi populaţiile statelor-naţiuni solide. Puterea de a ucide mulţi oameni se amplificase într-un chip aproape de neînţeles, într-un timp relativ scurt, iar eforturile continue de a avea cele mai moderne dotări erau mai importante decât fuseseră vreodată[6]. Lipsa celor mai recente echipamente, tactici şi practici însemna pericolul unui dezastru militar (şi poate naţional)[7]. Astfel, oamenii de ştiinţă au ajuns să aibă una dintre cele mai importante contribuţii la efortul de război[8].

Folosirea tehnologiilor secolului XX în Primul Război Mondial a speriat pe toată lumea. Pagubele produse cu arme convenţionale în acest

conflict au fost şocante. În plus, noile orori cu care contribuise ştiinţa la arsenalele lumii includeau echivalentul insecticidului uman – gaze şi substanţe chimice care îi reduceau pe oameni la statutul de insecte.

Dacă situaţia degenerase într-atât la sfârşitul acestui război, în 1918, ce ne rezerva viitorul? Înţelegem de ce după acest război s-au făcut eforturi ca un astfel de conflict global să nu se mai repete.

Totuşi, după mai puţin de douăzeci de ani avea să apară o nouă categorie de arme uluitor de puternice. În 1938, când norii războiului se întrevedeau la orizont, savanţii germani au făcut o descoperire care prevestea transformarea atomului într-o armă. În august 1939, cu mai puţin de o lună înainte de izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, Albert Einstein i-a scris lui Franklin D. Roosevelt, preşedintele Statelor Unite, avertizându-l cu privire la potenţialul superarmelor atomice. El a clarificat totodată în acea scrisoare că o asemenea posibilitate ar putea deveni curând realitate:

> Ar putea fi posibilă declanşarea unei reacţii nucleare în lanţ într-o masă mare de uraniu, prin care s-ar genera o putere enormă şi cantităţi mari de noi elemente asemănătoare radiului. Este aproape sigur că acest lucru ar putea fi realizat în viitorul imediat.
>
> Acest fenomen ar conduce şi la elaborarea unor bombe şi se poate crede – deşi este mult mai puţin sigur – că astfel ar putea fi fabricate bombe extrem de puternice, de tip nou. O singură bombă de acest tip, transportată de un vas şi detonată într-un port, ar putea distruge întregul port şi o parte din teritoriul din jurul său. Aceste bombe s-ar putea însă să fie prea grele pentru a fi transportate pe cale aeriană.

Trebuie să observăm că pentru un om foarte educat din epoca preatomică, aşa cum era preşedintele Roosevelt, acest avertisment ar fi fost greu de înţeles[9]. Dacă nu înţelegi informaţiile, ce faci cu ele[10]? Preşedintele american a iniţiat un program pentru fabricarea bombei atomice.

Proiectul Manhattan – demersul de cooperare multinaţională pentru dezvoltarea unei superarme – a fost foarte riscant, implicând resurse preţioase. A costat enorm de mulţi bani şi a angrenat oameni de ştiinţă şi experţi din toată lumea. Un număr de oameni cât populaţia unui orăşel lucrau în secret la crearea şi testarea unei arme, înainte ca aceasta să fie finalizată de tabăra cealaltă. După ce a izbucnit războiul, părea aproape o măsură defensivă – la urma urmei, cealaltă tabără avea şi ea fizicieni străluciţi (Einstein se numărase printre ei, înainte să plece din Germania.)

Oamenii din Egiptul Antic sau din Mesopotamia ar fi înţeles raţionamentul de la baza realismului geopolitic al Proiectului Manhattan. Unii dintre savanţii implicaţi aveau cu siguranţă rezerve privind crearea unei bombe monstruoase pentru ca oamenii să se poată ucide mai eficient unii pe alţii, dar ideea că naziştii ar fi putut dispune primii de o asemenea superarmă era un adevărat coşmar.

După ani de muncă, atunci când a fost testată bomba Trinity într-un deşert din New Mexico, la 16 iulie 1945, arma nu numai că a avut succes (ceea ce nu era o certitudine), ci s-a dovedit a fi mai puternică decât se aşteptaseră fizicienii care au proiectat-o[11]. Când bomba a explodat, cei implicaţi în crearea ei s-au simţit extrem de uşuraţi şi de triumfători, dar au avut şi sentimente contradictorii. Mulţi dintre ei intuiseră deja că puterea acestei arme avea să sporească în timp.

J. Robert Oppenheimer, numit uneori părintele bombei atomice, a descris momentul exploziei bombei într-un interviu din 1965, în cadrul unei emisiuni intitulate *Decizia de a lansa bomba*.

> Ştiam că lumea nu va mai fi la fel. Câţiva au râs. Câţiva au plâns. Majoritatea tăceau. Mi-am amintit versetul final din *Bhagavad-Gita*. Vişnu încearcă să-l convingă pe prinţ că ar trebui să-şi facă datoria şi, ca să-l impresioneze, ia forma sa cu mai multe braţe şi spune: „Acum am devenit moartea, distrugătorul lumilor". Presupun că toţi ne-am gândit la asta, sub o formă sau alta.

Contextul este esenţial, iar testarea acestei bombe nu se făcea în unul lipsit de semnificaţie. Este important să ne amintim cum a fost ultimul an al celui de-al Doilea Război Mondial. Mulţi îl consideră cel mai rău an al războiului, sub aspectul caracterului ucigător al conflictului. În 1945, unele oraşe erau şterse pur şi simplu de pe hartă *de câteva ori pe săptămână.* Dacă al Doilea Război Mondial a dovedit ceva a fost că, indiferent câte tratate militare semnează naţiunile sau ce limite impun ţările în vreme de pace, când societăţile sunt implicate într-un război *total*, a cărui miză este supravieţuirea lor, niciun element al arsenalului nu este sacrosanct din punct de vedere etic[12]. Bombardarea oraşelor, care oripilase lumea la începutul războiului, era acum atât de frecventă încât indignarea morală din 1939 părea un vestigiu desuet al mentalităţii de dinainte de război. În opinia unora, noua bombă părea un mod mai eficient şi mai economic de a face cu ajutorul unui avion ceea ce pe atunci se făcea în raiduri cu sute de avioane.

Există un aspect care nu este evidenţiat îndeajuns în dezbaterile actuale legate de moralitatea deciziei de a lansa bombele atomice asupra Japoniei, dar care probabil era destul de pregnant în mintea celor de atunci. Planul fusese ca noua superbombă să fie folosită contra Germaniei, la fel cum Aliaţii folosiseră bombe convenţionale pentru a face una cu pământul al Treilea Reich. Aproape toate oraşele germane mari şi medii fuseseră distruse[13]. În mai 1945, cu două luni înainte de succesul testului Trinity, Germania nazistă a capitulat, dar Aliaţii erau încă în război cu Japonia.

În 1945, Japonia era ţinta aceloraşi bombardamente convenţionale ca şi Germania. Oraşele sale erau arse din temelii în mod sistematic, iar dacă nu ar fi fost lansate bombele atomice asupra Japoniei, Statele Unite ar fi fost nevoite pur şi simplu să continue războiul la fel ca până atunci. În martie 1945, cu cinci luni înainte de Hiroshima, nişte forţe americane, cu peste trei sute de bombardiere grele, au lansat un bombardament asupra

oraşului Tokio care a ucis 100.000 de oameni, a rănit încă 1.000.000 şi a pârjolit 44 de kilometri pătraţi din suprafaţa capitalei[14]. În august, când au fost lansate bombele atomice , Tokio era deja atât de distrus de bombardamentele anterioare – între 130 şi 150 de kilometri pătraţi din suprafaţa oraşului arseseră –, încât fusese scos de pe lista ţintelor prioritare. Alte peste 60 de oraşe japoneze avuseseră aceeaşi soartă.

În prezent, când se discută despre cele două bombe atomice[15] lansate de SUA asupra Japoniei, avem în vedere mai ales *moralitatea* deciziei. Adevărul este că decidenţii aproape sigur nu aveau la dispoziţie atâtea opţiuni cum presupunem adesea (sau ne dorim să fi avut). Ideea că preşedintele Truman ar fi putut face *altceva* decât să folosească bomba atomică asupra Japoniei este probabil puţin desincronizată în raport cu realităţile politice ale acelei perioade[16]. Istoricul Garry Wills scria în cartea sa, *Bomb Power*: „Dacă s-ar fi ştiut că Statele Unite aveau o armă extrem de puternică pe care nu au folosit-o, familiile americanilor ucişi după crearea bombei s-ar fi înfuriat. Publicul, presa şi Congresul i-ar fi criticat pe preşedinte şi pe consilierii săi. S-ar fi cerut demiterea preşedintelui Truman şi trimiterea la curtea marţială a generalului Groves. Administraţia ar fi fost condamnată deoarece cheltuise miliarde de dolari şi folosise enorm de mulţi cercetători şi muncitori redirecţionaţi de la alte proiecte de război şi totul ar fi fost în zadar”.

Desigur, efectele unei bombe atomice includ orori specifice. Cei care au supravieţuit unor bombardamente ce au durat 24 sau 36 de ore au scris cât de ciudat este să ieşi din adăposturile subterane şi să vezi oraşul înainte intact devenit o ruină. Există însă un scurt interval de timp, probabil de câteva ore, în care o persoană care trece printr-o astfel de situaţie poate procesa mental ceea ce se întâmplă. Într-un atac atomic, distrugerea iniţială survine într-o clipită. Cei care au supravieţuit celor două bombe nucleare, singurele lansate vreodată asupra oamenilor, păreau

adesea stupefiaţi. Mulţi mureau din cauza rănilor sau a radiaţiilor cauzate de bombă înainte să apuce să priceapă ce li se întâmplase.

Bombele atomice lansate la Hiroshima şi Nagasaki (pe 6, respectiv 9 august) au ucis împreună probabil mai mult de 200.000 de oameni. Aceste victime au devenit singurele exemple din istoria lumii care arată ce se întâmplă cu oamenii în cazul unui atac nuclear. Au fost exemple vii, cobai fără voie[17]. Unii au fost motivaţi să-şi facă publice poveştile şi să spună răspicat cât de cumplit ar fi un război nuclear.

Alţii au catalogat şi au imortalizat relatările martorilor oculari, pentru generaţiile viitoare. Autoarea Susan Southard scrie în cartea ei, *Nagasaki*, că, la o secundă după căderea bombei, mingea de foc rezultată a avut un diametru de 230 de metri, iar temperatura din interiorul ei a atins 300.000º C, mai mare decât în centrul Soarelui. „Pe orizontală suflul exploziei a măturat regiunea cu o viteză de două ori şi jumătate mai mare decât a unui uragan de gradul 5, pulverizând clădiri, copaci, plante, animale şi mii de bărbaţi, femei şi copii. În toate direcţiile, oamenii au fost aruncaţi afară din adăposturi, case, fabrici, şcoli şi de pe paturi de spital, izbiţi de ziduri sau striviţi de clădirile prăbuşite.” Şi totul s-a întâmplat într-o clipă.

Un supravieţuitor de la Hiroshima, Hiroshi Shibayama, a văzut explozia şi a fugit spre centrul oraşului, unde fusese detonată bomba. El a scris: „Oamenii erau arşi atât de rău, încât era greu să le distingi trăsăturile, toţi erau înnegriţi de parcă erau acoperiţi cu funingine. Hainele le erau numai zdrenţe. Mulţi erau goi. Mâinile le atârnau fără vlagă. Pielea de pe mâini şi de pe braţe le atârna din vârful degetelor. Chipurile lor nu erau chipurile unor oameni vii”. Relatările supravieţuitorilor ne lasă înmărmuriţi.

Într-un al treilea război mondial, supravieţuitorii cataclismului nuclear vor avea probabil experienţe asemănătoare[18]. Dar, aşa cum şi-au dat seama cu toţii după folosirea primelor două bombe, în următorul mare război nuclear bombele vor fi mai mari, mai multe şi probabil ambele

tabere vor dispune de ele. Ce-ar fi dacă, în loc de două bombe atomice mai mici, vor fi folosite două sute de bombe mari şi vom începe să provocăm distrugeri care nu mai pot fi remediate[19]?

Albert Einstein ar fi spus că nu ştie ce fel de arme vor fi folosite în al Treilea Război Mondial, dar că în războiul care va urma acestuia se vor folosi beţe şi pietre. Generalul Curtis LeMay din Forţele Aeriene ar fi născocit formula: „a bombarda pe cineva până ajunge înapoi în Epoca Pietrei”[20]. Ambele afirmaţii, indiferent dacă le aparţin sau nu celor doi, evocă ideea unui război total în viitor, care ar face omenirea să regreseze pe scara civilizaţională. Pentru prima oară în istorie, oamenii au creat arme atât de puternice, încât au potenţialul de a genera evuri întunecate.

Omenirea nu s-a confruntat cu adevărat cu o pierdere a capacităţilor sale şi nu a mai făcut un pas înapoi de mai bine de un mileniu. Este uşor să uităm că ar putea exista lucruri ce ar fi posibil să aibă asupra noastră impactul pe care l-au avut epidemiile[21], cutremurele sau erupţiile vulcanice uriaşe asupra civilizaţiilor, cu secole în urmă. Este fără precedent ca un om să poată ordona asta, ca pe o pedeapsă demiurgică – consecinţele oricărui holocaust nuclear care ar distruge civilizaţia să fie opera fiinţelor umane. Dacă ar surveni astfel de consecinţe, ar fi din cauză că o persoană sau câteva persoane ar decide asta. Niciun om nu ordonă unui vulcan să erupă sau unui tsunami să lovească uscatul. Grecii antici aveau tot felul de mituri legate de omenirea care îşi însuşeşte capacităţi divine[22]. Ce om sau grup de oameni este capabil să gestioneze în mod responsabil o astfel de putere[23]?

Apariţia armelor nucleare a făcut posibil, pentru prima oară în istorie, ca un singur om să distrugă zeci de milioane, poate chiar sute de milioane de vieţi şi, odată cu dezvoltarea tehnologiei de lansare a încărcăturii nucleare, să facă asta în doar câteva minute. Nici unul dintre cei mai înfricoşători oameni din istorie – Ginghis-Han, Alexandru Macedon, Adolf Hitler – nu dispunea de o astfel de capacitate. Dacă în secolul al

XIII-lea titanul mongol Ginghis-Han decidea să distrugă un imperiu sau un stat, asta avea să dureze un timp. Dacă statul era uriaş – cum era, de exemplu, China –, probabil că urma să dureze zeci de ani. Dacă însă preşedintele Richard Nixon, în 1969, decidea să lanseze un atac nuclear în acelaşi loc, putea ucide o sută de milioane de chinezi *într-o după-amiază*.

Dacă omenirea ar trata această nouă superarmă la fel ca pe oricare altă armă eficientă inventată vreodată, următorul război mondial s-ar purta având la dispoziţie capacităţi distructive aproape supranaturale. Cele câteva sute de oameni care au fost martori la naşterea epocii atomice şi-au dat seama de asta în momentul în care au văzut testul Trinity din deşert: „Acum am devenit moartea, distrugătorul lumilor”, cum spunea Oppenheimer.

La fel ca oamenii de ştiinţă, şi americanii de rând au avut reacţii contradictorii. Dacă eşti implicat într-un război mondial care trenează şi tabăra ta dobândeşte o superarmă, aceasta va fi cu siguranţă percepută într-o lumină pozitivă[24]. În cartea sa *In the Shadow of War*, istoricul Michael S. Sherry descrie reacţiile diverse ale americanilor după ce preşedintele Truman a vorbit la televizor, spunând poporului american şi lumii întregi că bomba fusese lansată şi explicând ce era această nouă armă şi de ce fusese folosită. „Unii au spus că sunt mândri de realizarea americanilor şi satisfăcuţi de răzbunarea contra japonezilor.” Unii ar fi vrut ca războiul să continue, ca să lansăm mai multe bombe asupra Japoniei. „Alţii – mai ales soldaţii care presupuneau că o invazie a Japoniei era singura alternativă la folosirea bombei – s-au bucurat de pacea pe care bomba o accelerase, precum şi de faptul că se fabricase această bombă, considerată un instrument util pentru asigurarea continuităţii păcii.”

Alţii au văzut cu totul altceva – pentru ei, bomba era dovada nenorocirii aduse de războiul modern. Alţi oameni simţeau că prevesteşte ce ne-ar putea rezerva viitorul. Jurnalistul Edward R. Murrow de la CBS

spunea: „Rareori s-a încheiat un război cu un astfel de sentiment de nesiguranţă şi teamă în tabăra victorioasă şi cu o astfel de conştientizare a faptului că viitorul este sumbru, iar supravieţuirea nu e certă”.

Generaţiile care au crescut în primele decenii de după al Doilea Război Mondial au fost ameninţate de spectrul unui conflict nuclear – au vorbit, au scris, au cântat şi au avut coşmaruri despre asta. Copiii americanilor participau adesea la simulări ale unor situaţii de urgenţă în şcoli, învăţând ce să facă şi cum să se comporte în caz de atac nuclear. Literatura şi mijloacele de divertisment din acea perioadă erau saturate de teme legate de războiul atomic (şi ulterior termonuclear). „Sfârşitul lumii” a devenit o figură de stil populară, o fantezie. Nu conta dacă trăiai într-o ţară aşa-zis neutră, fiindcă nicio regiune nu ar fi scăpat de efectele negative – sub forma precipitaţiilor radioactive – dacă izbucnea un al treilea război mondial. Într-o epocă în care superbombele erau noi, oamenii din diverse domenii – ştiinţific, militar, politic, artistic şi filosofic – au început să se gândească ce şanse sunt să se întâmple aşa ceva, de parcă viaţa lor ar fi depins de asta.

Aici intervine din nou întrebarea crucială pe care am mai menţionat-o. Fie lucrurile se vor întâmpla din nou ca înainte, fie nu, adică ori va exista încă un mare război (sau mai multe războaie) în istoria omenirii, ori nu va mai fi niciunul niciodată. Puteţi alege oricare dintre scenarii.

Dându-şi seama că puseseră la dispoziţia unei specii relativ violente cea mai puternică armă creată vreodată, unii dintre cei care au contribuit la crearea superbombei au încercat să-i vadă posibilele aspecte pozitive. Poate că omenirea avea să fie în sfârşit suficient de speriată şi de motivată ca să renunţe la război, element care ne însoţeşte încă din zorii istoriei. Însuşi Oppenheimer a afirmat: „Nu era nevoie de armele atomice pentru ca omul să-şi dorească pacea, dar bomba atomică a fost picătura care a umplut paharul. Bomba atomică a făcut ca ideea unui viitor război să fie de neconceput”. Idealismul devenise realism (sau altceva).

Fizicianul Arthur Holly Compton[25] scrie: „Pentru ca oamenii să supravieţuiască dispunând de arme atât de distructive, trebuie să atingă rapid măreţia umană. Este nevoie ca oamenii să ajungă la un nou nivel de înţelegere. Răsplata pentru folosirea puterii atomice în slujba prosperităţii omului este minunată şi certă. Pedeapsa pentru folosirea sa greşită pare să fie moartea şi distrugerea civilizaţiei care a progresat timp de peste un mileniu".

„Trebuie să atingă rapid măreţia umană" este o frază admirabilă, la fel şi „distrugerea civilizaţiei care a progresat timp de peste un mileniu". Pare o modalitate frumoasă de a spune că specia noastră trebuie să devină mai înţeleaptă sau va muri.

Einstein pare mai pesimist cu privire la chestiunea adaptării ca alternativă la extincţie: „Puterea dezlănţuită a atomului schimbă totul, mai puţin felul nostru de a gândi, astfel că ne îndreptăm spre o catastrofă fără precedent". Ulterior a explicat ce a vrut să spună:

> Mulţi au avut întrebări referitoare la un mesaj recent al meu în care afirmam că „este esenţial un nou tip de gândire, pentru ca umanitatea să supravieţuiască şi să se înalţe pe noi culmi".
>
> În procesele evolutive, o specie trebuie adesea să se adapteze la condiţii noi pentru a supravieţui. În prezent, bomba atomică a schimbat profund specificul lumii pe care o ştim. Prin urmare, rasa umană are un nou habitat şi trebuie să-şi adapteze gândirea în funcţie de el.
>
> În lumina noilor cunoştinţe… un posibil stat mondial nu este doar de dorit în numele înfrăţirii, ci şi necesar pentru supravieţuire… Acum trebuie să renunţăm la concurenţă şi să asigurăm cooperarea. Acesta trebuie să fie elementul central al tuturor concepţiilor noastre privind relaţiile internaţionale, altfel ne ameninţă un dezastru cert. Gândirea şi metodele din trecut nu au împiedicat războaiele mondiale. Gândirea viitoare trebuie să prevină războaiele[26].

Aceasta este o răspântie a drumului intelectual. Ideea este că omenirea trebuie să se schimbe profund, altfel va fi distrusă de propriile creaţii.

Chiar şi cei care susţin acest punct de vedere recunosc cât de greu îi va fi omenirii să nu mai acţioneze aşa cum a făcut-o dintotdeauna[27], dar spun totodată că nu avem de ales. În esenţă, această concepţie despre lume reprezintă un veritabil test al vanităţii ideii adaptabilităţii noastre ca specie. Fie reuşim, fie ne confruntăm cu Armagedonul nuclear la un moment dat în viitorul nostru colectiv.

Cealaltă răscruce intelectuală a parcursului nostru vizează ideea că omenirea se va comporta probabil aşa cum a făcut-o dintotdeauna şi că obiceiurile străvechi sunt prea adânc înrădăcinate ca să se schimbe substanţial. Unii dintre adepţii acestei opinii argumentează că există prea puţine şanse ca specia noastră să se adapteze sau să evolueze suficient şi cred că este mai bine să încercăm să găsim strategii care să minimizeze consecinţele negative. Alţii nu sunt convinşi de premisa generală că aceste arme noi sunt neapărat un lucru negativ. Pentru aceşti susţinători ai bombei, contează mai mult cine va folosi bombele şi modul în care asta hotărăşte dacă sunt bune sau rele.

După încheierea celui de-al Doilea Război Mondial şi după calmarea într-o oarecare măsură a emoţiilor, au apărut întrebări despre ceea ce trebuia făcut cu această tehnologie a armelor. Cum poate fi controlată? Dacă alte ţări vor avea şi ele noile arme[28]? În Statele Unite, în 1945 şi 1946 au avut loc multe dezbateri pe teme cum ar fi cine ar trebui să fie responsabil de arme. Alegerea logică părea să fie armata – cea care avea să le folosească, la urma urmei. Preşedintele Truman nu a acceptat însă asta[29], iar în cele din urmă s-a decis ca de atunci încolo preşedintele Statelor Unite să deţină în exclusivitate puterea de a autoriza şi a ordona folosirea superarmelor.

Acesta era însă un nivel de putere personală pe care cei care au redactat Constituţia americană nu îl anticipaseră. Istoricul Garry Wills scrie că acesta a fost unul dintre efectele secundare ale bombei – a modificat sistemul constituţional american. „Încredinţarea «sorţii

omenirii» în mâinile unui singur om”, susţine Wills, „fără ca acţiunile lui să fie supuse controlului constituţional, a cauzat o fractură violentă a întregului nostru sistem guvernamental”. Era însă o evoluţie care „a fost acceptată datorită impresiei că tehnologia o impunea drept o necesitate stringentă”. De exemplu, când ar fi avut un preşedinte timp să se consulte cu alţi lideri sau cu alte ramuri ale guvernului dacă rachetele inamicului ar fi fost deja lansate pe traiectorie?

Specificul preşedinţiei, spune Wills, a fost modificat irevocabil prin acordarea acestei puteri fără precedent.

În timp ce noile arme modificau felul în care acţiona guvernul american la nivel naţional, era dezbătută totodată problema schimbărilor la nivel uman. S-a încercat activ să se închidă „duhul atomic” înapoi în „lampa lui Aladin”, să se elimine armele atomice de pe faţa pământului, ca şi cum nu ar fi fost descoperite vreodată[30].

Ba chiar, în octombrie 1945, la doar o lună după capitularea Japoniei, într-un discurs adresat Congresului, preşedintele Truman a afirmat că speranţa civilizaţiei se bazează pe acordurile internaţionale de a se renunţa la folosirea şi dezvoltarea armelor nucleare. În noiembrie acelaşi an, Truman a început să colaboreze cu liderii Canadei şi Marii Britanii pentru a formula o politică de implementare a unor restricţii. Conform expertului în armament nuclear Joseph Cirincione, acesta a fost primul acord de neproliferare nucleară.

Finanţistului Bernard Baruch i s-a încredinţat misiunea de a prezenta planul la prima întrunire a Comisiei pentru Energie Atomică a Naţiunilor Unite, la 14 iunie 1946. El a prezentat miza în termeni biblici. „Ne aflăm aici ca să facem o alegere între vii şi morţi”, a spus Baruch în discursul său. „Aceasta este misiunea noastră. Dacă dăm greş, atunci l-am condamnat pe fiecare om să fie sclavul fricii.” Propunerea sa includea adunarea întregii cantităţi de uraniu şi toriu[31] din lume, precum şi a tuturor materialelor explozive şi a altor componente folosite la fabricarea

bombelor şi punerea tuturor într-un anumit loc aflat sub controlul unei autorităţi internaţionale de dezvoltare atomică „căreia să i se încredinţeze toate etapele dezvoltării şi utilizării energiei atomice”.

Uniunea Sovietică, devenită rapid „cealaltă tabără” în Războiul Rece[32], s-a opus acestui plan, în mare parte pentru că, deşi SUA se ofereau să renunţe la monopolul asupra armelor atomice, cereau tuturor celorlalte ţări să renunţe *primele* la acestea. Înţelegerea ar fi permis SUA să-şi păstreze arsenalul nuclear timp de câţiva ani înainte să renunţe la el, permiţându-le astfel să-şi extindă avantajul. În schimb, URSS a propus ca americanii să renunţe imediat la focoasele lor nucleare, iar apoi restul lumii putea să stabilească cum să procedeze astfel încât să nu le mai producă.

Istoricul militar Gwynne Dyer nu consideră deloc surprinzător faptul că relaţiile dintre aceste două puteri s-au răcit. El aseamănă situaţia cu alte rivalităţi geopolitice şi argumentează că dinamica democraţie versus comunism a Războiului Rece semăna mult cu rolul jucat de religie în războaiele din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. „Fiecare tabără are o explicaţie ideologică fără cusur pentru faptul că adversarul se comportă atât de crud şi de agresiv, în mod persistent”, scrie Dyer. „Niciuna dintre evoluţiile de după 1945 nu i s-ar părea surprinzătoare unui diplomat spaniol sau otoman din secolul al XVII-lea. Nici comunismul, nici democraţia liberală nu ar însemna nimic pentru el, ci ar fi doar o etichetă utilă pentru a-i diferenţia pe jucători. Nu i-ar fi însă deloc greu să înţeleagă de ce alianţa victorioasă s-a destrămat atât de repede. Aşa se întâmplă aproape întotdeauna după victorie, deoarece învingătorii sunt cei mai importanţi jucători rămaşi în joc, aşa că ei devin automat cea mai mare ameninţare la adresa puterii celuilalt.”

Imediat după război, ambele tabere au avut motive serioase să se teamă de capacităţile celeilalte. Acestea erau, la urma urmei, armatele care câştigaseră recent războiul. Acum însă se puteau întoarce una împotriva

celeilalte şi erau într-adevăr înfricoşătoare. Uniunea Sovietică avea probabil cea mai puternică armată terestră care a existat vreodată în istoria lumii – Armata Roşie, care, chiar şi după demobilizarea parţială din 1945, a rămas mare, puternică şi ameninţătoare[33]. Dacă Aliaţii occidentali folosiseră o mare diversitate de mijloace pentru a obţine superioritatea pe câmpul de luptă (forţele aeriene au fost o componentă esenţială, de exemplu), Uniunea Sovietică a acordat cea mai mare importanţă blindatelor foarte grele şi numărului mare de piese de artilerie şi de soldaţi. Nu era o forţă de mare fineţe, ci o armată construită să îşi copleşească oponenţii, aşa cum a făcut cu armata germană, care fusese considerată cea mai bună din lume până când a fost învinsă[34]. Armata sovietică era răspândită până la cele mai îndepărtate extremităţi ale teritoriului pe care îl cucerise în război, ocupând populaţii care nu doreau acest lucru în ţări precum Polonia, România, Ungaria şi statele baltice.

Occidentul dispunea însă de forţe aeriene extraordinare şi avea supremaţia navală absolută. Armatele sale terestre aveau multe avantaje de ordin electronic şi în ceea ce priveşte transmisiunile, logistica şi comunicaţiile faţă de Armata Roşie, dotată cu o tehnologie mai simplă. Şi aveau şi bomba atomică.

În deceniile care au urmat, mulţi au devenit convinşi că războiul cu Uniunea Sovietică nu era doar o posibilitate, ci şi o iminenţă. Un astfel de pesimism a influenţat luarea deciziilor în Statele Unite. Dacă era acceptată premisa că războiul urma să aibă loc inevitabil, peste cinci mii de ani de istorie politică şi militară indicau că ar fi fost cel mai bine ca el să survină într-un moment şi într-un loc alese anume, când avantajele proprii erau maxime. De la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial nu a existat o discrepanţă mai mare în ceea ce priveşte tehnologia armelor decât atunci când Statele Unite au avut monopolul asupra armamentului nuclear, imediat după război. Câţi lideri din istoria lumii ar fi profitat de aceste circumstanţe?

Unele voci mai agresive din acea perioadă susţineau exact acest lucru, trecerea la acţiune înainte ca avantajul să se reducă. Este bine-cunoscută sugestia generalului George Patton dinainte să înceapă demobilizarea, că, întrucât Aliaţii occidentali îşi mobilizaseră deja forţele în Europa, fiind gata de luptă, ar fi trebuit să atace imediat Uniunea Sovietică. Nimeni nu ştia cât avea să dureze acest interval oportun[35]. Trebuie să fii prost ca să nu profiţi de o asemenea ocazie, credeau unii.

Existau opinii contradictorii cu privire la modul în care trebuia valorificat monopolul atomic al Statelor Unite. Secretarul de Război al preşedintelui Truman, Henry Stimson, descria avantajul monopolului în termenii jocului de poker: bomba, spunea el, era echivalentul chintei roiale. Cum să rezişti să nu joci o astfel de mână? Ce ar fi făcut Iuliu Cezar sau Alexandru Macedon – sau chiar Hitler – cu monopolul asupra armelor nucleare? *Nu* le-ar fi folosit? Dacă i s-ar fi încredinţat marelui general cartaginez Hannibal arme nucleare, în războiul pe viaţă şi pe moarte cu Republica Romană, dacă i s-ar fi înmânat butonul şi i s-ar fi spus: „Dacă apeşi pe el, tot Imperiul Roman va fi distrus”, ar fi apăsat sau ar fi zis: „Poate ar trebui să mă mai gândesc”[36]?

Şi invers, ce ar face un popor foarte luminat cu o astfel de forţă? Ar putea-o transforma într-un instrument al dreptăţii? Faptul că Occidentul a considerat că este implicat într-un conflict de tip maniheist, al celor buni contra celor răi, cu URSS a influenţat şi perspectiva asupra armelor. Acestea erau considerate adesea forţa echilibrantă care contrabalansa puterea convenţională a Armatei Roşii, prin urmare cea mai puternică armă care proteja lumea liberă de tirania sovietică.

Până şi savanţii şi pacifiştii îngrijoraţi se temeau îndeajuns de mult de ameninţarea sovietică ca să ţină cont de potenţiala valoare a unui război nuclear preventiv. Filosoful şi matematicianul britanic Bertrand Russell, susţinător înfocat al abordărilor paşnice ale conflictelor, trimis la închisoare fiindcă se opusese Primului Război Mondial, scria imediat

după al Doilea Război Mondial: „Un singur lucru, doar unul, ar putea salva lumea, iar eu nu visez să-l susţin. America ar trebui să poarte un război cu Rusia în următorii doi ani şi să creeze un imperiu mondial cu ajutorul bombei atomice”[37]. Apoi, Russell, într-un discurs susţinut în Camera Lorzilor, a emis teoria că după următorul război – pe care îl considera iminent – civilizaţia va trebui reconstruită de la zero. (El credea că acest efort va necesita cinci secole[38].)

Este grăitor faptul că Russell şi alţii au dat glas unor asemenea gânduri într-un moment în care toţi erau încă traumatizaţi de război. În prezent, omenirea încă se confruntă cu destule dezastre potenţiale[39], dar nivelul tensiunii este cu totul altul decât cel din anii de după război.

Oamenii înţelegeau că războiul poate izbucni aproape fără avertisment – principalele naţiuni care au făcut parte din cele două tabere în Războiul Rece intraseră în al Doilea Război Mondial în urma unor atacuri-surpriză devastatoare ale căror ţinte fuseseră: Operaţiunea Barbarossa, ampla invazie-surpriză a germanilor în Uniunea Sovietică, din iunie 1941 (încălcând pactul germano-sovietic de neagresiune din 1939), şi atacul de la Pearl Harbor, raidul-surpriză în care japonezii au bombardat teritoriul american Hawaii, în luna decembrie a aceluiaşi an[40].

Între 1946 şi 1952, bomba avea să transforme fundamental guvernul american într-o entitate care sub multe aspecte era de nerecunoscut în comparaţie cu cea atacată la Pearl Harbor în 1941. Nu numai că soarta întregii lumi se afla în mâinile unui singur om, cum remarca autorul Garry Wills, ci în doar câţiva ani o serie de noi politici şi legi, cum ar fi Doctrina Truman[41], Legea privind securitatea naţională din 1947 şi Planul Marshall[42] au creat un nou stat al siguranţei naţionale pe plan intern şi au reorientat politica externă a Statelor Unite, a cărei prioritate a devenit îngrădirea comunismului. Totodată, aceasta a fost perioada în care au fost înfiinţate CIA, Agenţia de Securitate Naţională (NSA) şi Consiliul Naţional de Securitate, toate făcând parte dintr-o reorganizare amplă a

guvernului american, având drept scop protejarea secretelor, spionarea inamicilor şi asigurarea unei supremaţii militare cu perspective globale tot mai mari.

Deşi aceste schimbări pot fi de înţeles ţinând cont de situaţia mondială de la vremea aceea, ele par să contrazică ceea ce au susţinut mulţi cercetători despre prevenirea unui al treilea război mondial prin promovarea unui nou nivel de înţelegere umană. Cu siguranţă, era o abordare foarte diferită de ceea ce sugeraseră unii fizicieni că ar trebui făcut la sfârşitul anului 1945 şi în 1946 – încredinţarea secretelor atomice Uniunii Sovietice, prin urmare, diminuarea tensiunilor. Această idee era considerată de adepţii săi o mişcare ce promova încrederea, o dovadă de bună-credinţă care putea pune bazele unui nou spirit de cooperare postatomică, pentru evitarea catastrofei. În concepţia noastră modernă, pare mai degrabă echivalentul încredinţării unor secrete militare teroriştilor. Clasa militară de după război a considerat-o o idee la fel de nebunească.

Pentru preşedintele Truman, în primii ani de după război întrebările practice erau însoţite de unele filosofice. De exemplu, deşi SUA nu au făcut cunoscut acest lucru, aveau în arsenalul propriu foarte puţine astfel de bombe. În plus, nu dispuneau de nicio modalitate eficientă de a le lansa către ţintă.

Aşadar, în următorii ani SUA s-au axat pe dezvoltarea unui sistem de livrare a Armagedonului la comandă, dacă acest lucru era considerat necesar. Denumirea oficială a acestui sistem complicat de transport al armelor era Comandamentul Aerian Strategic. Acesta făcea parte dintr-o nouă ramură a armatei americane numită Forţele Aeriene[43]. Misiunea Comandamentului Aerian Strategic era să distrugă principalele centre locuite, infrastructura şi industria Uniunii Sovietice cu arme atomice, dispunând de cel mai distructiv sistem de arme care existase vreodată şi care, dacă ar fi fost folosit, ar fi ucis *cel puţin* zeci de milioane de oameni.

Vedem aşadar că în mai puţin de doi ani s-a ajuns de la discuţii despre elaborarea unor legi pentru a feri lumea de calamitatea armelor nucleare la situaţia ca preşedintelui să i se ceară să aprobe planurile forţelor aeriene pentru o strategie numită de obicei „războiul-fulger atomic".

S-ar crede că într-o situaţie atât de importantă pentru viitorul omenirii ca un potenţial război nuclear s-ar întruni omologii moderni ai regilor-filosofi, împreună cu cei mai inteligenţi fizicieni şi specialişti în etică şi alţii, într-un fel de forum mondial fără precedent, în care ar putea dezbate pe îndelete şi cu înţelepciune (am spera) modalitatea de abordare a acestei posibile provocări existenţiale. În schimb, au intervenit realitatea vieţii normale şi îngrijorările cotidiene. Politica era un factor evident care influenţa luarea deciziilor, dar rezultatele au fost influenţate de aspectele bugetare şi de rivalităţile dintre ramurile armatei. Într-adevăr, un argument destul de bun, invocat adesea ca unul dintre principalele motive pentru adoptarea strategiei războiului-fulger, a fost în primul rând cel bugetar – era o măsură de economisire. Dacă dispui de o forţă aeriană ce are multe bombe, poate că nu e nevoie să cumperi mereu toate celelalte echipamente militare scumpe cum ar fi tancurile sau tunurile.

Pe atunci, aceasta era o întrebare teoretică, deoarece nu existau informaţii sau calcule vizând reducerea costurilor. Preşedintele Truman ştia *cu certitudine* un lucru: după sfârşitul războiului, SUA nu mai puteau finanţa mult timp armata aşa cum o făcuseră în timpul războiului, la niveluri astronomice. Truman se confrunta cu reducerea finanţării cu 70%, menţinând capacitatea de a lupta într-un al Treilea Război Mondial, în caz că acesta avea să urmeze (mulţi erau convinşi de asta).

Adoptarea şi susţinerea unei strategii militare ce plasa zeci (dacă nu sute) de milioane de civili în bătaia puştii forţelor armate americane nu au fost pe placul multor oameni. Printre ei se numărau şi unii dintre cei cărora urma să li se ceară să omoare – adică membri ai forţelor armate.

În octombrie 1949, la audierile din Congres privind planul Forţelor Aeriene referitor la războiul-fulger atomic, „revolta amiralilor” a scos la lumină convingerile ferme ale celor care urmau să îndeplinească misiunea ingrată. Eric Schlosser scrie în *Command and Control*: „Unul după altul, amiralii au condamnat războiul-fulger atomic, argumentând că bombardarea oraşelor sovietice ar fi nu doar inutilă, ci şi imorală”. Amiralul William F. Halsey, zis „Taurul”, comandant în Pacificul de Sud în timpul războiului, al cărui grup tactic de luptă a dus avioanele locotenent-colonelului James Doolittle suficient de aproape de Japonia ca să bombardeze Tokio în 1942, a spus: „Nu cred în uciderea în masă a noncombatanţilor”. Amiralul Arthur W. Radford, comandant al flotei nordice de portavioane şi viitor adjunct al şefului operaţiunilor navale pe timp de război, a afirmat: „Un război de anihilare ar putea aduce o victorie militară cu costuri mari, dar ar fi ilogic din punct de vedere politic şi economic”. Contraamiralul Ralph A. Ofstie, care după război făcuse turul oraşelor devastate de bombardamente din Japonia, a descris războiul atomic drept „uciderea aleatoare în masă a bărbaţilor, femeilor şi copiilor”. Ideea în sine, a spus el, era „necruţătoare, barbară şi contrară valorilor americane”.

Este dificil să ne dăm seama în ce măsură opoziţia marinei militare se baza într-adevăr pe moralitate şi în ce măsură s-ar putea să fi fost un efort de a apăra necesitatea şi relevanţa acestei ramuri a serviciilor militare confruntate cu ameninţarea tăierilor bugetare. (Într-adevăr, argumentele morale aveau să fie mult mai slabe ulterior, când submarinele marinei au început să transporte arme nucleare.)

Mărturia amiralilor a răspuns la o întrebare morală esenţială cu care lumea încă se luptă, decenii mai târziu: există un mod etic de a purta un război nuclear? Există o modalitate de a distruge oraşe şi civili folosind bombe atomice, respectând totodată valorile americane şi pe cele ale Războiului Rece pe care Occidentul le trâmbiţa drept marca superiorităţii

sale morale faţă de „comuniştii fără Dumnezeu”? În acea perioadă, Stalin era perceput ca fiind la fel de rău ca Hitler. Era necruţător, iar „roşiii” erau pe val la nivel global. Dacă ucizi însă zeci de milioane de civili pentru a te opune presupuselor rele cauzate de o putere totalitară, cât de multe rele îţi asumi pe parcursul acestui proces[44]? Pentru a complica şi mai mult dilema etică, dacă tabăra care pretinde că este superioară moral celeilalte atacă *prima*[45]?

Este foarte important să ne amintim că în prezent dispunem de luxul de a şti ce s-a întâmplat în acea perioadă, şi anume că nu a existat un al Treilea Război Mondial sau un conflict nuclear cu Uniunea Sovietică. Una e să analizăm în siguranţă cele întâmplate şi deciziile luate, aşa cum procedăm acum, dar oamenii care luau acele decizii pe atunci nu se simţeau deloc în siguranţă. Totodată, acum ştim multe lucruri care la vremea aceea erau secrete.

SUA şi alte ţări au argumentat că lipsei de scrupule[46] a Uniunii Sovietice trebuia să i se răspundă la fel de hotărât. Până în 1948, Truman fusese deja implicat în tensiuni minore cu URSS în câteva zone de pe glob[47] şi de fiecare dată URSS a cedat. Dar Stalin avea să pună şi mai mult la încercare această hotărâre în vara anului 1948, când a închis căile ferate, şoselele şi canalele care făceau legătura cu Berlinul de Vest, interzicând Statelor Unite, Franţei şi Marii Britanii accesul la sectoarele lor din oraşul divizat.

Aceasta este prima criză care a ridicat întrebări practice legate de folosirea sau nu a bombei atomice. Truman jucase deja la cacealmaua nucleară[48] – strategie numită „dominanţă prin escaladare”[49] – cu Stalin. Dacă îl ameninţa pe Stalin că va lansa bombe atomice asupra Berlinului şi Stalin nu dădea înapoi? SUA şi aliaţii lor ar fi atacat Uniunea Sovietică şi ar fi declanşat al Treilea Război Mondial? Era posibil să fie iniţiat un atac nuclear? Avioanele erau pregătite? Câte bombe erau disponibile? Care ar

fi fost ţintele şi, dacă aceste ţinte ar fi fost bombardate şi distruse, atacul şi-ar fi atins scopul suprem?

Cât de bine ar fi fost receptat un astfel de atac de juriul tot mai important reprezentat de opinia publică globală? Dacă arsenalul nuclear al Statelor Unite ar fi făcut doar jumătate din pagubele pe care le estima, ar fi ucis nenumăraţi bărbaţi, femei şi copii[50]. Occidentalii ar fi putut dovedi că sunt „hotărâţi”, dar preţul ar fi fost enorm. Uniunea Sovietică nu atacase fizic pe nimeni – pur şi simplu închisese rutele de aprovizionare, indicând aşadar că următoarea mutare geopolitică îi aparţinea Occidentului.

În acel moment, Truman a convocat diverse persoane pentru a avea nişte discuţii fundamentale, ca niciodată până atunci. Au existat mari divergenţe de opinie. Militarii (în general) aveau impresia că, dacă naţiunea va purta un război, Statele Unite vor folosi noile arme la fel cum le folosiseră anterior pe cele convenţionale. Alţii însă, printre care David Lilienthal, şeful Comisiei pentru Energie Atomică, l-au sfătuit pe preşedinte să nu folosească armele nucleare. După cum scriu Michio Kaku şi Daniel Axelrod în *To Win a Nuclear War*, Secretarul Armatei, Kenneth Claiborne Royall, „vorbea în numele tradiţionaliştilor când a afirmat: «Am cheltuit 98% din bani pe energie atomică pentru arme. Acum nu are nicio logică să nu le folosim»”.

Unii voiau să se bazeze pe o strategie care în cele din urmă avea să fie cunoscută drept strategia descurajării[51]. Pentru ca aceasta să funcţioneze, tabăra care urma să fie descurajată trebuia să fie încredinţată că armele vor fi folosite contra ei. Asta însemna că nicio naţiune care voia să se bazeze pe strategia descurajării nu putea face niciodată o afirmaţie cu caracter public de tipul: „Armele acestea sunt cumplite, nu le vom folosi niciodată”. Totuşi, exact asta afirmaseră Statele Unite imediat după război, în 1945. Erau SUA gata să arunce în aer oraşe ruseşti şi să omoare atâţia cetăţeni ruşi dacă Stalin şi-ar fi dat seama că blufează? Dacă el le-ar

fi râs în nas că blufează, iar Statele Unite dădeau înapoi, capacitatea lor ulterioară de a folosi bombele atomice ca ameninţare ar fi fost mult diminuată – prin urmare, la fel şi valoarea arsenalului lor nuclear. Această enigmă avea să aibă o durată de viaţă mai lungă decât a celor mai mulţi dintre oficialii care o dezbăteau în 1948.

Conflictul cu privire la Berlin nu a condus la un război nuclear deoarece ambele tabere au reuşit o echilibristică fină aproape un an. Occidentul a început ezitant să trimită pe calea aerului în oraş proviziile necesare pentru ca locuitorii să nu sufere de foame şi de frig; când Stalin nu a atacat avioanele nonmilitare, eforturile au fost înteţite. Blocada avea să dureze până în mai 1949. Podul aerian a continuat apoi luni de zile. La final, Statele Unite şi aliaţii occidentali expediaseră în oraş cu avioanele 1.500.000 de tone de cărbune, combustibil şi alte produse necesare, efectuând aproximativ 200.000 de zboruri. În termeni de şah geopolitic, Stalin făcuse o mutare înţesată cu mine terestre pe care să le declanşeze cealaltă tabără, dar, folosind podul aerian, Occidentul reuşise să le evite. La începutul perioadei în care omenirea încerca să se adapteze la tehnologia nucleară – să-i numim „anii copilăriei” –, de fiecare dată când o criză era evitată fără ca evenimentele să degenereze în dezastre, oamenii învăţau multe. Acestea fiind spuse, dacă al Treilea Război Mondial ar fi izbucnit ca urmare a blocadei Berlinului, o singură tabără ar fi folosit armamentul nuclear. Dacă erai cetăţean american, ţinut în suspans de tensiunile tot mai mari dintre superputeri, puteai măcar să te consolezi cu ideea că erai ferit de armele nucleare, fiindcă doar guvernul tău le deţine.

Asta până ce s-au schimbat lucrurile.

Situaţia de la Berlin s-a calmat în primăvara anului 1949, dar în rest toate tensiunile păreau să se intensifice în acel an. De fapt, e posibil ca 1949 să fi fost cel mai periculos an al Războiului Rece[52]. A fost anul în care comuniştii chinezi („chinezii roşii”) au obţinut în sfârşit victoria în îndelungatul lor război contra naţionaliştilor şi au preluat controlul asupra

întregii Chine continentale. Uniunea Sovietică – pe atunci deja cea mai mare putere terestră din lume, sub aspect geografic – adăugase în rândurile adepţilor ideologiei sale o ţară cam cât Statele Unite, în care trăia un sfert din populaţia globului. În acel an, pentru a începe să se pună la punct o strategie unitară de apărare a ţărilor care încă făceau eforturi să se refacă după pagubele produse de al Doilea Război Mondial, a fost înfiinţată Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord (NATO). Tensiunile s-au intensificat şi mai mult.

În 1949, Uniunea Sovietică a obţinut bomba nucleară.

La 29 august, URSS a efectuat primul test al bombei atomice într-un deşert din centrul Asiei – cu aproximativ şaisprezece ani mai repede decât anticipaseră savanţii occidentali. Brusc, întreaga dinamică s-a schimbat. Statele Unite începeau acum să-şi facă griji că vor fi *ţinta* bombei atomice. Oceanele care ocrotiseră mult timp continentul nord-american nu mai ofereau siguranţă. În schimb, naţiunea americană şi populaţia sa nu se confruntaseră niciodată cu o ameninţare asemănătoare.

Aşa s-a încheiat acea scurtă perioadă de la începutul erei nucleare în care o singură ţară a deţinut puterea atomică. Trebuie să remarcăm, ţinând cont de dovezile din trecutul istoric al omenirii, că, deşi deţineau monopolul, SUA nu au folosit acest avantaj pentru a domina lumea[53]. Poate că asta înseamnă că, în sens etic, existase într-adevăr un progres uman – o „atingere a măreţiei umane”. Sau poate că – după cum arăta Bertrand Russell[54] – aceasta a fost doar o victorie într-o luptă nesfârşită. Prima rundă a fost câştigată de dezvoltarea din punct de vedere etic şi evolutiv a omenirii, deoarece Statele Unite au evitat să bombardeze URSS când erau singura ţară care deţinea bomba[55], însă acum două ţări deţineau bomba nucleară.

Una dintre consecinţele imediate a fost că a apărut un motiv bun pentru declanşarea cât mai rapidă a unui război nuclear preventiv.

Începând de atunci ştim că ambele tabere – iar acum şi alte ţări – au opţiunea folosirii armelor nucleare. Anunţul Rusiei că deţinea bomba a marcat sfârşitul epocii în care SUA aveau ceea ce Secretarul de Război a numit „chinta roială”. În mod previzibil, întrebarea „Cum trebuie acţionat?” includea o varietate de posibilităţi. Până şi savanţii sobri, cu concepţii umanitare încercau să-şi dea seama dacă balanţa gândirii raţionale înclinase spre ideea de a-i ataca preventiv pe sovietici. În cartea sa, *Prisoner's Dilemma*, William Poundstone citează o scrisoare a lui William Golden, unul dintre consilierii ştiinţifici ai preşedintelui Truman, care, încercând să propună abordări raţionale ale acestei provocări fără precedent la adresa civilizaţiei, s-a străduit să îşi imagineze ce părere ar avea cineva de pe Marte (cu alte cuvinte, cineva care nu avea nimic de câştigat sau de pierdut) despre situaţia geopolitică:

> Ajungem aşadar la chestiunea folosirii imediate sau a ameninţării de a ne folosi armele. Să nu ne amăgim: pentru a ajunge cu Rusia la un veritabil acord internaţional de control, ar trebui să le folosim. Consecinţele ar fi cu adevărat îngrozitoare, deşi presupun că ruşii deţin acum atât de puţine bombe atomice, încât nu ar putea face prea multe pagube în SUA sau nu ar face deloc, chiar dacă le-ar lansa asupra noastră[56]. Teoretic, ar trebui să formulăm un ultimatum şi să folosim bombele contra Rusiei acum, deoarece începând din acest moment pierdem teren, inevitabil. Acest lucru este adevărat în ciuda faptului că noi producem arme mult mai puternice mult mai rapid. Din momentul în care Rusia este în măsură să ne atace oraşele cu bombe atomice, oricât de ineficiente şi de puţine ar putea fi aceste bombe, ne poate provoca daune inimaginabile. Faptul că putem riposta de o sută de ori mai puternic sau că îi putem ucide pe toţi ruşii, până la unul, nu ar compensa pagubele. Aşadar, marţianul imparţial ar putea argumenta just, deşi amoral că trebuie să atacăm imediat.

Totuşi, Golden afirmă apoi că Statele Unite şi Occidentul nu ar putea pune în aplicare un astfel de plan, indiferent de alternativă, fiindcă publicul nu l-ar susţine niciodată. Indiferent dacă Golden are sau nu dreptate cu privire la susţinerea de către public a unui război nuclear preventiv, este interesant să analizăm ce ar însemna dacă ar avea dreptate.

Suntem tentaţi să considerăm că ar fi un fel de schimbare etică evoluţionistă. La urma urmei, opinia publică într-o civilizaţie străveche din Epoca Bronzului ar fi ezitat vreo clipă[57]?

Acestea fiind spuse, dacă se poate spune că adaptăm vechiul set de strategii pentru a ţine cont de puterea armelor nucleare, continuăm totuşi să respectăm alte tipare care au fost mereu logice din punct de vedere militar, dar care acum cresc mult şansele să ne sinucidem. Care este mişcarea corectă pentru Statele Unite după ce tocmai şi-au desfiinţat monopolul atomic? Pragmatismul unei *Realpolitik* ar îndreptăţi probabil redobândirea superiorităţii sau dominaţiei tehnologice. Continui să inventezi şi să îmbunătăţeşti şi dezvolţi astfel următorul sistem. Ultimul lucru pe care ţi-l doreşti este să rişti să ajungi mai prejos decât tabăra adversă, fapt care ţi-ar putea aduce condamnarea.

Dar, dacă încă nu ai înţeles cum să gestionezi puterea armelor pe care le-ai elaborat de curând, are logică să dezvolţi arme şi mai puternice?

În octombrie 1949, după ce sovieticii şi-au testat cu succes primele bombe atomice, Truman a cerut ajutorul unor fizicieni – inclusiv al lui J. Robert Oppenheimer[58] – cu privire la construirea următoarei generaţii de superbombe (ceea ce numim în prezent bombe termonucleare, ce pe atunci erau numite adesea „Super”). Unele dintre întrebările formulate erau: ar trebui să creăm arme de următorul nivel, superioare armelor atomice? Ce şanse de succes avem dacă încercăm[59]? Dacă avem succes, asta ne-ar ajuta să ne rezolvăm problemele? Fizicienii au prezentat un raport prin care recomandau administraţiei *să nu* construiască noua armă. Dacă ar fi fost construită, noua „bombă cu hidrogen” ar fi fost de mii de ori mai puternică decât bombele lansate la Hiroshima şi Nagasaki[60]. Oamenii nu aveau nevoie de o asemenea forţă şi poate nu ar fi fost capabili să o gestioneze, afirmau fizicienii.

„Credem că nu ar trebui produsă niciodată o superbombă”, se susţinea în raport. „Pentru omenire ar fi mult mai bine să nu existe o demonstraţie

a fezabilităţii unei asemenea arme până ce nu se schimbă actuala tendinţă a opiniei publice mondiale.” (Oare voiau să spună „până când nu vom mai evolua”?)

Ideea că nu ar trebui să elaborăm arme mai puternice contrazice esenţa comportamentului uman tradiţional. Prin urmare, a reprezentat o dilemă cu totul nouă pentru specia noastră. Omenirea, ameninţată cu posibilitatea extincţiei, ar putea decide să pună punct cercetărilor şi creării unor arme[61]? Asta ar însemna să ne angajăm că nu vom încerca niciodată să inventăm ceva mai puternic şi mai ucigător decât armele cu capacităţile actuale. Cum reprimă o civilizaţie informaţiile de acest tip? Şi cine este autorizat să ia o atare decizie?

Oppenheimer şi colaboratorii săi care aveau aceeaşi părere evaluaseră în esenţă evoluţia experimentului „atingerii măreţiei” în cei cinci ani de după lansarea bombelor la Hiroshima şi Nagasaki, iar rezultatele nu păreau suficient de încurajatoare pentru a recomanda adăugarea unei puteri exponenţial mai mari în acest creuzet. Lumea era deja asemenea unui copilaş fără discernământ care se joacă cu un pistol, iar acum era întrebată dacă ar prefera să înlocuiască pistolul cu o mitralieră.

În altă secţiune a raportului, savanţii păreau să sugereze şi faptul că acest moment oferea o şansă de a ieşi din tiparele trecutului pentru a supravieţui. „Hotărârea de a nu trece la crearea superbombei”, susţinea raportul, „reprezintă o şansă unică de a impune prin puterea exemplului unele limitări ale caracterului total al războiului, diminuând astfel teama şi dând speranţe omenirii”.

Enrico Fermi şi încă un fizician au redactat un răspuns şi mai apocaliptic, argumentând că aceste arme ar fi capabile să genereze echivalentul unor catastrofe naturale uriaşe.

O decizie cu privire la propunerea de a face toate eforturile pentru dezvoltarea „superbombei” nu poate fi separată, în opinia noastră, de considerente privind politica naţională în ansamblu.

O astfel de armă constituie un avantaj doar când energia pe care o degajă este de 100 până la 1.000 de ori mai mare decât cea a bombelor atomice obişnute. Raza de distrugere ar varia aşadar de la 400 km^2 la 4.000 km^2.

Evident, o astfel de armă depăşeşte cu mult orice obiectiv militar şi se încadrează în categoria catastrofelor naturale extrem de ample. Prin însuşi specificul său, nu poate fi limitată la un obiectiv militar, ci devine o armă al cărei efect practic este aproape de ordinul unui genocid. Este clar că utilizarea unei asemenea arme nu poate fi justificată prin niciun motiv de ordin etic care i-ar conferi unui om o anumită individualitate şi demnitate, chiar dacă se întâmplă să fie cetăţean al unei ţări inamice. Ne este clar că aceasta ar fi concepţia popoarelor din alte ţări. Utilizarea sa ar pune Statele Unite într-o postură morală negativă în raport cu popoarele lumii. Orice situaţie postbelică generată de o astfel de armă ar crea duşmănii neîmpăcate vreme de generaţii. O pace dezirabilă nu poate fi rezultatul unei utilizări atât de inumane a forţei. Problemele de după război ar depăşi cu mult ca amploare problemele cu care ne confruntăm în prezent.

Cei care au văzut astfel de arme într-o lumină mai bună au crezut adesea că aceşti oameni de ştiinţă trăiau într-o lume a fanteziei. Dar David Lilienthal de la Comisia pentru Energie Atomică – cel care a insistat să nu fie folosite bombe atomice în timpul blocadei Berlinului – scria în jurnalul său despre direcţia în care înclina guvernul, care nu era cea dorită de fizicieni. „Bombe tot mai multe şi mai puternice; e dificil să ne dăm seama care va fi consecinţa. Tot spunem că nu avem încotro. Ar trebui să spunem că nu suntem suficient de inteligenţi ca să găsim altă cale.”

Dar Truman, ca de obicei, nu era presat doar de consilierii săi ştiinţifici. Tot în jurnalul său, David Lilienthal consemnează un comentariu al senatorului Brien McMahon, care descrie cum ar reacţiona probabil cetăţenii americani dacă ar afla că superputerile comuniste ar avea o bombă cu hidrogen, iar Statele Unite nu: „Un preşedinte care nu a aprobat continuarea dezvoltării bombei cu hidrogen ar fi spânzurat de un stâlp de iluminat dacă ruşii ar avea-o, iar noi nu”.

Este greu să nu ne impresioneze amploarea dezacordului intelectual dintre oamenii care urmau să creeze aceste superarme şi cei ce urmau să

ia decizia de a le folosi sau nu. Însă, chiar dacă oficialii aleşi erau mai competenţi decât electoratul în a lua o atare decizie, „tribunalul” opiniei publice avea încă o mare putere. Putem spune că ne-am simţi confortabil dacă astfel de decizii ar fi luate de oameni obişnuiţi[62]?

În ianuarie 1950, după ce a citit raportul redactat de Oppenheimer şi de ceilalţi savanţi, prin care i se recomanda să nu construiască superbomba, Truman a decis să o construiască totuşi.

Toate motivele prezentate se axau pe următoarea idee: ruşii urmau să o aibă, aşa că şi americanii trebuiau să o aibă. Chiar dacă se accepta argumentul lui Oppenheimer că nu erau necesare arme mai puternice (cu alte cuvinte, o naţiune poate folosi pur şi simplu bombele nucleare pentru a contracara bombele cu hidrogen ale celeilalte tabere)[63], efectul psihologic asupra poporului american era inacceptabil pentru un preşedinte care depindea de electorat pentru a rămâne la putere.

Pentru a ne da seama cât de neobişnuită ar fi fost oricare altă opţiune, trebuie să ne imaginăm omenirea refuzând cercetarea şi dezvoltarea unor sisteme de arme mai puternice. Fără îndoială, pe planetă există grupări ultrapacifiste care ar face asta, dar, dacă ne gândim la cele mai puternice state-naţiuni, e greu să ne imaginăm vreuna spunând: „Da, ştim că adversarii şi concurenţii noştri globali dispun de arme mult mai mari şi mai puternice decât noi, dar suntem mulţumiţi cu cele pe care le avem acum. Nu avem nevoie de acea armă mai puternică”.

Atingerea măreţiei nu e uşoară.

Omenirea a avut ghinionul să înceapă acest experiment civilizaţional într-o perioadă extrem de tensionată. Dacă armele nucleare ar fi fost inventate într-o epocă mai paşnică, nu în cel mai rău an al celui mai cumplit război din istoria omenirii (urmat de un impas care a durat zeci de ani, cu consecinţe posibile asupra existenţei umane – Războiul Rece), evoluţia acestui eveniment cu miză mare ar fi putut fi alta. În schimb, la jumătate de an după ce Truman a decis să demareze producţia superarmei,

Statele Unite s-au implicat într-un conflict terestru în Asia, contra unei ţări comuniste sprijinite de sovietici. Pentru prima oară în istorie, un stat care dispunea de armament nuclear era în război contra unei ţări al cărei prieten şi binefăcător tocmai efectuase cu succes un test nuclear în anul anterior.

În anii ’30, „izolaţionista” republică SUA se lăuda doar cu o mică armată de voluntari care evita „implicaţiile externe”[64]. La începutul anilor ’50, domina lumea asemenea unui colos. Câteva legi, decizii, doctrine şi schimbări majore de strategii au reorientat politica externă şi militară americană din acei ani înspre opusul izolaţionismului[65].

Documentul NSC-68, prezentat lui Truman în aprilie 1950, a fost unul dintre cele mai importante din această perioadă[66]. Acesta evidenţia mizele pentru SUA în termeni apocaliptici: „Problemele cu care ne confruntăm au o importanţă capitală”, preciza documentul, „implicând nu doar progresul sau distrugerea acestei republici, ci a civilizaţiei înseşi”. Recomandările strategice ale NSC-68 erau cutremurătoare şi includeau, printre altele, continuarea dezvoltării bombei cu hidrogen. De asemenea, susţineau *triplarea* cheltuielilor convenţionale destinate apărării[67].

Paragraf după paragraf, NSC-68 identifica deficienţele întregii strategii defensive a Statelor Unite, care se baza în principal pe ameninţări cu bomba atomică. Dacă ameninţările nu aduceau rezultatul dorit, Statele Unite fie ar fi fost nevoite să bombardeze adversarul şi să ucidă milioane de oameni, fie ar fi dat înapoi. Autorii documentului arătau că această delimitare trebuia testată. De exemplu, ar fi fost SUA dispuse să utilizeze armamentul nuclear contra unei naţiuni care tocmai îşi „înghiţea” puţin câte puţin vecinul? Asta îi îngrijora şi pe aliaţii lor, fiindcă aceştia începeau să creadă că Statele Unite ar putea folosi arme nucleare, omorând milioane de civili nonamericani, dacă era în joc siguranţa lor, dar că nu ar fi acceptat să facă asta pentru a apăra naţiunile care le erau aliate.

„Riscul era că nu exista o alegere mai bună decât capitularea sau declanşarea unui război nuclear”, susţinea documentul NSC-68. Cu alte cuvinte, liderii şi strategii nu erau flexibili – ori bombe, ori nimic. Ţinând cont de acest fapt, documentul recomanda o creştere masivă a cheltuielilor pentru arme convenţionale, tancuri, avioane, nave, dar nu specifica diminuarea cheltuielilor pentru arme nucleare. Din cauza costurilor şi a numărului mare de recomandări, era puţin probabil să fie acceptat. Cu siguranţă, era prea drastic şi prea costisitor. Dacă nu ar fi fost o perioadă atât de tensionată, poate că NSC-68 nu ar fi avut nicio consecinţă. Însă a izbucnit Războiul din Coreea, al Treilea Război Mondial părea mai iminent ca oricând, iar triplarea cheltuielilor destinate armelor convenţionale nu mai părea un lux.

În iunie 1950, când Coreea de Nord a invadat Coreea de Sud, întrebarea cum se poartă un război în era nucleară nu mai era strict teoretică. Este suficient de greu să ne dăm seama cum să acceptăm în vreme de pace această nouă tehnologie a armelor superputernice. Încercarea de a gestiona tentaţia, teama şi nesiguranţa pe care le implică aceasta în vreme de război este cu totul altă provocare. Când soldaţii unei naţiuni mor, presiunea de a folosi orice fel de mijloace de care dispune naţiunea este extremă. Erau în joc şi reputaţii – atât ale celor care susţineau bomba nucleară, cât şi ale celor ce se opuneau folosirii ei.

Dacă a existat vreodată un conflict care să-l tenteze pe un lider să folosească armele nucleare, acesta a fost Războiul din Coreea. Şi la începutul conflictului, când trupele Statelor Unite şi aliaţii lor erau la mare ananghie pe câmpul de luptă, şi mai târziu, când se vehicula ideea de a folosi bombe nucleare pentru a ieşi din impasul tranşeelor ce amintea de Primul Război Mondial, tentaţia de a utiliza armele care păreau că ar schimba situaţia a fost mare. La urma urmei, în Coreea mureau oameni în fiecare zi. Războiul începuse ca o încăierare într-un bar: forţele comuniste nord-coreene năvăliseră de la graniţa nordică şi împinseseră forţele sud-

coreene spre sud, înspre ocean. Totul se întâmpla foarte repede şi în scurt timp întreaga armată sud-coreeană risca să fie învinsă. În câteva zile, Statele Unite trimiteau trupe în sprijinul sud-coreenilor[68].

În cele din urmă, trupele SUA/ONU, sub comanda legendarului general din al Doilea Război Mondial Douglas MacArthur, au efectuat o debarcare a desantului maritim în spatele liniilor inamice, la Inch'ŏn, declanşând un răspuns rapid al chinezilor, care au trimis neoficial o mulţime de „voluntari" chinezi să ia parte la lupte.

În acel moment a devenit clar că, pentru a împiedica Războiul din Coreea să se transforme în al Treilea Război Mondial, toate marile puteri trebuiau să creeze un fel de dezminţire plauzibilă, astfel încât nimeni să nu fie nevoit să admită că acesta *era* al Treilea Război Mondial.

Există o teorie care susţine că şi fără arme nucleare existau destule şanse ca Războiul din Coreea *să fi devenit* al Treilea Război Mondial. Unii au avut însă impresia că Iosif Stalin în Uniunea Sovietică, Mao în China comunistă şi Harry Truman în Statele Unite s-au dat peste cap să susţină că atacurile aeriene, operaţiunile navale amfibii şi milioanele de soldaţi care trăgeau unii în alţii nu însemnau „război".

Când au început luptele – cele mai dure de după al Doilea Război Mondial –, un reporter l-a întrebat pe preşedintele american: „Domnule preşedinte Truman, acesta este un război? Suntem în război?". Truman a răspuns: „Nu, nu suntem în război". „Atunci ce este asta? O acţiune de restabilire a ordinii?", a întrebat reporterul, iar Truman a spus: „Da. Exact asta este". Iar după aceea, mereu, a fost denumită „acţiune de restabilire a ordinii", de parcă în războaie ar fi nevoie de arme nucleare, dar în acţiunile de restabilire a ordinii nu.

(De asemenea, dacă situaţia din Coreea nu era „război", Truman putea argumenta că nu trebuia să ceară Congresului să îl declare ca atare[69].)

Istoricul John Lewis Gaddis explică motivul pentru care Războiul din Coreea a reprezentat un test atât de important al modului în care poate fi

purtat un război între marile puteri fără a se ajunge la utilizarea armelor nucleare: „S-a impus rapid regula ca nici SUA, nici Uniunea Sovietică să nu se confrunte în mod direct sau să utilizeze toate forţele disponibile; în schimb, fiecare avea să încerce să limiteze astfel de confruntări în teatrele de operaţiuni în care izbucniseră. Acest tipar al cooperării tacite între adversari aprigi ar fi avut slabe şanse să apară dacă nici una din tabere nu ar fi avut la dispoziţie arme nucleare”.

Adaptarea indusă de război a inclus clarificarea sferelor de autoritate şi putere ale liderilor civili şi militari. La un moment dat în timpul conflictului, Truman a cauzat o potenţială criză constituţională demiţându-l pe Douglas MacArthur, comandantul armatei. Generalul MacArthur fusese acuzat de insubordonare, deoarece nu fusese de acord cu ingerinţele preşedintelui în desfăşurarea războiului[70], însă pe Truman nu îl îngrijora doar Războiul din Coreea – în mod clar, el încerca să restrângă utilizarea forţei ca să prevină scăparea de sub control a situaţiei, astfel încât aceasta să nu degenereze în al Treilea Război Mondial.

Unul dintre cei care nu erau de acord cu această precauţie era generalul Curtis LeMay din Forţele Aeriene. Mai mulţi generali, mai ales veterani ai războaielor mondiale, împărtăşeau atitudinea lui LeMay, considerând că aspectul cel mai dăunător al războiului modern este durata sa. Deoarece numărul victimelor creştea clar de la o zi la alta, orice se putea face pentru a limita durata războiului era o măsură intrinsec umanitară, deşi ar fi fost necesară o amploare uluitoare a violenţei într-un interval foarte scurt. LeMay voise să-şi dezlănţuie bombardierele grele, cum făcuse în Japonia în al Doilea Război Mondial, şi a depus mărturie după încheierea războiului că această abordare ar fi fost mai umanitară. Aceasta este filosofia sau logica bombardamentului strategic, oricât ar părea de contradictoriu, mai ales datorită denumirii abordării: bombardierul programat să realizeze distrugerea nucleară a Uniunii Sovietice în anii 1950 şi 1951 era noul B-36, supranumit „Pacificatorul”.

Niciuna dintre tabere – nici susţinătorii lui Truman care voiau să evite războiul nuclear, nici entuziaştii Războiului Total, precum Curtis LeMay din Forţele Aeriene – nu a reuşit să câştige disputa în mod concludent. La mijlocul anului 1951, ambele tabere erau la masa verde negociind o înţelegere, fapt pe care susţinătorii lui Truman îl puteau considera un fel de victorie. Militarii care erau adepţii unei politici agresive puteau replica însă că discuţiile aveau să se întindă pe doi ani lungi, timp în care în ambele tabere continuau să moară soldaţi şi civili.

Poate că ultimul cuvânt îl au însă susţinătorii lui Truman, care ar putea arăta că prin negocierea unui echilibru diplomatic şi militar fragil al Treilea Război Mondial a fost evitat. E un argument destul de impresionant.

În octombrie 1952 a intrat în jocul nuclear al treilea actant, când Marea Britanie a detonat prima sa bombă atomică. Toată lumea a înţeles că britanicii nu aveau să fie nicicum ultima putere care să intre în „clubul" nuclear. În anii următori, părea evident că oamenii ar putea fi nevoiţi să gestioneze o lume cu zece, cincisprezece, poate chiar douăzeci de puteri nucleare.

Tocmai când începeam să analizăm ideea unei lumi cu numeroase puteri nucleare, însăşi puterea armelor a crescut mult, din nou.

La mai puţin de o lună după ce Marea Britanie a intrat în clubul puterilor nucleare, Statele Unite au demonstrat că deţin tehnologia şi capacitatea necesare pentru a construi o armă termonucleară, „superarma": bomba cu hidrogen. Această megabombă a fost detonată cu doar câteva zile înainte de alegerile prezidenţiale din SUA, din 1952. Forţa bombei – chiar într-o lume care se obişnuia cu norul-ciupercă al armelor atomice – a modificat într-adevăr paradigma.

Când a explodat bomba pe o insulă din Pacific, a generat o minge de foc cu diametrul de peste cinci kilometri. În interiorul ei răsunau trăsnete. Craterul rezultat avea un diametru de peste 1.800 de metri şi adâncimea

de peste 45 de metri. Această superbombă era de 400-500 de ori mai puternică decât oricare dintre bombele lansate asupra Japoniei în al Doilea Război Mondial.

Forţa extraordinară a acestor bombe ridica însă probleme noi. Armele termonucleare sunt atât de puternice, încât pur şi simplu contrazic ideea că pot fi folosite pentru a intimida, deoarece, cu cât sunt mai mari, cu atât adversarul înclină mai puţin să creadă că vor fi folosite. Iosif Stalin ar fi afirmat[71] că el crede că opinia publică şi mişcarea mondială pentru pace vor ţine în frâu guvernele – nimeni nu avea să utilizeze o armă cu o putere de mai multe megatone, fiindcă opinia publică nu ar tolera aşa ceva[72]. Dacă eşti însă militar şi *vrei* să fii capabil să foloseşti aceste arme sau dacă eşti intelectual ori partener politic al preşedintelui şi vrei să descurajezi eficient inamicul, trebuie să găseşti o cale de a ocoli dilema armelor nucleare prea puternice ca să fie folosite.

Dilema putea fi evitată prin producerea unor arme nucleare mai mici[73]. Armele nucleare „tactice” sunt cele suficient de mici pentru a putea fi folosite în situaţii potenţial utile pe câmpul de luptă. Două exemple sunt obuzele nucleare lansate cu tunuri sau minele nucleare. O astfel de armă a fost proiectată pentru a fi lansată de un soldat cu ajutorul unui aruncător de grenade fără recul, asemănător unei bazooka[74]. J. Robert Oppenheimer chiar a contribuit la proiectarea sa, spunând ulterior că se înşelase crezând că îmbunătăţeşte situaţia fiindcă armele măcar erau mai mici.

În pofida speranţei lui Oppenheimer că armele mai mici erau mai bune decât cele incluse în categoria pe care o numea „cel mai afurisit lucru pe care l-am văzut vreodată” (se referea la planul Forţelor Aeriene pentru anul 1951, care prevedea ca 500 de bombe atomice să fie lansate asupra Uniunii Sovietice într-un timp foarte scurt), armele nucleare tactice au facilitat de fapt escaladarea foarte rapidă spre bombele foarte mari despre

care Oppenheimer spera că nu vor fi folosite niciodată. Experţii se temeau că, în loc de un singur tip, probabil vor fi folosite ambele tipuri de bombe.

Viteza cu care se întâmplau toate acestea creează uneori impresia unui tren tehnologic scăpat de sub control, cu care omenirea călătoreşte până la inevitabila deraiere. Este just să ne întrebăm care dintre cele câteva progrese din anul 1952 a fost cel mai destabilizator. Oare faptul că începuse proliferarea nucleară şi tot mai multe ţări deţineau bomba atomică? Inventarea bombei cu hidrogen şi amplificarea incredibilă, practic peste noapte, a capacităţii distructive a omenirii? Sau începutul revoluţiei în domeniul pe care îl numim acum al „armelor nucleare tactice”[75]?

În restul anilor ’50 aveau să urmeze destule schimbări. Truman avea să fie înlocuit de preşedintele republican (şi fostul general) Dwight David Eisenhower, iar Stalin urma să moară în timpul mandatului, fiind succedat de Nikita Hruşciov. Acesta a fost şi apogeul aşa-zisei „panici roşii” din istoria Statelor Unite, când anticomunismul a atins niveluri ale fricii şi paranoiei pe care nu le mai cunoscuse şi nici nu le va mai cunoaşte[76]. Cu siguranţă, acest fapt nu a facilitat cooperarea dintre rivalii nucleari. Tehnologia progresa ca întotdeauna, iar rachetele au reprezentat o evoluţie esenţială, adăugând o nouă dimensiune conceptului de război nuclear. Odată cu ele a apărut ideea „apăsării pe buton” şi a declanşării unui război nuclear în mod automat[77].

Din nou, mişcarea care susţinea că armele nucleare trebuie eliminate, iar omenirea trebuie să-şi modifice tiparele străvechi de comportament şi să „atingă măreţia” a luat avânt[78].

Şi mişcarea intelectuală care se opunea celor ce susţineau modificări fără precedent ale comportamentului uman a căpătat amploare în anii ’50. Cei care nu credeau că omenirea poate să se schimbe în măsura care se impunea au adoptat altă poziţie, afirmând că ar fi mai inteligent să căutăm abordări pentru a gestiona pericolul, strategii pentru a controla

ameninţarea nucleară. Cei care aveau astfel de convingeri au format o şcoală de gândire alternativă la cei consideraţi „poeţi” nerealişti, asemenea lui Oppenheimer. În cele din urmă, mulţi aveau să facă carieră lucrând în *think tank*-uri din domeniul apărării, teoretizând toate aspectele imaginabile ale războiului nuclear. Adunarea unor oameni extrem de inteligenţi într-o clădire încredinţându-le misiunea de a găsi soluţii sau măcar mecanisme de a face faţă pe termen lung unora dintre marile probleme ale epocii pare o idee bună[79].

Unii dintre cei care aveau să fie numiţi în cele din urmă „intelectuali ai apărării” erau mari genii. John von Neumann a fost una dintre primele personalităţi proeminente de acest tip. S-a spus despre el că ar fi fost unul dintre cei mai inteligenţi oameni din secolul XX[80]. Lista sa de realizări este uluitoare. Este o figură marcantă în domeniul ciberneticii şi fizicii. A lucrat la Proiectul Manhattan „ca activitate extracurriculară”[81]. Din fragedă copilărie a fost clar că nu era un om obişnuit.

William Poundstone scria despre el în *Prisoner's Dilemma*: „Din copilărie, von Neumann a fost înzestrat cu memorie fotografică. La şase ani, glumea cu tatăl său în greaca clasică[82]. Familia Neumann îşi amuza uneori oaspeţii cu demonstraţii ale abilităţii lui Johnny de a memora cărţi de telefon. Un musafir alegea o pagină şi o coloană din cartea de telefon, aleator. Tânărul Johnny citea coloana de câteva ori, apoi îi înapoia cartea musafirului. Putea răspunde la orice întrebare care îi era adresată (cui îi aparţine un anumit număr) sau recita nume, adrese şi numere de telefon, în ordine”.

Detractorii le reproşau însă unor astfel de oameni că, deşi de o inteligenţă sclipitoare, aveau atitudinea unor roboţi în ceea ce priveşte latura umană, emoţională a unor chestiuni precum războiul nuclear şi milioanele de morţi. Erau oameni care semănau cu Spock, care puteau lucra logic şi matematic cu planuri ce ar fi putut face Armagedonul

posibil. Fred Kaplan a scris o carte despre ei şi a intitulat-o *The Wizards of Armageddon (Vrăjitorii Armagedonului*).

Von Neumann este considerat inventatorul a ceea ce în prezent numim teoria jocurilor[83]. Şi el juca jocuri (mai ales poker) şi era fascinat de modul în care funcţionează jocurile. Îl interesa îndeosebi elementul uman. După cum explică Poundstone: „În accepţiunea lui von Neumann, un «joc» este o situaţie conflictuală în care cineva trebuie să facă o alegere, ştiind că şi alţii fac alegeri, iar rezultatul conflictului va fi determinat într-un mod prestabilit, ţinând cont de alegerile făcute. Unele jocuri sunt simple. Altele atrag cercuri vicioase de ipoteze care sunt dificil de analizat. Von Neumann s-a întrebat dacă există întotdeauna o modalitate raţională de a juca un joc, mai ales unul bazat pe multe blufuri şi incertitudini. Aceasta este una din întrebările fundamentale din teoria jocurilor”.

În anii ’50, von Neumann lucra cu alţi gânditori dintre cei mai străluciţi din lume într-un grup de experţi numit RAND Corporation. Depuneau eforturi mari pentru a studia „jocul” de care depindea soarta civilizaţiei. Încercau să elaboreze teorii despre derularea acestui joc de şah geopolitic sau de poker atomic şi despre mutările care erau logice în anumite situaţii, analizând fiecare mutare şi fiecare răspuns, fiecare variabilă ce putea să apară.

Unii lideri militari precum Curtis LeMay au argumentat că, odată ce liderii politici s-ar implica în război, conducătorii armatei ar trebui să pună în aplicare planul nuclear cât mai repede posibil, iar sutele de bombe ar trebui să înceapă să fie lansate. Jocul s-ar sfârşi. Unii dintre intelectualii civili „ai apărării” care analizau „jocul” l-au contrazis, afirmând nu doar că jocul *nu* s-ar sfârşi după izbucnirea războiului, ci şi că modul în care era jucat de la acel punct încolo putea face diferenţa între zeci de milioane de morţi şi poate sute de milioane.

De exemplu, Bernard Brodie, alt „vrăjitor al Armagedonului” şi unul dintre fondatorii strategiei militare nucleare, a contrazis planul armatei de a bombarda totul imediat, afirmând că locuitorii ţării duşmane erau mai valoroşi în calitate de ostatici decât de cadavre. Planul lui LeMay avea drept consecinţă milioane de cadavre aproape imediat. Brodie voia să menţină flexibilitatea chiar şi după lansarea bombelor atomice. Fred Kaplan scrie: „Brodie a argumentat că japonezii au capitulat finalmente în Războiul din Pacific nu din cauza bombelor atomice lansate la Hiroshima şi Nagasaki, ci din cauza ameninţării implicite a mai multor bombe, dacă japonezii nu ar fi cedat în acel moment”.

„La fel”, scrie Kaplan, parafrazând argumentul lui Brodie, „sunt mai multe şanse ca sovieticii să renunţe la luptă după ce ar primi câteva lovituri distructive, ştiind că, dacă nu s-ar opri, oraşele lor ar fi următoarele ţinte lovite. Dacă totuşi le-am arunca în aer oraşele chiar la începutul războiului, pârghia negocierilor ar fi distrusă odată cu ele. Ostaticii nu mai valorează nimic după ce sunt ucişi. Prin urmare, sovieticii nu ar avea nicio reţinere să bombardeze oraşe americane, ca reacţie, rezultat care nu ar fi deloc în interesul securităţii americanilor”.

Este o combinaţie de logică rece şi, totodată, în felul său propriu (mai ales în comparaţie cu planul războiului-fulger atomic plănuit de Forţele Aeriene), de umanitate[84].

Însă „vrăjitorii Armagedonului”, încercând să găsească modalităţi de a utiliza inteligenţa oamenilor pentru a evita să ne sinucidem cu propriile arme, au întâmpinat aceeaşi problemă ca aceia care voiau să vadă omenirea evoluând şi distanţându-se complet de război – ritmul accelerat al schimbării. Totul evolua atât de rapid, încât, în clipa în care credeai că ştii cum să joci acest joc de poker atomic folosind un singur pachet de cărţi, cineva decidea să mai adauge un pachet, apoi pe al treilea. Paradigma era perturbată în mod regulat, iar complexitatea şi numărul variabilelor sporeau enorm.

În contextul eforturilor superputerilor de a normaliza relaţiile şi de a diminua elementul declanşator foarte fragil din relaţia lor, orice diminuare a tensiunilor era urmată de o nouă provocare compensatorie. Expertul în arme nucleare Joseph Cirincione a rezumat dezvoltarea tehnologiei armelor în cei zece ani dintre 1950 şi 1960:

> În timp ce programul „Atomi pentru Pace”[85] promova tehnologia nucleară în scopuri paşnice, armata Statelor Unite îşi echipa trupele cu mii de arme nucleare, adaptându-le pentru a fi folosite în încărcături nucleare de adâncime, ca torpile nucleare, mine nucleare, artilerie nucleară şi chiar o bazooka nucleară. Această armă pentru infanterie, numită „Davy Crockett”, lansa un focos nuclear la aproximativ 800 de metri. Atât Statele Unite, cât şi Uniunea Sovietică au elaborat strategii pentru a purta un război nuclear şi a-l câştiga, au construit complexe ample de arme nucleare şi au început să testeze rachete balistice intercontinentale şi flote de submarine având la bord rachete balistice. Abandonarea efectivă a eforturilor de control la nivel internaţional şi competiţia pentru un avantaj nuclear cantitativ, apoi calitativ au avut drept consecinţă creşterea arsenalului nuclear american de la mai puţin de 400 de arme în 1950 la peste 20.000 în 1960. De asemenea, arsenalul sovietic a sporit de la cinci focoase nucleare în 1950 la aproximativ 1.600 în 1960. SUA erau în avans, dar se temeau.

Nu trebuia să fii un geniu ca să-ţi dai seama că, dacă era greu să controlezi armele nucleare atunci când erau relativ puţine şi toate de un singur fel, acum avea să fie mult mai dificil.

Când au avut loc alegerile prezidenţiale din 1960, la 15 ani după începutul erei atomice, s-ar fi putut crede că singurul lucru care ar fi trebuit să-i intereseze pe alegătorii americani era să rezolve această problemă a sabiei lui Damocles. La urma urmei, prosperitatea întregii lumi, poate şi supravieţuirea ei depindeau de asta. Dar fiinţele umane nu funcţionează astfel în niciun sistem în care li se permite să aibă o opinie[86].

Problema nucleară avea să fie cu siguranţă unul dintre factorii implicaţi în decizia electoratului cu privire la candidatul la rolul de „cel mai periculos om din istoria omenirii”, dar nu urma să fie unicul considerent. Mai trebuiau cântărite multe chestiuni obişnuite cum ar fi

politica internă, taxele, afilierea la partidul politic. Oricât de superficiale ar părea în alegerea celui care urma să deţină cea mai formidabilă putere din istoria globală, charisma personală şi farmecul urmau să joace un rol în această decizie. Din perspectiva cuiva din exterior – aici intervine iar marţianul nostru – aceasta poate părea o realitate foarte bizară. Într-un joc de poker geopolitic atomic cu mai multe pachete de cărţi, cu miză atât de mare, oamenii l-ar alege pe tipul cu freza cea mai reuşită[87]?

Se pare că în 1960 a câştigat candidatul cel mai fermecător[88], deşi avea mai puţină experienţă decât adversarul său, Richard Nixon, iar pentru un preşedinte, era foarte tânăr. De fapt, la 43 de ani, John F. Kennedy era cel mai tânăr preşedinte ales vreodată[89]. Fostul preşedinte, care deţinuse două mandate, Dwight D. Eisenhower, în vârstă de 70 de ani – generalul care condusese invazia armatelor aliate în Normandia şi fusese comandantul suprem al Aliaţilor în Europa în al Doilea Război Mondial – i-a predat codurile de lansare ale armelor nucleare unui succesor ai cărui detractori îl considerau doar un playboy milionar – un tip care avea în anturaj vedete precum Frank Sinatra şi care la nivel politic şi intelectual se încadra la categoria uşoară –, un puşti.

Premierul sovietic, Nikita Hruşciov, voise de fapt ca J.F.K. să îl învingă pe adversarul său republican, Richard Nixon, care fusese vicepreşedintele lui Eisenhower şi era un anticomunist vehement. Dar niciun preşedinte nu ocupă această funcţie luând-o chiar de la zero, iar Kennedy a moştenit proiecte şi planuri demarate de administraţia anterioară.

Unul dintre ele a fost invadarea Cubei comuniste de către exilaţi cubanezi, susţinută de CIA. Planul viza răsturnarea de la putere a lui Fidel Castro, dar el a pus capăt invaziei şi i-a ucis sau i-a luat prizonieri pe luptătorii susţinuţi de SUA. Kennedy avea să fie profund afectat de ceea ce s-a întâmplat în incidentul numit „Golful Porcilor”. La şedinţe,

consilierii săi îl surprindeau uneori privind în gol, spunându-şi: „Cum am putut fi atât de prost?”.

Robert Dallek, biograful lui JFK, scrie:

> „Cum am putut fi atât de prost?” era felul său de a întreba de ce fusese atât de credul. Îl măcina faptul că nu pusese întrebări mai precise şi permisese aşa-numitei înţelepciuni colective a tuturor acestor funcţionari însărcinaţi cu securitatea naţională să-l convingă să acţioneze. I-a spus ulterior consilierului său, Arthur Schlesinger, că presupusese că „oamenii din armată şi din serviciile de informaţii au o aptitudine secretă, inaccesibilă muritorilor de rând”. Experienţa aceasta l-a învăţat „să nu se bazeze niciodată pe experţi”. I-a spus lui Ben Bradlee [jurnalist]: „Primul sfat pe care i-l voi da succesorului meu este să fie cu ochii pe generali şi să nu creadă că, doar fiindcă sunt militari, opiniile lor în chestiuni de ordin militar valorează ceva”.

Dacă aceasta poate fi numită o experienţă de învăţare, lecţia primită de Kennedy s-ar putea să fi prevenit un holocaust nuclear, deşi i-a înfuriat serios pe sovietici, care erau prieteni cu Castro şi guvernul său. Totodată, a înrăutăţit relaţiile dintre tânărul preşedinte şi clica sa de comandanţi militari şi sfătuitori venerabili, mai în vârstă decât el (şi, în unele cazuri, legendari).

Răzbunarea pentru tentativa de lovitură de stat a venit la un summit din 1961, de la Viena. Acolo, isteţul lider sovietic în vârstă de 77 de ani – născut ţăran, care nu avea cine ştie ce şcoală, dar care ajunsese să fie vreme îndelungată subordonatul lui Iosif Stalin înainte de a conduce URSS – l-a cunoscut pe bogatul absolvent de Harvard, popular în cercurile din Massachusetts, în vârstă de 44 de ani. Şi aproape l-a mâncat de viu. Descriindu-i apoi experienţa lui James Reston de la *The New York Times*, Kennedy a spus că summitul fusese „cel mai crâncen lucru din viaţa mea. M-a făcut zob. Am o mare problemă dacă el mă consideră lipsit de experienţă şi de curaj. Până nu îl fac să renunţe la aceste idei, nu ne vom înţelege cu el”.

Dar, conform lui Vladislav Zubok şi Constantine Pleshakov, în cartea lor, *Inside the Kremlin's Cold War*, această întâlnire faţă în faţă l-a făcut pe Hruşciov să-şi schimbe părerea despre acest bărbat, despre ceea ce îşi putea permite şi ceea ce ar putea decide să încerce. Liderul sovietic sperase iniţial să atragă o îmbunătăţire a relaţiilor, dar a ajuns să le spună consilierilor săi, după prestaţia slabă a lui J.F.K., că situaţia favorabilă a unui lider mai puţin impresionant al Statelor Unite trebuie exploatată. Era o ocazie prea bună ca să fie ratată, chiar şi într-o lume nucleară.

Dar, după cum a teoretizat Kennedy, când niciuna dintre părţi nu vrea război, una dintre ele va ataca probabil doar dacă cineva comite o greşeală importantă. Greşeala lui Hruşciov a fost că l-a crezut slab pe Kennedy.

Tensiunile s-au amplificat după summitul de la Viena, iar ambele tabere au reînceput să testeze arme nucleare[90]. Aceasta este perioada în care sovieticii au declanşat cea mai mare explozie produsă de om din istoria lumii („Bomba Ţarului"). SUA au compensat amploarea mai mică a exploziilor prin cantitate, efectuând 98 de teste nucleare într-o singură lună din 1962[91].

În acelaşi an, într-un exemplu cutremurător de pariu cu miză mare[92], Hruşciov a rezolvat o parte dintre problemele sale printr-o singură mişcare, începând în secret să instaleze arme nucleare pe insula Cuba. Din multe puncte de vedere era o idee strălucită, dar totul depindea de un fapt unic şi foarte puţin probabil: sovieticii trebuiau să ducă rachetele şi focoasele nucleare în Cuba şi să le activeze înainte ca SUA să afle că sunt acolo. Dacă americanii aflau, ar fi bombardat locul în care instalarea rachetelor nu fusese finalizată sau ar fi invadat insula, iar întregul plan s-ar fi destrămat. Dacă însă rachetele deveneau funcţionale înainte să se întâmple asta, orice acţiune întreprinsă de SUA ar fi precipitat probabil lansarea acelor rachete către teritoriul Statelor Unite[93]. Miza fiind războiul termonuclear, cum de Hruşciov accepta un plan atât de riscant?

În dimineaţa zilei de 16 octombrie 1962, consilierii lui Kennedy i-au adus fotografii care înfăţişau construirea în Cuba a unor platforme de lansare a rachetelor. Statele Unite urmăriseră deja activităţile suspecte ale muncitorilor ruşi care descărcau vasele, iar Kennedy îi întrebase pe sovietici dacă pun la cale ceva. Sovieticii îl asiguraseră că nu pun nimic la cale, însă fotografiile făcute de un avion-spion U2 au confirmat cele mai mari temeri ale tuturor. Consilierii din CIA ai lui Kennedy credeau că în săptămâna următoare urmau să existe rachete nucleare operaţionale la 145 de kilometri de coasta Statelor Unite.

Totul depindea de gradul de operativitate al rachetelor sovietice din Cuba. Existau însă multe necunoscute, iar numărul întrebărilor alarmante creştea. Erau unele dintre rachete gata să fie lansate? Mai existau alte locuri pe insulă care nu fuseseră descoperite? Existau focoase nucleare pe insulă? Dacă da, câte? Urmau să mai sosească şi alte arme?

La câteva ore după ce a văzut fotografiile de la bazele aflate în construcţie în Cuba, preşedintele Kennedy a convocat pe 16 octombrie întrunirea a ceea ce urma să devină EXCOMM, un grup de consilieri pe probleme de securitate naţională atent selectaţi, împreună cu alte persoane influente a căror părere îl interesa pe Kennedy, inclusiv procurorul general, fratele său mai mic, Robert.

Fără ştirea niciunuia dintre participanţii la acea întâlnire matinală (cu excepţia fratelui său), preşedintele a înregistrat şedinţa[94]. La un moment dat, Kennedy le-a amintit tuturor că vorbesc despre posibilitatea unor atacuri asupra centrelor urbane americane care puteau cauza între 80.000.000 şi 100.000.000 de morţi[95]. A existat oare vreodată o serie de discuţii mai importante în istoria lumii?

Aşa cum s-au desfăşurat evenimentele, privind retrospectiv, este greu să nu fim impresionaţi de abilitatea preşedintelui Kennedy de a le ţine piept celor mai belicoşi consilieri militari şi civili[96]. De la inventarea armelor nucleare, armata americană avusese susţinători fervenţi ai

folosirii lor[97]. Dacă Truman le-ar fi dat ascultare, le-ar fi folosit în timpul blocadei Berlinului şi în Războiul din Coreea. Eisenhower fusese sfătuit de mai multe ori de susţinătorii fervenţi ai armelor nucleare să folosească bomba cu hidrogen. În cadrul întâlnirilor EXCOMM, decizia lui Kennedy de a nu iniţia atacuri aeriene care să vizeze bazele din Cuba a întâmpinat opoziţia *unanimă* a consilierilor săi militari[98].

Totuşi, tânărul preşedinte american a gestionat situaţia extrem de prudent, iniţiind o blocadă a Cubei, în loc să o atace. A fost o soluţie imperfectă, fiindcă nu împiedica în niciun fel instalarea rachetelor pe insulă, dar, asemenea jocului lui Stalin de la Berlin, din 1948, a pus pe masă o carte de joc geopolitică şi l-a silit pe Hruşciov să facă o mutare. Oare *el* avea să împingă situaţia spre război?

Deocamdată, lumea nu cunoştea clar detaliile situaţiei, dar era imposibil ca blocada să fie ţinută secretă. Prin urmare, Kennedy a apărut la televizor ca să explice situaţia.

Discursul lui Kennedy adresat lumii întregi a avut două efecte imediate. În primul rând, a confirmat ceea ce sovieticii bănuiau deja, că SUA le găsiseră rachetele, aşa că planul le fusese dat de gol. În al doilea rând, a informat lumea că în viitorul foarte apropiat ar putea avea loc un război nuclear global.

În întreaga istorie a lumii nu a mai existat un astfel de anunţ public. Efectul acestei afirmaţii ar putea fi comparat cu cel al sosirii extratereştrilor pe Pământ într-o navă spaţială – sunt toate şansele ca lumea să fie cuprinsă de o panică în masă justificabilă. Dacă v-aţi gândi că s-ar putea să nu vă mai treziţi mâine, iar majoritatea celor din jur ar gândi la fel, cum v-ar schimba viaţa acest lucru? Prima-doamnă, Jackie Kennedy, a afirmat că nu vrea să fie evacuată din Washington, DC – dacă urma să aibă loc anihilarea nucleară, voia să moară împreună cu copiii şi soţul ei. Există numeroase relatări care atestă că mulţi gândeau la fel[99].

Restul din ceea ce istoria numeşte criza rachetelor din Cuba s-a derulat în timp real, în faţa unui public global. Întregul episod a durat în jur de două săptămâni, iar în câteva momente lucrurile au părut să încline spre prăpastie. Atât Kennedy, cât şi Hruşciov au avut momente de înaltă iniţiativă morală, iar în ultimele etape ale crizei amândoi păreau disperaţi să găsească o cale de ieşire.

La un moment dat, într-un mesaj adresat preşedintelui american, Hruşciov scria: „Domnule preşedinte, noi şi voi nu ar trebui acum să tragem de capetele sforii în care aţi legat nodul războiului, deoarece, cu cât tragem, cu atât nodul se va strânge mai tare. Iar la un moment dat nodul va fi atât de strâns, încât nici cel care l-a legat nu va mai avea forţa să îl dezlege, iar atunci s-ar putea impune tăierea nodului şi nu trebuie să vă explic eu ce înseamnă asta, fiindcă înţelegeţi perfect de ce forţe teribile dispun ţările noastre”.

Poate contrar aşteptărilor, situaţia a fost rezolvată fără să izbucnească un război. Aparent în ultimul moment, sovieticii au acceptat o înţelegere secretă *quid pro quo* şi au fost de acord să-şi retragă armele nucleare din Cuba.

Episodul speriase însă de moarte pe toată lumea. A fost probabil momentul în care ameninţarea războiului nuclear a fost maximă, iar „ratarea” lui a provocat multe schimbări – bazate acum pe experienţă mai degrabă decât pe teorie – care urmau să scadă şansele ca o astfel de situaţie să se repete[100].

La mijlocul anilor ’60, deşi ameninţarea Armagedonului s-a prelungit, se trăseseră destule învăţăminte, avuseseră loc destule schimbări, se acumulase destulă experienţă practică şi fuseseră create o serie de sisteme complexe, aşa că omenirea nu mai semăna atât de mult cu un băieţel care se joacă cu o mitralieră.

Sfârşitul lumii a fost cât pe ce să fie transmis în direct la televizor[101].

În momentul de maximă tensiune şi dramă din timpul crizei rachetelor din Cuba – când navele sovietice se apropiau de linia blocadei navale a americanilor – în Times Square se adunase o mulţime uriaşă care citea ştirile de pe ecranele montate pe clădiri. Cele trei reţele de radiodifuziune americane au acoperit criza pe toată durata ei. Mici hărţi simple, desenate manual, în spatele crainicului de televiziune Walter Cronkite, pe care mici vase de hârtie erau uneori mutate tot mai aproape de linia blocadei, erau echivalentul unei numărători inverse până la catastrofă. Preşedintele şi oamenii săi urmăreau la rândul lor aceste ştiri, iar naţiunea îşi ţinea respiraţia la unison.

Era puţin diferit de transmisiunea inedită la radio a lui Edward R. Murrow, în direct de la Londra, când bombele cădeau peste oraş în timpul bombardamentului din 1940, pentru că, dacă nu locuiai în Londra, nu erai afectat în mod direct. Publicul transmisiunii acestui eveniment în direct din 1962 – indiferent unde locuia – o urmărea ca să afle dacă se va mai trezi sau nu în dimineaţa următoare şi dacă propriii copii vor avea şansa să ajungă la maturitate.

Istoricul H.W. Brands a arătat cum anume a schimbat acest eveniment întreaga ecuaţie în raport cu tot ce trăise omenirea anterior, de-a lungul istoriei:

> Când oamenii munceau pentru a atinge obiective îndepărtate, în era prenucleară, se puteau consola cu ideea că, deşi poate nu vor ajunge să vadă obiectivele atinse în timpul vieţii lor, copiii sau nepoţii lor vor apuca acele vremuri. Dacă scopurile erau mai presus de puterile omeneşti, fiecare generaţie care se succeda putea măcar să se apropie puţin mai mult de ele decât generaţiile anterioare. Inventarea armelor nucleare a schimbat complet situaţia.
>
> Exista acum posibilitatea reală ca întregul experiment uman să fie curmat în derulare. În acest caz, nici măcar generaţiile viitoare – fiindcă nu ar mai fi existat – nu ar fi aflat cum au evoluat lucrurile. Sub norul nuclear, semnificaţia existenţei umane a devenit mai neclară ca niciodată.

Samuel Johnson ar fi spus: „Când un om ştie că va fi spânzurat peste două săptămâni, mintea i se limpezeşte ca prin farmec”. În acel răstimp de două săptămâni, când totul părea pierdut, omenirea a reacţionat la ameninţare cu seriozitatea cuvenită. Într-o lume perfectă am fi capabili să facem asta mereu, dar istoria a dovedit că nimicurile şi banalităţile vieţii ne stau în cale.

E foarte omenesc, nu-i aşa? Poate e chiar o tehnică de supravieţuire dobândită de-a lungul secolelor. Ce ironic ar fi dacă s-ar dovedi că acesta este motivul pentru care ne abatem suficient de mult atenţia de la sfoara întinsă despre care vorbea Bertrand Russell ca să ne pierdem echilibrul colectiv.

1. Bomba atomică care a explodat la Hiroshima a eliberat o cantitate de energie echivalentă cu 13.000 până la 18.000 de tone de trinitrotoluen (kilotone). Cea mai mare bombă testată vreodată de Statele Unite avea în jur de 15 megatone (milioane de tone de trinitrotoluen). Bomba de 50 de megatone a Uniunii Sovietice echivala cu 50.000.000 de tone de trinitrotoluen.
2. Înainte ca rachetele să devină populare, astfel de bombe erau lansate asupra ţintei cu ajutorul bombardierelor grele. În cazul bombelor nucleare foarte mari existau mereu temeri privind posibilitatea avioanelor de a se îndepărta suficient de mult după lansarea bombei încât să nu fie avariate de undele de şoc. Dacă bomba ar fi fost destul de mare şi avionul destul de lent, lansarea ei ar fi devenit o misiune sinucigaşă.
3. Avem războiul în sânge? Cred că acest aspect este încă studiat, evaluat şi dezbătut.
4. Filosoful Bertrand Russell afirma despre problema încercării de a menţine vigilenţa: „Putem avea aşteptarea rezonabilă ca un om să meargă în siguranţă pe o sfoară întinsă timp de zece minute; ar fi nerezonabil să facă asta fără vreun accident timp de două sute de ani”.
5. Armele sunt doar un element al creării unei armate eficiente. Tactica, instrucţia, conducerea, logistica, formaţiunile de pe câmpul de luptă şi alte astfel de aspecte fac parte la rândul lor din procesul evolutiv. Deşi atât asirienii în secolul al VIII-lea î.Hr., cât şi romanii în secolul I d.Hr. foloseau săbii, multe alte elemente ale sistemului militar evoluaseră, făcând armata romană mult mai redutabilă şi mai periculoasă decât asirienii din epoca biblică.
6. Cum spuneam, în cea mai mare parte a istoriei omenirii ritmul schimbării a fost mai lent, iar sistemele mai vechi puteau adesea să rămână viabile şi eficiente mult timp.
7. Francezii au aflat asta în Războiul Franco-Prusac din 1870-1871, de exemplu, mai ales datorită modului mult mai eficient al germanilor de a folosi căile ferate pentru a-şi concentra trupele.
8. „Cred că afirmaţia că în acest război [al Doilea Război Mondial] o sută de fizicieni valorează cât un milion de soldaţi a pornit din Anglia”, a spus fizicianul Arthur Holly Compton.

9. Sau ar fi putut fi *greşit*. Einstein îl înştiinţa pe Franklin Delano Roosevelt cu privire la ceva posibil, nu sută la sută sigur. E destul de greu să iei decizii în astfel de privinţe şi dacă *eşti* fizician şi înţelegi despre ce este vorba. Franklin Delano Roosevelt nu era fizician şi probabil nu înţelegea.

10. Pe lângă problema filosofică dacă este inteligent să sporim mereu puterea armelor, mai există şi aspectul costului de oportunitate. Efortul şi banii care ar sprijini un astfel de proiect experimental ar fi oare investiţi mai profitabil într-un domeniu care ar putea fi mai util pentru câştigarea războiului?

11. Conform Atomic Heritage Foundation, bomba a fost supranumită „The Gadget”. Asemenea celei lansate asupra oraşului Nagasaki, „The Gadget” era o „bombă cu implozie” alimentată cu plutoniu.

12. Se remarcă adesea că nu s-au folosit gaze toxice în al Doilea Război Mondial la aceeaşi scară ca în Primul Război Mondial, deşi nu din motive umanitare. Acestea nu mai reprezentau un instrument care ar fi adus victoria în luptă, altfel ar fi fost utilizate. S-a discutat mult despre folosirea lor în anumite situaţii, iar multe dintre naţiunile beligerante au fost acuzate că au utilizat arme chimice pe parcursul conflictului.

13. Unul dintre motivele pentru care oraşul german Heidelberg este atât de apreciat astăzi de turişti e că a fost în mare măsură ferit de bombardamente, fiind prin urmare una dintre cel mai bine conservate aşezări care ilustrează arhitectura şi stilul Germaniei antebelice.

14. Aceste cifre sunt comparabile cu numărul victimelor făcute de bombele atomice care vor fi lansate în august 1945.

15. Bombele au primit numele de cod „Little Boy” şi „Fat Man”. Conform Atomic Heritage Foundation, Little Boy avea trei metri lungime, cântărea aproape 4.500 de kilograme şi avea drept combustibil „uraniu îmbogăţit”. A fost lansată deasupra Hiroshimei la 6 august 1945. Fat Man, o bombă cu implozie alimentată cu plutoniu – la fel ca bomba din testul Trinity –, a fost lansată deasupra oraşului japonez Nagasaki la 9 august 1945. Folosind doar şase kilograme de plutoniu – cam cât o minge –, a avut o eficienţă „de zece ori mai mare decât Little Boy”.

16. Mai există multe întrebări cu privire la *modul* în care a folosit bombele. Unii fizicieni şi chiar militari ar fi vrut să se facă un test demonstrativ într-o zonă mai puţin populată sau nepopulată (cum ar fi apele de lângă coasta Japoniei), pentru a arăta Japoniei ce efect puteau avea bombele, înainte de a le folosi împotriva oamenilor.

17. Şi fără intenţie. Inventatorii bombei nu au lansat-o ca să-i testeze efectele asupra oamenilor. Au studiat însă cu siguranţă efectele ulterioare. Datele oferite de atacuri au fost un produs secundar, dar au fost deosebit de instructive, fiind folosite în diverse moduri, inclusiv ca avertisment dur cu privire la efectele unui conflict nuclear asupra oamenilor.

18. Chiar şi în cazul armelor mai mari, mai puternice, experienţa generală la sol va fi probabil asemănătoare. Distanţele de la punctul de impact pe care se vor simţi efectele vor fi mai mari, zona de impact fatal va fi extinsă, dar supravieţuitorii următorului bombardament nuclear vor arăta probabil foarte asemănător cu cei ai bombardamentului precedent.

19. Capacitatea de reconstrucţie pentru a reveni la nivelurile anterioare războiului este una dintre definiţiile folosite de fizicianul Nick Bostrom pentru sintagma „risc de catastrofă globală”, în

cartea sa *Global Catastrophic Risks*. „Un risc de catastrofă globală este riscul care amenință să provoace dispariția vieții inteligente originare de pe Pământ sau să-i diminueze calitatea vieții (în comparație cu ceea ce ar fi fost posibil în alte condiții) în mod permanent sau drastic.”

20. LeMay jură că nu a spus niciodată asta.

21. Dacă nu ați citit capitolul 6, reveniți la el dacă vreți să aflați mai multe despre epidemiile care au exterminat procente uriașe din omenire.

22. Și inventatorul Dedal, și Prometeu, cel care a furat focul, sunt personajele unor povești mitologice despre dobândirea puterilor divine de către muritori.

23. Chiar dacă s-ar putea găsi astfel de oameni competenți, cine i-ar înlocui în cele din urmă? Vorbim despre o putere sau o amenințare ce trebuie gestionată până când nu mai este o amenințare. Când se va întâmpla acest lucru? Care sunt șansele de a găsi mereu oameni competenți, în toate țările, care să gestioneze astfel de arme?

24. Reacția este mult mai bună decât dacă tabăra adversă ar avea această armă. Imaginați-vă reacția americanilor dacă Uniunea Sovietică ar fi fost prima care ar fi produs bomba atomică.

25. Care a participat și el la crearea bombei atomice.

26. Einstein scria asta în 1946. În acel moment existau speranțe mari că Organizația Națiunilor Unite, abia înființată, ar putea deveni un fel de guvern global la un moment dat. Poate că ideea părea mai puțin improbabilă decât în prezent.

27. Ideea că națiunile și popoarele lumii ar consimți la existența unui guvern mondial care să fie mai presus de suveranitatea guvernelor sau a statelor-națiuni arată nivelul provocării implicate. Dacă întrebarea ar fi pusă mai dur – fie omenirea consimte la întemeierea unui stat global unic, fie ne vom întoarce în Epoca Pietrei din cauza bombardamentelor –, pe care variantă pariați? Din nou, răspunsul depinde probabil de nivelul dumneavoastră de încredere în umanitate.

28. SUA au avut un monopol asupra acestor arme din 1945 până în 1949. Liderii săi credeau că aveau să-și mențină acest monopol o perioadă mult mai lungă, fapt reflectat în ipotezele utilizate în planificare.

29. Și avea un motiv logic. Jurnalele lui James Forrestal îl citează pe Truman spunând despre bombă că nu voia ca „vreun locotenent-colonel spilcuit să decidă el când e momentul potrivit să lanseze una”.

30. Nu uitați că, deoarece în acel moment o singură națiune deținea aceste arme, dacă națiunea respectivă ar fi decis să le elimine, ar fi putut alege pur și simplu să le distrugă pe cele pe care le avea și să nu mai fabrice altele. În prezent asta nu ar mai fi atât de ușor de făcut. Desigur, astfel nu ar fi putut împiedica altă națiune sau entitate să ajungă în cele din urmă capabilă să producă asemenea arme.

31. Conform Asociației Nucleare Mondiale, toriul (numit astfel după Thor, zeul nordic al tunetului) este mai abundent în natură decât uraniul. Nu este foarte radioactiv – îl poți ține în mână fără să te rănești –, dar e „fertil”, adică poate absorbi neutroni când este iradiat și se poate transforma în uraniu 233, care este fisibil, adică susceptibil de a suferi o fisiune nucleară. „Materialele fisibile sunt alcătuite din atomi care pot fi divizați de neutroni într-o reacție în lanț care se autopropagă, eliberându-se cantități enorme de energie”, conform Institutului de Cercetare a

Energiei şi Mediului. „În armele nucleare, energia de fisiune este eliberată dintr-odată, pentru a se produce o explozie violentă.”

32. Mulţi istorici cred că a fost un război „rece”, nu „fierbinte”, din cauza existenţei armelor atomice (şi ulterior termonucleare). Întrebarea ipotetică des întâlnită este dacă ar fi putut avea loc un al treilea război mondial între puterile victorioase în al Doilea Război Mondial în cazul în care nu ar fi fost descoperite armele atomice.

33. La apogeul său din punctul de vedere al efectivelor, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Armata Roşie totaliza peste 11.000.000 de oameni. După demobilizarea din 1945 s-a redus la aproximativ 3.000.000. Armata americană avusese aproape 6.000.000 de militari în perioada războiului, numărul lor reducându-se la sub 1.000.000 în 1947, iar doar 100.000 de militari erau staţionaţi în Germania după demobilizarea postbelică.

34. Un fapt esenţial, uneori trecut cu vederea este că armatele ambelor tabere aveau multă experienţă instituţională a luptei. Chiar şi atunci când erau folosite trupe fără experienţă, de „răcani” (de exemplu, soldaţii americani când a început Războiul din Coreea), toţi ofiţerii şi personalul cu funcţii de conducere avuseseră experienţa recentă a războiului. Armata Roşie era periculoasă la începutul Războiului Rece în bună măsură fiindcă era condusă de veterani cu experienţă şi avea în rândurile sale mulţi ofiţeri căliţi în luptă, lucru valabil şi pentru armatele occidentale.

35. Generalul Leslie Groves, şeful militar al Proiectului Manhattan, credea că vor mai trece două decenii până ce sovieticii vor deţine bomba nucleară.

36. Dar dacă Hannibal ar fi fost martor la două războaie mondiale, la bătălia de la Verdun, la asediul Stalingradului, la bombardarea Dresdei şi la consecinţele bombelor de la Hiroshima şi Nagasaki, iar apoi i s-ar fi pus la dispoziţie butonul şi i s-ar fi spus: „Mai vrei să distrugi Imperiul Roman?”. Poate că, pentru a „atinge măreţia”, omenirea trebuie să cunoască o suferinţă mai mare.

37. Această idee de guvern global propusă de Einstein, întemeiat pe căi tradiţionale, prin cucerire şi forţă mai degrabă decât prin cooperare, este o versiune modernă a Pax Romana, cu scopul de a evita războiul atomic?

38. Russell a mai susţinut după scurt timp un discurs reprodus în *Prisoner’s Dilemma* de William Poundstone, în care a descris Camerei Lorzilor un scenariu de coşmar, atât de cumplit, încât îl transforma şi pe un pacifist convins în susţinător al unui atac nuclear cu rol preventiv: „Când mă plimb pe stradă şi văd catedrala Sfântul Paul, British Museum, clădirea Parlamentului şi alte monumente ale civilizaţiei noastre, văd cu ochii minţii o imagine de coşmar a acelor clădiri transformate în mormane de ruine şi înconjurate de cadavre”.

39. Schimbările climatice, de exemplu, ar putea cauza probleme imense omenirii. Asta se va întâmpla totuşi treptat, în viitor. Un război nuclear ar putea cauza distrugeri pretutindeni, concomitent, chiar şi mâine.

40. Statele naţionale pot primi oare diagnosticul echivalent unui caz colectiv de tulburare de stres posttraumatic? În acest caz, Statele Unite, după Pearl Harbor, probabil că au fost doar uşor afectate. Uniunea Sovietică, după Operaţiunea Barbarossa, a fost afectată mult mai grav.

Trauma acelui atac-surpriză din iunie 1941 şi consecinţele sale au fost uriaşe şi au contribuit la neîncrederea viitoare în relaţiile internaţionale.

41. Prin Doctrina Truman, SUA se angajau să ajute alte naţiuni „care se opun subjugării de către minorităţi înarmate sau de către forţe externe". În esenţă, era o promisiune de a încerca stoparea expansiunii comuniste în statele noncomuniste.

42. Numit oficial Programul de Reconstrucţie a Europei, Planul Marshall (purtând numele celui care l-a proiectat, secretarul Departamentului de Stat al Statelor Unite, George Marshall), a fost un program american în valoare de 12 miliarde de dolari vizând reconstrucţia Europei Occidentale afectate de război.

43. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, dotările aeriene ale Statelor Unite făcuseră parte din armata terestră şi din marina militară. Bombardierele americane care au făcut prăpăd în Germania şi în Japonia erau oficial parte a Forţelor Aeriene ale Armatei Statelor Unite.

44. Ne aducem aminte de cuvintele lui Nietzsche: „Cine luptă cu monştrii trebuie să aibă grijă să nu devină la rândul său un monstru".

45. Aşa cum a sugerat până şi pacifistul Bertrand Russell, era singura modalitate de a evita al Treilea Război Mondial. Ca să fim drepţi cu Russell, ulterior avea să-şi schimbe părerea în această privinţă.

46. În februarie 1948, de exemplu, guvernul cehoslovac a fost răsturnat printr-o lovitură de stat, iar ţara a devenit parte a blocului comunist, fiind ultimul guvern independent din estul Europei care a făcut asta. În plus, ministrul de Externe al guvernului răsturnat de la putere a fost găsit mort lângă apartamentul său din sediul Ministerului de Externe. Cauza oficială a morţii, atunci, a fost sinuciderea. Abia în 2003, un expert legist pe nume Jiři Straus a spus că dovezile arătau că acesta fusese împins pe fereastră, cum se bănuia de mult.

47. În Iran, în 1946, de exemplu.

48. Michio Kaku şi Daniel Axelrod au susţinut acest lucru în *To Win a Nuclear War.*

49. Această strategie marchează o întoarcere în epoca omului cavernelor. În cea mai simplă formă, înseamnă pur şi simplu dorinţa uneia dintre tabere de a împinge lucrurile la extrem, pentru a obţine ceea ce vrea. Este cea mai eficientă când tabăra care emite ameninţarea are arme mai puternice. Teoretic, funcţionează foarte bine când este vorba despre arme nucleare – până la proba contrarie.

50. Şi nu ar fi fost neapărat vorba despre civilii din tabăra adversă. Câmpul de luptă probabil ar fi fost teritoriul ţării pe care Statele Unite (de exemplu) ar fi încercat să o apere. Un premier francez spusese: „Data viitoare când veţi veni, probabil veţi elibera un cadavru". Acest aspect urgenta şi mai mult găsirea unei soluţii.

51. Descurajarea este un concept strategic anterior armelor nucleare. De fapt, sub o formă sau alta, probabil e la fel de vechi ca omenirea. Înseamnă practic folosirea unor ameninţări de un anumit tip pentru a-i împiedica pe alţii să întreprindă acţiuni nedorite.

52. Ne cutremurăm când ne gândim cum ar fi evoluat evenimentele şi tensiunile din 1949 dacă ambele tabere ar fi deţinut tehnologia şi arsenalele din 1969. Poate că în prezent am fi încercat încă să ne reconstruim societăţile.

53. Cu siguranţă, putem argumenta că Statele Unite au dominat de fapt lumea şi s-au folosit de influenţa deţinerii acestor arme. Este însă o situaţie foarte diferită de modul în care ar fi folosit probabil Imperiul Roman armele nucleare.
54. El a spus, după cum l-am citat anterior: „Ne putem aştepta în mod rezonabil ca un om să meargă în siguranţă pe sârmă timp de zece minute; ar fi nerezonabil să facă asta fără niciun accident timp de două sute de ani”.
55. Iar acest monopol a durat mai puţin de cinci ani. Dacă ar fi durat cincizeci, oare s-ar mai fi abţinut?
56. Aceasta era motivaţia atacului imediat. Exista un decalaj temporar între testarea unei arme nucleare iniţiale şi momentul în care avea să fie disponibilă o rezervă de astfel de arme şi urmau să existe sisteme de lansare a lor. Ideea era de a ataca înainte ca URSS să fie capabilă să facă pagube mari prin intermediul noii sale capacităţi nucleare.
57. Opinia publică ar fi contat mult mai puţin în majoritatea societăţilor din Epoca Bronzului decât în lumea modernă.
58. Opiniile lui Oppenheimer sunt adesea dificil de sintetizat. De obicei pare să fie destul de pacifist în privinţa armelor nucleare, dar poate adopta şi celălalt punct de vedere din diverse motive, în diferite momente. Totuşi, opinia predominantă a lui Truman şi a câtorva colaboratori ai săi era că Oppenheimer era „prea poet” ca să aibă opinii valoroase cu privire la majoritatea întrebărilor dificile de ordin geopolitic.
59. Cercetători precum Edward Teller se străduiau deja să demonstreze că acest lucru putea fi înfăptuit.
60. Expertul în arme nucleare Joseph Cirincione spunea că bomba cu hidrogen ar echivala cu aducerea unei bucăţi din Soare pe Pământ. Puterea unei astfel de bombe nu are limite.
61. Există analogii imperfecte. De exemplu, este menţionată adesea decizia Japoniei de a minimaliza impactul armelor de foc asupra sistemului ei militar şi social.
62. Putem doar să ne întrebăm cum ar gestiona puterea armelor nucleare o societate care supune totul la vot, cum proceda la un moment dat Atena antică în epoca sa democratică. Ar fi mai înclinată sau mai puţin înclinată să le utilizeze dacă oamenii şi-ar exprima opinia prin vot? Ambele variante ar fi posibile.
63. Argumentând că nimeni nu avea nevoie de bomba cu hidrogen, Oppenheimer a arătat că nivelul de distrugere era deja la punctul în care ambele tabere ar fi putut distruge oraşele adversarului. Faptul că era nevoie de patru bombe atomice pentru a distruge un oraş pe care l-ar fi nimicit o singură bombă cu hidrogen schimba într-adevăr ceva? Şi, dacă răspunsul ar fi afirmativ, asta ar fi mai important decât efectele negative posibile?
64. Sintagmă folosită de unii dintre primii lideri americani pentru a desemna atitudinea diplomatică tradiţională a Statelor Unite cu privire la chestiuni cum ar fi alianţele permanente.
65. Am menţionat deja elemente precum Legea privind securitatea naţională din 1947.
66. NSC-68 se numea în mod oficial „Obiectivele şi Programele de Securitate Naţională ale Statelor Unite”.
67. Asta l-a supărat pe Truman, foarte vigilent în legătură cu bugetul, dar unul dintre argumente era că lipsa armelor convenţionale creşte riscul unui război nuclear. Dacă dispui de suficiente arme

convenţionale pentru a te apăra, s-ar putea să nu apelezi la arme de distrugere în masă, în cazul în care se dovedeşte că nu sunt necesare. Dacă nu dispui de o capacitate convenţională suficientă, aproape sigur vei utiliza armele nucleare.

68. Practica obişnuită a Consiliului de Securitate al ONU ar fi fost ca unul dintre membrii permanenţi ai Consiliului să respingă orice rezoluţie care susţinea folosirea forţei. Uniunea Sovietică boicota însă Consiliul pe atunci, aşa că nu putea respinge nimic. S-a ajuns astfel la folosirea singulară a forţei brute de către „Naţiunile Unite”.

69. Constituţia Statelor Unite încredinţează Congresului puterea de a declara război, iar preşedintelui puterea de a-l coordona, în calitate de comandant suprem. Astfel, puterea de a angaja ţara într-un război nu îi revine unei singure persoane. Teoretic, Statele Unite nu puteau fi în război dacă Congresul nu declarase asta. Acţiunile de restabilire a ordinii nu sunt însă reglementate prin Constituţie. E o zonă mai obscură. Statele Unite nu au declarat război de la al Doilea Război Mondial. Poate nu o vor mai face niciodată.

70. Ar putea fi puţin mai complicat, deoarece unele lucrări recente susţin că MacArthur şi Truman acţionau în mod contradictoriu, iar acţiunile generalului ajungeau în atenţia lui Truman prin interceptări secrete. Este vorba totuşi de insubordonare.

71. În ziarul sovietic *Pravda*.

72. Şi nu doar din motive de ordin moral. Aceste arme creau o poluare radioactivă imensă. Utilizarea lor afecta sănătatea şi siguranţa statelor necombatante.

73. Nu „în locul” proiectilelor mai mari, ci „pe lângă” ele.

74. Cunoscute sub numele „Davy Crockett”. Au fost fabricate câteva mii.

75. Numite şi arme nucleare pentru câmpul de luptă.

76. Oficial, aceasta a fost „a doua panică roşie”, prima fiind una scurtă, din 1919.

77. Mereu era vorba despre mai mult de atât – de exemplu, despre coduri de lansare şi alte proceduri. Dar cu siguranţă, spre deosebire de bombardiere, rachetele, odată lansate, nu pot fi rechemate la bază, nu li se poate ordona să se oprească şi ajung la ţintă mult mai repede decât un avion, micşorând astfel orice posibil interval de reacţie.

78. Susţinută parţial de un dezastru radiologic după testarea bombei nucleare neaşteptat de mari de la Castle Bravo. Statele emergente au început să-şi promoveze influenţa colectivă tot mai mare pe scena mondială, pentru a avea un cuvânt de spus în impasul nuclear dintre superputeri. În declaraţia sa introductivă, în cadrul Manifestului Russell-Einstein din 1955, Bertrand Russell începea cu afirmaţia de mare impact: „Aduc avertismentul formulat de semnatari” (manifestul lor) „la cunoştinţa tuturor guvernelor puternice ale lumii, sperând din suflet că vor fi de acord să le permită cetăţenilor lor să supravieţuiască”.

79. Dintr-o perspectivă logică, asta are sens, indiferent dacă produce sau nu idei bune sau utilizabile. Aceasta poate fi considerată o tentativă a societăţii de a-şi folosi inteligenţa colectivă pentru a se adapta la puterea armelor sale.

80. O astfel de afirmaţie poate fi contestată oricând.

81. „Atât calculatoarele, cât şi bomba [atomică] erau activităţi extracurriculare pentru von Neumann”, scrie Poundstone.

82. Greaca veche, nu greaca vorbită în prezent la Atena.

83. Definiţia standard a teoriei jocurilor este „o metodă precisă, matematică, de stabilire a strategiilor raţionale în situaţii de incertitudini critice”.
84. În 1955, SUA au cerut elaborarea unui plan de război pentru a estima câţi oameni ar muri dacă America ar pune în practică atacurile propuse contra Uniunii Sovietice când ar izbucni al Treilea Război Mondial. Estimarea s-a ridicat la 60.000.000, aproximativ numărul total de morţi din al Doilea Război Mondial şi de zece ori mai mult decât numărul evreilor ucişi în Holocaust.
85. Un program/o strategie care avea drept obiectiv să susţină aplicarea paşnică a tehnologiei nucleare.
86. Din nou, iată de ce unii erau sau sunt pesimişti cu privire la şansele omenirii, în contextul tehnologiei tot mai evoluate a armelor distructive. Oare Einstein sau Oppenheimer au fost de acord ca „poporul” să decidă cine este calificat să deţină o asemenea capacitate de distrugere demiurgică?
87. Un detaliu subapreciat: americanii nu au mai ales un preşedinte chel de la Eisenhower. Chiar şi alegerea lui s-ar putea să fi fost o anomalie, deoarece adversarul democrat al lui Eisenhower la ambele alegeri prezidenţiale a fost Adlai Stevenson, care avea şi mai puţin păr decât Eisenhower.
88. Asta nu înseamnă că nu era şi alegerea cea mai bună, dar într-o cursă electorală atât de strânsă precum cea din 1960 charisma lui John Kennedy, cu totul ieşită din comun, trebuie să fi fost un factor suficient de important pentru a-i aduce victoria. N-ar fi fost nevoie de mult efort.
89. Ca să fim drepţi, adversarul său, Richard Nixon, nu avea nici el decât 46 de ani. Avea să devină preşedinte opt ani mai târziu şi să demisioneze în 1974, în timpul scandalului Watergate. La un moment dat a făcut paradă de puterea funcţiei sale, spunându-le membrilor corpului de presă: „Pot să mă duc în biroul meu şi să ridic receptorul, iar în 25 de minute 70.000.000 de oameni vor muri”.
90. Existase un acord neoficial de amânare a testelor. Testele din această perioadă ofereau date utile, dar rolul lor, în parte, era şi de a transmite mesaje taberei adverse.
91. Conform lui Donovan Webster. Până în prezent au avut loc peste 2.000 de explozii în cadrul testelor nucleare în întreaga lume.
92. Chiar „nesăbuit”, s-ar putea spune, iar una dintre criticile ulterioare aduse lui Hruşciov a fost că îi plăcea prea mult să rişte.
93. În parte, acest aspect este semnificativ pentru că, spre deosebire de anii ’70 şi ’80, când ambele tabere puteau viza orice loc de pe planetă cu focoasele lor nucleare, capacităţile sovieticilor la începutul anilor ’60 de a aduce rachete care să staţioneze în Cuba au făcut ca o parte mai mare a Statelor Unite să fie vulnerabilă la atacurile nucleare.
94. Aceste aşa-numite înregistrări EXCOMM sunt printre cele mai uluitoare surse istorice primare ce au existat vreodată. Ele consemnează deliberările şi luarea deciziilor de către conducătorii uneia dintre tabere în ceea ce ar fi putut fi Armagedonul nuclear global. Sunt publice, pot fi ascultate online în prezent. Când le asculţi, absolut extraordinar este că sunt o combinaţie de dialoguri plicticoase, de genul celor monotone de prin birouri, însă subiectul îţi face pielea de găină. Nici în perioadele cele mai stresante nu ţipă nimeni. Pare o şedinţă tradiţională a unui

consiliu director, dar, când asculţi ce se spune, îţi dai seama că vorbesc despre un număr total de morţi care l-ar egala pe cel al victimelor celui de-al Doilea Război Mondial într-o singură după-amiază.

95. Doar în Statele Unite. Capitala sovietică, Moscova, urma să fie lovită de peste 100 de focoase nucleare, conform planului de război al Statelor Unite. Preşedintele Eisenhower spusese cândva că un război nuclear nu este posibil, fiindcă nu ar exista destule buldozere care să adune cadavrele de pe străzi.

96. Unii spun că J.F.K. şi-a învăţat lecţia după incidentul din Golful Porcilor şi şi-a dat seama că trebuie să privească cu mari rezerve sfaturile primite de la reprezentanţii armatei.

97. Acelaşi lucru este valabil şi pentru omologii lor din Uniunea Sovietică.

98. Mulţi dintre consilierii civili erau de acord cu cei militari. J.F.K. nu a acceptat foarte multe sfaturi în această situaţie. Acesta i-a spus adjutantului său, David Powers (citat de istoricul Sheldon M. Stern): „Generalii ăştia au un mare avantaj. Dacă îi ascultăm şi facem ce vor ei, niciunul dintre noi nu va mai fi în viaţă după aceea, să le spună că au greşit".

99. Se pare că Bob Dylan a continuat să lucreze la un cântec fiindcă voia să fie sigur că îl termină înainte să moară, în caz că izbucnea războiul nuclear.

100. De exemplu, oricât de nebuneşte ar părea acum, când lumea era ameninţată de un dezastru nuclear iminent, cele două superputeri nu aveau o modalitate eficientă de a comunica în mod direct una cu alta. Adesea comunicau indirect, prin intermediul transmisiunilor din mass-media, spre exemplu. Celebrul „telefon roşu" avea să fie instalat după criza rachetelor din Cuba, astfel încât cele două tabere să poată discuta direct atunci când situaţia devenea de speriat.

101. Imaginaţi-vă cum s-ar reflecta o astfel de situaţie în mass-media actuală. Doar elementele grafice!

Capitolul 8

Calea spre iad

Cum de s-a ajuns aici? Iată întrebarea pe care şi-ar fi pus-o toţi dacă ar fi avut loc un război nuclear şi ar fi fost utilizate sute sau mii de arme nucleare. Dacă ar fi izbucnit un război nuclear global, mai ales după ultima parte a anilor ’60[1], în prezent încă am încerca să ne revenim. Sute dintre oraşele cele mai importante ale lumii ar fi fost bombardate şi transformate instantaneu în vaste ruine înţesate de cadavre. Peste tot ar fi încă radiaţii.

Un urmaş al nostru care ar citi o carte de istorie în viitor ar fi îndreptăţit să ne considere echivalentul funcţional al „barbarilor” nesăbuiţi şi copilăroşi stereotipici despre care scriau romanii, având însă la dispoziţie arme absurd de puternice pe care nu pot spera să le controleze. Ar fi însă nedrept să ne creadă răi. Calea spre iad e pavată cu bune intenţii, spune proverbul, iar dacă ar fi avut loc sau va avea loc vreodată un holocaust nuclear, oamenii nu îşi vor fi dedicat viaţa şi reputaţia unor astfel de acţiuni din răutate. Mulţi dintre cei care au contribuit la această realitate, în loc să fie nişte monştri de tipul lui Adolf Eichmann, au sperat că eforturile lor vor conduce la rezultate mai bune[2].

Să începem cu celebrul comerciant de arme şi inventator al dinamitei Alfred Nobel[3], care a avut o contribuţie însemnată la creşterea modernă a puterii armelor după epoca lui Napoleon. El ar fi făcut însă această

celebră afirmaţie către contesa Bertha von Suttner: „Poate că fabricile mele vor pune capăt războiului mai repede decât congresele dumneavoastră (de pace): în ziua în care două corpuri de armată se vor putea anihila reciproc într-o secundă, cu siguranţă că toate naţiunile civilizate se vor cutremura de groază şi îşi vor desfiinţa armatele". Impresia lui că războiul modern va fi atât de cumplit încât ar putea deveni imposibil este totodată şi concepţia multora referitoare la efectul noilor tehnologii şi arme. O astfel de logică explică de ce oameni buni, cu simţ etic s-au putut lăsa antrenaţi într-un astfel de deznodământ potenţial catastrofic. De asemenea, poate face ca tot soiul de lucruri oribile să pară idei bune.

Dacă aţi afla că sunteţi în viaţă în prezent doar datorită unui anumit eveniment sângeros din istorie, în ce măsură v-ar influenţa asta sentimentele cu privire la el? Câte vieţi ale unor străini din trecut valorează viaţa dumneavoastră de azi? Nu se poate răspunde la această întrebare, dar dacă vă simţiţi stingheriţi nu e rău[4].

Mulţi veterani şi alţi supravieţuitori ai celui de-al Doilea Război Mondial credeau că lansarea bombelor atomice asupra Japoniei le-a salvat viaţa. Sentimentul de atunci era că cele două explozii de deasupra oraşelor Hiroshima şi Nagasaki din august 1945 – care au omorât peste 200.000 de japonezi, inclusiv femei şi copii – au salvat probabil viaţa a un milion de soldaţi aliaţi care ar fi putut muri dacă ar fi fost necesară o invadare terestră a Japoniei. Aceşti veterani ar putea arăta că folosirea bombelor atomice nu a fost o greşeală conform regulilor de angajare în acţiune de la acea vreme. Dar ne-am putea întreba însă şi cum s-a ajuns în punctul în care acelea *erau* regulile jocului? Cum am reuşit noi, nişte oameni aparent moderni, etici, să decidem că lansarea unor bombe atomice asupra civililor din oraşe era acceptabilă?

Regulile jocului în ceea ce priveşte războiul modern[5] sunt complicate, adesea contradictorii, iar în vreme de război sunt fluctuante[6]. De exemplu, dacă aţi fi fost un general american sau britanic în al Doilea Război Mondial şi aţi fi ordonat trupelor terestre să distrugă clădirile şi infrastructura oraşelor duşmane, omorând totodată deliberat şi aleator un număr mare dintre civilii necombatanţi, aţi fi fost demis din funcţia de comandant. Armatele aliate nu au acţionat astfel în mod deliberat[7], dar bombardamentele aeriene, care aveau acelaşi efect, erau considerate acceptabile, devenind chiar o rutină. De fapt, dacă un comandant al forţelor aeriene obţinea constant astfel de rezultate, este foarte posibil să fi fost avansat.

La prima vedere, pare un nivel de ipocrizie de dimensiunile unui genocid săvârşit de Ginghis-Han[8]. Dar metodele diferă, nu şi rezultatele. Dar arhitecţii unor asemenea catastrofe nu erau sadici – majoritatea credeau (sau îşi spuneau) că *salvează* vieţi, atât ale unor prieteni, cât şi ale unor duşmani. Mulţi dintre soldaţii din trupele terestre aliate şi familiile lor de acasă erau de acord cu această poziţie. Nu prea existau reţineri de ordin etic când conflictul era în plină desfăşurare şi oamenii ucideau şi erau ucişi pe toate fronturile, în toate teatrele de operaţiuni, zi de zi.

Ultima dată când pe glob a avut loc un Război Total a fost în etapele finale ale celui de-al Doilea Război Mondial. Războiul Total este echivalentul unei confruntări letale între oameni în care nimic nu este interzis. Restricţiile etice care ar putea fi respectate într-un război limitat[9] sunt încălcate fără nicio repercusiune într-un Război Total. Miza este atât de mare, încât lentilele prin care toată lumea începe să vadă lucrurile sunt simple: viaţă sau moarte.

Dacă ne gândim la zeii antici ai războiului – Ares în mitologia greacă, Marte în cea romană –, observăm că ei frizează uneori nebunia. Lupta creează o realitate şi reguli diferite, care par mai puţin raţionale în vreme de pace. De asemenea, luptele pun presiune pe psihicul uman, declanşând

răspunsuri de tipul „luptă sau fugă” şi activând diverse procese biochimice[10] care îi ajută pe oameni să scape cu viaţă din situaţii periculoase. Astfel de condiţii şi de presiuni nu sunt cele mai în măsură să stimuleze gândirea reflexivă. Din acest motiv apar diferenţe între acţiunile întreprinse „când îţi fierbe sângele” şi cele întreprinse „cu sânge rece”.

Acest aspect al atitudinii războinice individuale pe câmpul de luptă este însă diferit de nebunia care operează uneori la niveluri decizionale. Comandanţii – Napoleon, Rommel, Cezar sau Grant – nu sunt terorizaţi de lupte. Ei iau decizii dificile, dar se străduiesc din răsputeri să nu ia unele demente. De fapt, adesea fac aceleaşi alegeri pe care le-am face poate şi noi înşine în aceleaşi circumstanţe. În război se iau decizii raţionale pentru situaţii mai puţin raţionale.

Conform standardelor actuale din vreme de pace, etica Războiului Total poate să pară dificil de justificat şi uşor de condamnat. Este însă foarte dificil să ne imaginăm cum era să trăieşti în ultimii ani ai celui de-al Doilea Război Mondial. Factorii decidenţi se confruntau cu alegeri adesea cumplite. Războiul a fost cel mai grav conflict din istoria omenirii şi a cauzat suferinţe de o amploare inimaginabilă în toată lumea.

Ce acţiuni extreme aţi fi dispus să întreprindeţi dacă aţi putea pune capăt acestui război chiar de la bun început? Dacă britanicii sau francezii ar fi avut o singură bombă atomică pe atunci, aţi fi fost de acord să o lanseze asupra Berlinului, când Germania a invadat Polonia? O astfel de decizie ar fi condamnat cam un milion de germani la o moarte cruntă, inclusiv un număr foarte mare de femei, copii, bătrâni şi infirmi. Ar fi distrus totodată un centru cultural de importanţă istorică şi generaţională, dar războiul s-ar fi putut încheia în prima zi. În acest caz, ar fi putut fi salvate mult mai multe vieţi decât cele curmate de bomba respectivă. Cifrele sunt cutremurătoare: 30.000.000 de vieţi pierdute doar pe frontul de est; 6.000.000 de morţi în Holocaust. Prin urmare, care este decizia corectă?

Nimeni nu a avut şansa să ia o asemenea decizie, fiindcă bomba a fost testată cu succes abia în 1945. Când s-a întâmplat însă, al Doilea Război Mondial se afla cel mai crunt an al său, iar o astfel de armă i-ar fi putut grăbi sfârşitul. Omul care a luat decizia de a o folosi (şi singurul care a luat până acum o astfel de decizie) a fost preşedintele Truman, nou în funcţie în acel moment. Era vicepreşedintele lui Franklin D. Roosevelt doar de trei luni când Roosevelt a murit subit şi abia în acel moment a aflat Truman de existenţa bombei atomice[11]. Complicată chestie pentru un preşedinte nou-nouţ.

Iată ce nota în jurnalul său cu privire la o întâlnire cu Stalin şi Churchill la Potsdam, pe 25 iulie 1945, la doar două luni după ce îşi începuse mandatul:

> Am descoperit cea mai cumplită bombă din istoria lumii. Ar putea fi distrugerea prin foc profeţită în valea fluviului Eufrat, după Noe şi arca lui legendară. Oricum, „credem” că am descoperit cum să provocăm dezintegrarea atomului. Un experiment din deşertul New Mexico a fost cutremurător, iar asta este puţin spus. Şase kilograme de explozibil au provocat distrugerea completă a unui turn din oţel înalt de 18 metri, creând un crater adânc de 1,8 metri şi cu diametrul de 3,6 metri, au dărâmat un turn de oţel aflat la 800 de metri distanţă şi au pus la pământ doi oameni care erau la nouă kilometri depărtare.
>
> Explozia a fost vizibilă de la 320 de kilometri şi s-a auzit la 65 de kilometri. Această armă urmează să fie folosită împotriva Japoniei între ziua de azi şi 10 august. I-am spus secretarului de Război, domnul Stimson, să o folosească astfel încât ţintele să fie obiective militare, soldaţi şi marinari, nu femei şi copii. Chiar dacă japonezii sunt sălbatici, cruzi, nemiloşi şi fanatici, noi, ca lider al unei lumi care doreşte binele comun, nu putem lansa această bombă cumplită asupra vechii capitale sau asupra celei noi.
>
> Suntem amândoi de acord. Ţinta va fi una strict militară şi vom emite un avertisment prin care le vom cere japonezilor să se predea şi să cruţe vieţi. Sunt sigur că nu vor face asta, dar le-am dat şansa. Cu siguranţă, este bine pentru lume că nu au descoperit bomba oamenii lui Hitler sau ai lui Stalin. Pare să fie cea mai teribilă invenţie din istorie, însă poate fi foarte eficientă.

Perspectiva oficială era într-adevăr ca ambele bombe atomice lansate în Japonia să aibă ţinte militare, iar civilii care ar fi murit reprezentau pagube colaterale inevitabile. Cum lansezi o bombă ştiind că va ucide 50.000 sau 100.000 de civili şi afirmi că e un nivel *acceptabil* al pagubelor colaterale? Din perspectiva noastră modernă, după o pace relativă care durează de generaţii (şi nu uitaţi că totul este relativ), ar putea părea o decizie foarte suspectă sub aspect moral. Contextul este însă decisiv, iar în 1945 lumea plătea de şase ani preţul de sânge al Războiului Total. Pentru foarte mulţi oameni foarte inteligenţi, chiar empatici, aceasta părea decizia justă la acea vreme. În mare parte pentru că era o acţiune nu foarte diferită de ceea ce se făcea deja.

În noaptea de 9/10 martie 1945, înainte de lansarea bombelor atomice, peste 300 de avioane americane au lansat bombe incendiare asupra oraşului Tokio. Oricine a citit relatări despre acest eveniment înţelege de ce o bombă atomică părea puţin diferită de bombele convenţionale. Nu pare posibil să fi existat o situaţie mai gravă decât cea de la sol după bombardarea oraşului Tokio, aşa că o bombă atomică era pur şi simplu un mod mai economic de a obţine acelaşi rezultat. Tokio era unul dintre oraşele cel mai dens populate din lume, astfel încât, deşi au fost vizate multe obiective militare din oraş, peste 100.000 de oameni, majoritatea necombatanţi, au murit în incendii. Temperatura era atât de înaltă, încât pe străzi curgea sticlă topită.

În cartea sa, *Bombs, Cities, and Civilians*, Conrad Crane scrie:

> Mii de oameni se sufocau în adăposturi sau în parcuri. Mulţimi panicate zdrobeau în picioare victime căzute pe străzi, năpustindu-se spre cursurile de apă ca să scape de flăcări. Poate că incidentul cel mai cumplit a avut loc când un avion B-29 a lansat şapte tone de bombe incendiare asupra podului Kokotoi, care era ticsit de oameni, şi în preajma acestuia. Sute de oameni au devenit torţe incandescente şi s-au aruncat în apă, sfârâind. Un autor asemăna căderea trupurilor cu nişte omizi arse care cad dintr-un copac.

> Mitraliorii de coadă au fost copleşiţi văzând sutele de oameni care mureau arzând, acoperiţi de napalmul în flăcări, la suprafaţa râului Sumida. Un medic care a fost martor la carnagiu a spus că nu îţi puteai da seama dacă obiectele care pluteau erau braţe, picioare sau bucăţi de lemn ars. Echipajele bombardierelor B-29 s-au luptat cu curenţi de aer ascendent foarte fierbinţi, care au distrus cel puţin zece avioane, şi purtau măşti de oxigen ca să nu vomite de la mirosul cărnii arse.

Astfel de bombardamente avuseseră loc în întreaga Japonie. Peste şaizeci de oraşe japoneze fuseseră şterse de pe hartă până la sfârşitul războiului. Aceste raiduri cu bombe incendiare erau atât de îngrozitoare, încât câţiva dintre cei care ocupau funcţii de conducere importante în Forţele Aeriene ale Armatei Statelor Unite au spus că lucrul cel mai bun pe care l-au făcut bombele atomice a fost că le-au pus capăt.

Ca să răspundem la întrebarea cum au crezut oamenii că era acceptabil să fie folosite arme nucleare asupra unor oraşe, trebuie să analizăm motivele pentru care au crezut că a bombarda civili cu orice fel de muniţie letală era de asemenea tolerabil din punct de vedere etic. Pentru a înţelege cum se schimbă regulile războiului – mergând de la evitarea civililor aflaţi în locuinţele lor la ţintirea voită a acestor locuinţe în scopul de a le distruge –, trebuie să analizăm evoluţia istorică a războiului aerian.

La sfârşitul Primului Război Mondial se întrevedeau deja începuturile sistemelor de arme care aveau să aibă un rol important în conflictele din următorul război mondial. De exemplu, submarinele abia începeau să-şi dezvăluie potenţialul. Submarinele erau pe atunci arme controversate însă, din cauză că scufundau vase comerciale care aveau la bord civili. Ţintirea deliberată a civililor era, dacă nu complet necunoscută, cel puţin profund dezaprobată potrivit normelor etice ale vremii. Nimic nu a schimbat însă moralitatea militară convenţională într-o măsură la fel de mare ca importanţa sporită a puterii aeriene, care abia începea să se contureze în 1918.

Omenirea a acumulat experienţă şi cunoştinţe de mii de ani în utilizarea trupelor şi echipamentelor terestre. De la greci şi romani până la chinezi şi otomani, există nenumărate exemple de introducere a noilor tehnologii în desfăşurarea războaielor pe uscat. Avem o istorie la fel de lungă a fundamentelor, fizicii şi tacticii războiului naval, dar la începutul celui de-al Doilea Război Mondial puterea aeriană nu avea nici măcar 50 de ani[12].

Dezvoltarea puterii aeriene a reprezentat o forţă extrem de devastatoare pentru legile mai elegante ale epocii „războiului limitat" din secolul al XIX-lea, cel puţin în rândul puterilor europene care luptau contra altor puteri europene. Se comiteau masacre şi alte atrocităţi, dar în termeni relativi statele fuseseră destul de civilizate unele cu altele în războaie. Armatele profesioniste luptau, iar populaţiile civile erau în general bine tratate. Când au apărut aparatele de zbor, cum ar fi baloanele cu aer cald, au fost folosite pentru recunoaştere mai degrabă decât în luptă.

Oamenii se temeau însă de puterea aeriană pentru rolul său potenţial de sistem de arme în viitor. Această frică a fost un subiect popular al scrierilor SF din acea vreme. În romanul *Robur Cuceritorul* de Jules Verne, este descrisă o maşină zburătoare sub forma unui balon uriaş umplut cu gaz, dotată cu o armă care putea trage spre sol. În *The War in the Air*, H.G. Wells descrie o flotă de zepeline germane care zboară peste Atlantic pentru a bombarda New Yorkul.

În 1899, ţarul Nicolae al II-lea al Rusiei[13] a convocat o întrunire care avea să devină cunoscută drept Convenţia de la Haga, prima dintre numeroasele convenţii pe tema elaborării unor legi internaţionale privind armamentul. Aici, reprezentanţii a peste douăzeci de ţări au dezbătut chestiunea aparatelor de zbor, ruşii propunând interzicerea completă a bombardamentului aerian. Delegatul american a propus în schimb ca interdicţia să dureze doar cinci ani, deoarece ştiinţa ar putea face progrese

care să facă posibilă bombardarea cu precizie – care să se dovedească mai „umană”, în măsura în care putea scurta războaie. Această filosofie a potenţialului puterii aeriene de a scurta războaiele avea să devină unul dintre principalele argumente ale susţinătorilor săi, dar şi portiţa de scăpare prin intermediul căreia devine posibilă un fel de aberaţie logică: dacă puterea aeriană, prin pagubele provocate, era capabilă să pună capăt unui război în ziua sau în săptămâna în care începuse, de câtă suferinţă îi scutea pe combatanţi în comparaţie cu un război de durată?

Ideea uciderii deliberate a unui număr mare de civili pentru a atinge acest scop lăudabil nu fusese anticipată de toată lumea înainte de Primul Război Mondial. Oamenii rafinaţi, ba chiar de modă veche după standardele moderne ar fi fost îngroziţi de o atare idee. În schimb, susţinătorii puterii aeriene îşi imaginau aparate de zbor care ar ataca doar bazele şi obiectivele militare ale inamicului. Delimitarea obiectivelor militare de cele civile s-a dovedit însă a fi foarte dificilă. Ţinând cont de tehnologia de atunci, lovirea cu precizie a ţintei era aproape imposibilă, aşa că diferenţierea devenea irelevantă. Chestiunea a rămas predominant teoretică până la izbucnirea Primului Război Mondial, în 1914.

Când s-a declanşat acest război, populaţiile principalelor ţări beligerante au fost îngrozite, fiindcă de ani de zile citeau despre noile capacităţi aeriene. Într-o publicaţie, un aviator francez susţinea că următorul război se va încheia în cinci minute – ceea ce era bine, în opinia lui –, însă anticipa că Parisul, Berlinul şi alte oraşe aveau să dispară de pe hartă.

Într-adevăr, la începutul războiului au existat unele tentative foarte slabe ale germanilor de a bombarda Parisul cu ajutorul unui avion mic, şubred, cu carlingă deschisă şi un singur ocupant, care lansa manual o bombă sau două, urmată de fluturaşi pe care scria: „Predaţi-vă!”. Câţiva oameni au fost ucişi la sol, acţiunea putând fi descrisă doar drept „bombardament terorizant”. (Cel puţin aşa îl numim când tabăra adversă e

autoarea; este un bombardament care vizează moralul dacă îl întreprinde tabăra proprie.) Preşedintele american, Woodrow Wilson, a criticat în mod public Germania pentru ceea ce însemna o crimă împotriva umanităţii (după standardele secolului al XIX-lea)[14].

Francezii încercau să atace din aer obiective militare, trimiţând câteva bombardiere să distrugă o fabrică de gloanţe, de exemplu. Şi americanii au îmbrăţişat în cele din urmă această idee a bombardamentului precis, deşi nu era nimic precis în asta, iar lovirea ţintei vizate nu era deloc o certitudine.

Până în 1915, războiul se împotmolise pe frontul de vest şi toate taberele căutau modalităţi de a depăşi impasul.

De mult timp, germanii menţinuseră flota de zepeline inactivă în loc să o folosească, preferând să-şi descurajeze astfel adversarii. În 1915, încercau însă să găsească modalităţi mai agresive de a folosi tehnologia. În acel an germanii au trimis flota mai uşoară decât aerul înspre Marea Britanie ca să lanseze bombe de la înălţime, cam cum scria H.G. Wells, şi au omorât civili. Ţinând cont de reacţia preşedintelui Wilson la minibombardamentul asupra Parisului, acesta a fost un moment monumental, iar duşmanii Germaniei l-au folosit în propaganda lor. În Germania, comandanţii au crezut că efortul lor de a lansa bombe ar putea pune capăt războiului[15].

Adevărul era că aceste baloane uriaşe pline cu hidrogen inflamabil erau vulnerabile, aşa că, odată ce britanicii au elaborat o modalitate de a ataca zepelinele, pierderile germanilor au crescut, iar atacurile s-au rărit. Cu toate acestea, atacurile cu zepeline au reprezentat o prevestire neliniştitoare a ceea ce avea să urmeze.

Mai târziu, germanii aveau să construiască bombardiere uriaşe propulsate de elice, unele dintre ele având anvergura aripilor aproape cât a „fortăreţelor zburătoare”, avioanele B-17 din al Doilea Război Mondial. Aceste bombardiere Gotha aveau să survoleze în număr mare teritoriul

Marii Britanii, lansând bombe. Au făcut pagube surprinzător de puţine, dar oamenii de la sol au fost foarte afectaţi. Aceste atacuri au oferit primele dovezi că, spre deosebire de teoriile de dinainte de bombardamente, care sugerau că civilii vor cere guvernelor lor să pună capăt războiului fiindcă nu puteau să suporte atacurile aeriene, astfel de atacuri au întărit de fapt hotărârea victimelor lor.

Dar susţinătorii bombardamentelor aveau o scuză legitimă pentru faptul că puterea aeriană nu a jucat un rol decisiv în Primul Război Mondial – tehnologia[16] pur şi simplu nu exista încă. Dacă forţele aeriene de la începutul secolului XX ar fi fost capabile să producă distrugeri de amploarea celor de la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, poate că povestea ar fi fost alta. De exemplu, dacă primele raiduri ale bombardierelor Gotha ar fi generat o furtună de foc care să ucidă 40.000 de londonezi în 1918, incendiind totodată mare parte din centrul istoric, probabil că i-ar fi şocat suficient pe oameni ca să depăşească impasul în care se afla războiul. În schimb, se poate argumenta că statutul de prime victime ale bombardamentului strategic în Primul Război Mondial i-a călit pe britanici şi i-a ajutat să ţină piept furtunii aeriene care avea să se abată asupra lor în al Doilea Război Mondial.

Cu toate acestea, spre sfârşitul Primului Război Mondial, viitoarea importanţă a puterii aeriene era clară, ca să nu mai vorbim de temerile pe care le genera. După război s-au făcut propuneri fascinante de a oferi comunităţii internaţionale controlul asupra puterii aeriene, prin intermediul Ligii Naţiunilor (precursoarea ONU). Dacă o naţiune începea să facă probleme, Liga putea să folosească unica forţă aeriană existentă şi să bombardeze ţara respectivă, forţând-o să se supună repede, punând astfel în aplicare voinţa comunităţii mondiale.

Stagnarea de pe frontul de vest şi creşterea continuă, zilnică a numărului de morţi păreau să confirme un vechi proverb militar care spune că răul cel mai rău este un război prelungit. Orice ar putea scurta un

conflict va salva vieţi. Susţinătorii puterii aeriene erau convinşi că ea va face exact acest lucru.

Ţinând cont că pretutindeni în lume mare parte a opiniei publice de dinainte de al Doilea Război Mondial considera că bombardarea civililor din oraşe este o crimă de război, unii teoreticieni influenţi din domeniul puterii aeriene, precum italianul Giulio Douhet, susţineau folosirea strategiilor echivalente cu crimele de război[17] când va izbucni următoarea conflagraţie. Motivul invocat era prevenirea a ceea ce el şi mulţi alţii considerau cea mai mare crimă de război – un alt război modern lung ca Primul Război Mondial. Douhet a fost unul dintre numeroşii teoreticieni din domeniul puterii aeriene care considerau că este de datoria lor să împiedice alt război lung, nimicitor, asemenea celui ce abia se încheiase. El a afirmat că puterea aeriană va decide soarta unui viitor război înainte ca armatele şi flotele combatanţilor să aibă şansa să se mobilizeze. A sugerat ca la începerea unui nou război să fie lansate trei tipuri de bombe asupra oraşelor inamice: în primul rând, explozivi puternici, care să arunce în aer clădiri; în al doilea rând, bombe incendiare, care să aprindă tot ce fusese făcut fărâme de primele bombe; în al treilea rând, bombe cu gaze, care să facă zona imposibil de locuit – să nu mai poată nici pompierii să meargă acolo să stingă incendiile, astfel încât oraşul să fie mistuit de flăcări.

Dacă se proceda astfel, scria Douhet, însemna că frontul de acasă, fabricile şi capacităţile oricărui oraş inamic de a susţine războiul urmau să fie distruse, însă „efectul unor astfel de ofensive aeriene asupra moralului s-ar putea să aibă o influenţă mai mare asupra strategiei de război, comparativ cu repercusiunile de ordin material”.

Să analizăm posibilul efect al ideilor lui Douhet asupra civililor din oraşele care încă nu au fost atacate, dar care ar putea fi ţinta unor asemenea atacuri cu bombe. Ce autoritate civilă sau militară ar putea să menţină ordinea publică, să ofere serviciile esenţiale şi să asigure

continuarea producţiei industriale sub o astfel de ameninţare iminentă? Chiar dacă ordinea ar fi menţinută cumva şi activitatea ar continua la un anumit nivel, oare vederea unui singur avion inamic nu ar fi suficientă pentru a induce panică în rândul populaţiei? Pe scurt, viaţa normală ar fi imposibilă în acest coşmar constant al morţii şi distrugerii iminente.

Douhet a anticipat că o ţară „supusă unor astfel de atacuri nemiloase pe cale aeriană" nu avea cum să nu se confrunte cu „eşecul complet al structurii sociale". Doar pentru a pune capăt „ororii şi suferinţei, oamenii înşişi, mânaţi de instinctul autoconservării, se vor mobiliza şi vor cere să se pună capăt războiului" şi o vor face repede, „înainte ca armata şi marina militară să aibă timp să se mobilizeze".

Argumentând logic teoria pe care contemporanii săi mai rafinaţi o puteau considera o nebunie, Douhet nu se sinchisea de moralitate sau fezabilitate. Îl preocupa doar eficienţa, care ar fi scurtat cu mult orice război, acesta fiind cel mai moral rezultat posibil.

În perioada interbelică au fost create arme aeriene pornind de la premisa că vor fi folosite într-un război ulterior. În ţările care fuseseră traumatizate de Primul Război Mondial, reprezentanţii armatei presupuneau că publicul va susţine utilizarea acestor arme, ca nu cumva să fie folosite mai întâi asupra sa.

Totodată, teoreticienii americani ai puterii aeriene aveau impresia că opinia publică americană nu va permite crearea unei arme aeriene menite să arunce în aer femei, copii şi oraşe. Aceşti teoreticieni credeau că sensibilităţile americanilor vor susţine doar ideea puterii aeriene *precise*, care ar viza obiecte, nu oameni. Conrad Crane, specialistul american în domeniul puterii aeriene, scria: „Doctrina bombardării cu precizie, a atacării fabricilor în loc de femei şi copii, a oferit Forţelor Aeriene o cale de a fi decisive în război fără a părea imorale".

Uriaşele bombardiere grele B-17 – unele dintre cele mai celebre avioane din al Doilea Război Mondial – au început să iasă de pe linia de producţie în 1936. Avioanele B-17 erau destinate bombardamentelor strategice de la mare altitudine, iar multe dintre ele fuseseră deja construite când au intrat Statele Unite în război, în 1941. Mult lăudatul vizor Norden[18] cu care erau dotate ar fi permis bombardarea cu precizie de la o altitudine de peste 500 de metri. Americanii şi francezii erau principalii susţinători ai ideii de a bombarda depouri, docuri şi fabrici, încercând să evite victimele civile.

În Marea Britanie, teoreticianul James Spaight împărtăşea convingerea că puterea aeriană era un rău necesar, deoarece pe atunci se credea că nu există modalităţi de apărare contra unui bombardier. Prin urmare, britanicii au conchis că descurajarea de genul „dacă tu mă ataci, te atac şi eu” era cea mai bună garanţie a siguranţei oraşelor lor, deşi avea să conducă la ceea ce numim acum „distrugere reciprocă asigurată”.

Ideea aceasta are o oarecare logică. În ultimele etape ale Primului Război Mondial, germanii au pus capăt campaniei de bombardamente dure împotriva Marii Britanii deoarece capacităţile britanicilor avansaseră suficient de mult încât să fie capabili să facă oraşelor germane ceea ce le făceau germanii oraşelor britanice. În anii de după război, britanicii au continuat să-şi consolideze puterea aeriană – nu pentru a incinera oraşe ale inamicului, ci pentru a-l opri să le facă el asta lor primul.

După război, Spaight a emis o idee folosită ulterior ca premisă SF: a sugerat că inamicul putea fi avertizat, ca să evacueze în prealabil oraşul vizat.

Istoricul Lee Kennett scrie că Spaight a avut în vedere efectul asupra districtului financiar istoric al Londrei, „the City”. „Ziua, populaţia de pe cele 273 de hectare era de peste 400.000 de oameni; noaptea rămâneau doar 14.000. Dacă acei 14.000 ar fi putut fi adăpostiţi altundeva, centrul

financiar ar fi devenit o zonă în care bombardierele inamice puteau face pagube materiale enorme, dar vieţile umane ar fi fost cruţate."

În timp ce aveau loc astfel de discuţii teoretice, tensiunile din întreaga lume au început să se amplifice considerabil. Fasciştii au venit la putere în Italia, iar apoi în Germania. Astfel, tensiunea globală deja existentă din cauza statului radical revoluţionar bolşevic din fosta Rusie şi a violenţei crescânde dintre japonezi şi chinezi a sporit. Marea Depresiune afecta tot globul, iar entitatea care trebuia să se asigure că astfel de presiuni nu vor duce la un alt război mondial eşua în mod dramatic.

Sugestiile anterioare de a delega în exclusivitate controlul aeronavelor militare Ligii Naţiunilor nu fuseseră analizate niciodată în mod realist, iar problemele pe care le punea puterea aeriană au măcinat Liga în perioada interbelică. De exemplu, unele dintre marile puteri au folosit puterea aeriană pentru a controla triburile băştinaşe din coloniile europene. S-a dovedit că puterea aeriană era mult mai eficientă pentru a controla oamenii decât trupele de la sol. Liga a pedepsit aspru Italia fascistă pentru tacticile sale aeriene în războiul cu Etiopia, impunându-i sancţiuni economice, dar până la urmă nu s-a schimbat nimic. Japonezii practic au sfidat Liga Naţiunilor când aceasta a încercat să abordeze chestiunea agresiunii japoneze în China. Nici Marii Britanii şi nici Franţei nu le plăcea să le spună Liga cum să procedeze în teritoriile lor coloniale. SUA – principalul iniţiator al organizaţiei postbelice – au abandonat-o pur şi simplu când Senatul a omis să ratifice tratatul sau să adere la Ligă.

Apoi, în 1936, a apărut ocazia de a testa, a folosi şi a perfecţiona ceea ce s-ar putea numi varianta beta a puterii aeriene din al Doilea Război Mondial. În Războiul Civil din Spania, câteva viitoare ţări beligerante din al Doilea Război Mondial au început să sprijine o tabără sau alta. De exemplu, Germania lui Hitler şi Italia lui Mussolini le-au asigurat instrucţie, echipament, provizii şi chiar piloţi naţionaliştilor care se

revoltaseră contra guvernului republican, iar sovieticii, mexicanii şi francezii (cel puţin clandestin) îi ajutau pe republicani.

Germania avea să înveţe multe despre războiul aerian în Spania, mai ales din bombardarea oraşului basc Guernica, eveniment imortalizat în tabloul omonim al lui Picasso. Italienii şi germanii au susţinut că vizau obiective militare, mai ales un pod, dar se pare că era zi de târg, ceea ce însemna că oraşul era probabil mai aglomerat decât de obicei. Iată cum descrie istoricul David Clay Large atacul din acea după-amiază al Legiunii Condor comandate de Wolfram Freiherr von Richthofen[19]:

> În jurul orei 16:40, două călugăriţe de pe acoperişul mănăstirii La Merced din Guernica au tras clopotul şi au strigat: „Avion! Avion!". Conform martorilor, la câteva minute după acest avertisment, deasupra marginii estice a oraşului a apărut un singur avion. Acesta, un Heinkel 111, a survolat oraşul, apoi s-a întors şi a luat-o spre podul Rentería.
>
> Deşi nu existau tunuri antiaeriene – Guernica nu dispunea de aşa ceva –, bombele lansate de avion nu au căzut pe pod, ci la aproximativ 300 de metri spre sud-vest, într-o piaţă din faţa gării. O bombă a distrus Hotelul Julian de vizavi de piaţă. Un pompier voluntar a văzut femei şi copii aruncaţi în aer, după care au căzut „picioare, braţe, capete şi alte bucăţi peste tot".
>
> După 25 de minute au apărut alte trei avioane Heinkel 111, zburând la mică înălţime. Bombele lor, lansate de la 600 de metri, au lovit o fabrică de dulciuri de lângă podul Rentería, aprinzând recipiente cu sirop de zahăr şi transformând fabrica într-un infern. Tinerele muncitoare, unele cuprinse de flăcări, s-au năpustit afară din clădire. Piaţa centrală, aflată nu departe, a fost lovită şi ea. Doi boi, stropiţi cu termit aprins, s-au năpustit prin pereţii de pânză ai staulelor, incendiind întreaga piaţă.
>
> Apoi, cinci perechi de avioane Heinkel 51 s-au apropiat la foarte joasă înălţime de unele zone ale oraşului care nu erau încă acoperite de fum. Conform unui martor, două dintre avioane „au zburat înainte şi înapoi cam la 30 de metri altitudine, ca nişte câini ciobăneşti care adunau oamenii la un loc pentru a-i măcelări". Un avion a ţintit o femeie şi pe cei trei copii ai ei, omorându-i pe toţi odată. Altul a decimat fanfara oraşului.

> În jurul orei 18:00, primele bombardiere – Junkers 52 şi Savoy italiene – s-au apropiat de ţintă. Au venit în grupuri de câte trei, val după val, purtând aproape 45.000 de kilograme de bombe cu mare potenţial exploziv. Le-au lansat la întâmplare prin fumul şi praful care acoperea oraşul. O bombă a lovit o *pelota frontón* – un teren de pelotă –, alta a aruncat în aer Banca Vizcaya, iar alta a dărâmat un orfelinat. Când ultimele bombardiere se întorseseră la bază, aproape două treimi din clădirile din Guernica erau la pământ sau în flăcări.

În presa din toată lumea au apărut fotografii cu bebeluşi morţi. Guvernului german şi celui italian le era ruşine. Deşi numărul victimelor nu a fost atât de mare – a fost mai mic decât numărul celor morţi la 11 septembrie, de exemplu –, faptul că s-au lansat bombe la întâmplare a stârnit indignarea.

Poate că guvernelor le era ruşine, dar organizatorii atacurilor erau în extaz. Comandantul german von Richthofen scria în jurnalul său: „Absolut extraordinar. Oraşul a fost complet blocat pentru cel puţin 24 de ore, interval care ar fi garantat cucerirea imediată dacă trupele ar fi atacat pe loc, însă am înregistrat măcar un succes tehnic complet cu bombele de 113 kilograme şi cu bombele incendiare”.

Oricât de cumplit a fost atacul asupra oraşului Guernica, probabil că nu ar fi fost interzis de niciuna dintre armatele majore din acea vreme. Istoricul Tami Davis Biddle a analizat ce spun unele manuale militare dinainte de al Doilea Război Mondial despre această chestiune. Manualul Forţelor Aeriene Britanice susţine că nu este bine să fie vizate clădiri publice şi private, dar că aceasta face parte din strategiile menite să-l determine pe inamic să se predea, un mod frumos de a spune că îl poţi face să se supună bombardându-l. Un manual militar german precizează explicit că sunt permisibile vizarea moralului inamicului… precum şi bombardarea obiectivelor militare.

Aviatorul britanic James Spaight a evidenţiat că, atunci când venea vorba despre bombe, regulile războiului aveau „portiţe” prin care puteai pilota un B-17. Principala astfel de „portiţă” era chestiunea obiectivelor

militare. Toată lumea era de acord că puteai folosi puterea aeriană pentru a lovi ţinte militare. Problema era că acurateţea tehnologiei din acea vreme nu permitea aeronavelor să nimerească obiectivele militare cu precizie. Testele efectuate de britanici chiar înainte de al Doilea Război Mondial au arătat că mai puţin de două treimi dintre bombardiere îşi lansau bombele la mai puţin de opt kilometri de ţinta vizată. La o astfel de precizie, a permite bombardarea zonelor civile pentru a distruge obiective militare era totuna cu a spune că uciderea civililor era legală.

Războiul aerian nu s-a declanşat aşa cum îşi imaginaseră mulţi. Când prim-ministrul britanic Neville Chamberlain a anunţat la radio că Marea Britanie este în război, s-au declanşat sirenele de alarmă aeriană la Londra, dar aviaţia germană nu a apărut. După cucerirea Franţei, în iunie 1940, situaţia părea însă mai gravă. Miza era supravieţuirea naţiunii britanice.

Când a început Bătălia Angliei[20], miza era cât se poate de mare: o invazie germană. Asta se putea întâmpla însă doar dacă Luftwaffe câştiga controlul asupra spaţiului aerian. Flota britanică putea opri orice traversare a Canalului, atât timp cât bombele nu îi trimiteau vasele pe fundul mării. Dacă germanii traversau Canalul şi începeau să debarce pe plajele britanice, Churchill plănuia să folosească gaze toxice. Va striga cineva „Crimă de război!” dacă naziştii debarcă la 80 de kilometri de locuinţa sa?

Primele ţinte identificate de germani pentru atacurile aeriene erau instalaţiile radar şi aerodromurile. Pentru o vreme, Luftwaffe a părut să se impună. Apoi limita morală „Noi nu bombardăm oraşe în mod deliberat” a fost încălcată, se pare din cauza unor represalii, după ce Luftwaffe a bombardat accidental Londra. A urmat un raid britanic asupra Berlinului, ca răzbunare, apoi germanii au atacat la rândul lor deliberat şi în forţă oraşele britanice[21].

La 4 septembrie 1940, Hitler, făcând pe victima, a spus într-un discurs: „Am încercat să-i cruţ pe britanici. Mi-au luat spiritul omenos drept slăbiciune şi au reacţionat ucigând femei şi copii germani. Dacă ne atacă oraşele, le vom face una cu pământul pe ale lor”.

Atacurile aviaţiei germane asupra oraşelor britanice, mai ales bombardarea Londrei, au marcat începuturile unui bombardament strategic de un tip care avea să devină cumplit de familiar, mai întâi în Anglia, apoi în Germania, apoi în Japonia. Oraşe precum Varşovia şi Rotterdam fuseseră bombardate deja în timpul războiului în incidente izolate, dar bombardarea Londrei nu a fost un simplu atac, ci o calamitate care a durat luni în şir.

În general, bombardierele din al Doilea Război Mondial erau de mărime medie, însă unele erau uriaşe. „Superfortăreţele” B-29 americane, construite în ultimii ani ai războiului, erau de mărimea unui avion comercial modern. Imaginaţi-vă sute de astfel de avioane pe cer, deasupra oraşului dumneavoastră, lansând bombe care ar crea un infern cumplit când ar ajunge la sol. Este o imagine înfiorătoare.

Autorul Hermann Knell, el însuşi un supravieţuitor al bombardamentelor strategice din al Doilea Război Mondial, scria despre raidurile germane asupra capitalei britanice în cartea sa, *To Destroy a City*:

> De pe 7 septembrie până pe 13 noiembrie, Londra a fost bombardată în fiecare noapte. Au fost lansate 13.000 de tone de explozivi puternici şi 12.000 de bombe incendiare. Au fost atacate şi alte oraşe, cel mai cunoscut raid fiind cel de la Coventry, de pe 14 noiembrie 1940, când 450 de bombardiere au lansat 500 de tone de explozivi puternici. Pierderile în rândul civililor au fost cutremurătoare, mai ales fiindcă existau puţine adăposturi antiaeriene adecvate.

Atacurile nu au reuşit nici să pună capăt raidurilor britanicilor asupra Germaniei, nici să le frângă moralul. Ba chiar ideea de a folosi

bombardiere pentru a submina moralul civililor era greşită din câteva motive. Unul dintre acestea s-ar putea să fi fost curajul cetăţenilor. Studiile arată că la început victimele s-au înfuriat pe inamic şi au sperat că propria forţă aeriană va riposta. Când situaţia s-a înrăutăţit şi oamenii au fost victimele unor bombardamente care ameninţau să facă totul una cu pământul, s-a instalat o depresie resemnată, de genul „să încercăm doar să scăpăm cu viaţă”. În mod cert, ceea ce nu s-a întâmplat au fost marşurile care să ceară încetarea imediată a războiului.

Bombardamentul care viza moralul s-a dovedit a fi ineficient, însă prea mulţi oameni erau prea implicaţi în asta ca să schimbe abordarea. După cum scria Len Deighton, fost membru al Forţelor Aeriene Britanice, atunci când RAF a avut dovada că populaţia Marii Britanii nu a cedat ca urmare a bombardamentelor, ce anume i-a făcut pe liderii săi să creadă că germanii vor face asta? Răspunsul oferit de RAF a fost că civilii britanici erau mai puternici decât germanii.

Mareşalul Arthur Harris, supranumit „Bombardierul” – cel care avea să devină renumit pentru că a condus campania de bombardament britanică asupra Germaniei –, a afirmat: „Mulţi spun că un război nu se poate câştiga cu bombardamente. Ei bine, răspunsul meu este că acest lucru încă nu s-a încercat. Vom vedea”. (Harris avea să le-o plătească germanilor înzecit pentru ceea ce făcuseră Marii Britanii.)

În atacurile strategice din timpul războiului au fost ucişi 40.000 de civili britanici, un număr cumplit de mare, însă în cărţile de istorie există puţine relatări ale veritabilei orori prin care au trecut aceşti oameni – fotografii cu victimele britanice sau chiar descrieri detaliate ale carnagiului sunt greu de găsit. Rapoartele britanicilor se concentrau asupra pagubelor însemnate produse clădirilor civile, însă rareori menţionau oameni ucişi. Exista impresia că asta ar fi afectat moralul, iar Churchill nu permitea să apară în ziare sau reviste niciun material care să nu-i înfăţişeze pe britanici ca ţinând piept curajos atacurilor germane.

Germanii trimiteau însă câte un avion care să facă fotografii ale dezastrului, apoi duceau iute fotografiile la statul-major, unde specialişti în domeniul puterii aeriene, teoreticieni şi piloţi stabileau gradul de succes al raidului[22].

Caracterul diabolic al bombardamentului strategic – fie cu bombe atomice, fie cu bombe convenţionale – se relevă prin detaliile practice ale dispozitivelor. De exemplu, bombele cu detonare întârziată, prevăzute cu ceas, astfel încât să explodeze abia la câteva ore după ce ajungeau la sol, aveau două roluri: în primul rând, să-i ucidă pe posibilii salvatori; în al doilea rând, să le dea de înţeles oamenilor să nu se mai deranjeze să trimită salvatori data viitoare. Nu uitaţi: toate acestea se făceau şi se justificau cu scopul de a scurta războiul, agravând situaţia.

Fizicianul Freeman Dyson, care a lucrat pentru Comandamentul Bombardierelor în cadrul Forţelor Aeriene Britanice, afirma după mulţi ani de la război: „Ceea ce ştiam mă dezgusta. Adesea mă gândeam că am obligaţia morală să ies în stradă şi să spun populaţiei britanice ce prostii se făceau în numele său. Nu am avut însă niciodată curajul să o fac. Am stat în biroul meu până la sfârşit, calculând atent cum să ucid mai economic încă o sută de mii de oameni".

Este nevoie de timp pentru a ajunge la un nivel de nebunie logică. Nu se întâmplă în momentul în care izbucneşte războiul, ci se ajunge treptat, pe parcursul evenimentelor. Nimeni nu voia să fie primul care lansează bombe asupra unor oraşe, dar apoi inamicul a făcut acest lucru, aşa că au reacţionat. Au spus că vor ţinti doar obiective militare, până şi-au dat seama că bombardierele nu puteau zbura ziua, fiindcă ar fi fost doborâte de apărarea antiaeriană şi de avioanele de luptă, aşa că au decis să bombardeze noaptea. Problema era că nu puteau nimeri ţintele nici măcar ziua, aşa că, atunci când au hotărât ca bombardierele să zboare noaptea, au recunoscut implicit că pur şi simplu lansau bombe la întâmplare asupra oraşelor.

„Teoretic, încercau încă să bombardeze o listă de ţinte foarte asemănătoare cu cele pe care nu reuşiseră să le nimerească ziua”, scrie Len Deighton despre schimbarea de strategie a germanilor. „În practică, au procedat precum Comandamentul Bombardierelor din Forţele Aeriene Britanice. Încercau să găsească centrul unui mare oraş pe care să-l incendieze.”

În iunie 1941, britanicii au declarat oficial că urmau să atace moralul şi locuinţele muncitorilor din ţara duşmană şi să-şi lanseze bombele noaptea. („Bombardamentul terorii” când autorii erau germanii, ţineţi minte; „bombardament vizând moralul” când autorii erau britanicii.) Pentru britanici, a fost una dintre foarte puţinele metode de a ataca Germania de care mai dispuneau în acel moment al războiului.

Autorul german Jörg Friedrich spunea că flota ofensivei combinate cu bombardiere a fost „cea mai ameninţătoare armă aţintită vreodată asupra oamenilor”. (După război, mareşalul Harris, care a coordonat proiectul, era ferm încredinţat că salvase o întreagă generaţie de soldaţi britanici.)

Majoritatea liderilor forţelor aeriene din al Doilea Război Mondial luptaseră în Primul Război Mondial ca piloţi sau soldaţi, de la Hermann Göring din Luftwaffe la mareşalul Harris şi generalul Curtis LeMay din Forţele Aeriene ale Statelor Unite, iar din perspectiva lor orice era mai bine decât ceea ce trăiseră pe liniile frontului cu douăzeci de ani în urmă. Harris a subliniat că în Primul Război Mondial Marina Regală ar fi înfometat 800.000 de germani, majoritatea civili – conform legilor războiului, în timpul blocadei navale britanice –, iar asta era considerat acceptabil din punct de vedere moral fiindcă scopul era salvarea vieţii soldaţilor care luptau pe frontul de vest[23].

Tami Davis Biddle se întreabă în eseul ei *Air Power and the Law of War*: „Cum sunt evaluate vieţile propriilor soldaţi în raport cu vieţile civililor duşmani?”. Când Marea Britanie a început să bombardeze

Germania, unii clerici pacifişti s-au întrebat dacă nu era mai bine să pierzi un război decât să încalci un anumit prag moral pentru a-l câştiga.

Comandantul Forţelor Aeriene americane, Henry „Hap” Arnold, a spus după ce muriseră sute de mii de civili: „Când e folosit cu înţelepciunea cuvenită, bombardierul devine de fapt arma cea mai umană dintre toate”. Cel mai grav carnagiu a fost comis când condiţiile au fost prielnice[24]. În anumite circumstanţe, bombele puteau crea un fenomen numit „furtună de foc”, care survenea când într-o anumită zonă – în acest caz, într-un oraş – erau multe incendii care se contopeau într-un infern uriaş. Când se întâmplă aşa ceva, un uriaş curent ascendent de aer cald atrage aerul în sus, iar tot aerul rece de la sol este absorbit în vârtej, astfel încât se creează vânturi extrem de încinse, care au forţa unui uragan.

Într-o astfel de situaţie, oamenii îşi pot găsi sfârşitul în mai multe feluri. Pot fi omorâţi de explozie – plămânii cedează, venele şi nervii absorb şocul şi urmează moartea. Victimele pot muri în flăcări sau zdrobite sub bucăţi uriaşe de ciment sau de clădiri (spre deosebire de glonţ, care provoacă o rană individuală ce se poate dovedi fatală, bombele distrug şi lumea din jurul victimei). Mulţi erau asfixiaţi de monoxidul de carbon care pătrundea în adăposturile antiaeriene sau rămâneau fără oxigen după ce furtuna de foc absorbea aerul dintr-o încăpere. (Există fotografii care surprind astfel de scene. Aveţi grijă, sunt cutremurătoare.)

În cea mai cumplită noapte a bombardamentului asupra Londrei, situaţia a fost atât de gravă, încât s-a creat o furtună de foc care a cauzat cel mai cumplit incendiu de după 1666. Şi totuşi, aceasta a pălit în comparaţie cu răzbunarea care s-a abătut asupra oraşelor germane[25]. Primul atac cu adevărat cumplit a avut loc la Hamburg, în 1943. Au ars între 40.000 şi 50.000 de oameni.

Kate Hoffmeister avea nouăsprezece ani în 1943, scrie Gwynne Dyer în cartea sa, *War*, când a supravieţuit unui raid de bombardament. Experienţa ei este una dintre cele mai cumplite care se pot imagina. Când

a ieşit din adăpost, Hoffmeister a pătruns într-o lume care devenise un infern arzând. Măştile de gaze ale oamenilor li se topiseră pe feţe. Dyer citează relatarea lui Hoffmeister: „Nu am putut merge pe Eiffestrasse fiindcă asfaltul se topise. Pe stradă erau oameni, unii deja morţi, alţii încă în viaţă, dar lipiţi de asfalt. Probabil se grăbiseră să iasă pe stradă fără să se gândească. Picioarele li se blocaseră, apoi puseseră mâinile pe asfalt ca să încerce să se desprindă. Stăteau în genunchi, rezemaţi în mâini, ţipând”.

Când au izbucnit aceste furtuni de foc, s-a creat un precedent care nu putea fi şters. În bombardamentul asupra Londrei pieriseră 40.000 de oameni într-un interval de opt luni (mai mult decât pierderile majorităţii armatelor din epoca premodernă într-un singur război); la Hamburg au murit la fel de mulţi germani într-o singură seară. Dacă a existat vreodată un moment în care să fi privit în abis şi să facem cale întoarsă, acela a fost.

Puţini erau în măsură să facă asta, dar prim-ministrul Marii Britanii era probabil unul dintre ei. Winston Churchill ar fi fost oripilat când a văzut filmări făcute cu o cameră situată pe botul avionului, care prezentau distrugerile produse în aceste oraşe germane. Conform unui ataşat militar australian care îl însoţea mereu, Churchill s-a ridicat de pe scaun şi a tunat: „Suntem animale? Atât de departe s-a ajuns?”. Tot Churchill a afirmat în 1940: „Un incendiu în ograda lui îl va face pe Hitler să se retragă şi vom transforma Germania într-un deşert. Da, un deşert”.

Pe Churchill îl îngrijorau şi pierderile suferite de patrimoniul european din cauza bombardamentelor. Chiar şi după ce oamenii afectaţi în mod direct de război nu vor mai fi în viaţă, stră-stră-strănepoţii lor vor fi afectaţi de pierderea moştenirii lor care data din vremea Imperiului Roman. Patrimoniul lor cultural era distrus de această nebunie logică şi asta nu doar în Europa. Se întâmpla la fel în Japonia, în China şi în numeroase alte ţări[26].

Franklin Delano Roosevelt a avut două poziţii diferite cu privire la bombardarea oraşelor inamice: în public se opunea, în particular era de acord. La 4 august 1941 a făcut o declaraţie consemnată de secretarul Trezoreriei Statelor Unite, Henry Morgenthau (citat de Conrad Crane): „Ei bine, Hitler poate fi învins în modul despre care le-am vorbit englezilor, dar ei nu m-au ascultat. Le-am tot sugerat că, dacă ar trimite o sută de avioane deasupra Germaniei, vizând obiective militare, zece dintre ele trebuie să bombardeze unele oraşe mai mici care nu au mai fost bombardate. Probabil că în orice orăşel există vreo fabrică. E singura modalitate de a frânge moralul germanilor”.

Până în 1943, numărul victimelor umane creştea într-un ritm terifiant şi continuu. Statele Unite au pierdut mai mulţi oameni în ultimul an al ostilităţilor decât în tot restul războiului.

Generalul Douglas MacArthur ura bombardamentele cu bombe incendiare. Unul dintre aghiotanţii săi, scriind de fapt în numele lui, le numea „una dintre cele mai nemiloase şi barbare modalităţi de a ucide combatanţi din toată istoria”. MacArthur şi-a pus trupele în situaţii periculoase şi a pierdut oameni pentru a-i proteja pe civili şi pentru a nu bombarda obiective civile, decizie despre care şi în prezent unii ar susţine că a fost greşită.

Unii dintre cei mai puternici oameni din lume păreau incapabili să strunească avântul acestor atrocităţi. George Marshall, generalul american care a fost şef al Marelui Stat-Major, şi Henry Stimson, secretarul de Război al Statelor Unite, nu agreau ceea ce se întâmpla, dar nu puteau pune punct. Stimson a afirmat că fizicianul J. Robert Oppenheimer, implicat în Proiectul Manhattan, considera revoltător faptul că opinia publică din SUA nu era mai oripilată de bombardamentele cu bombe incendiare şi de atacurile asupra civililor. El nu voia ca atacurile să înceteze neapărat, dar îl deranja faptul că acestea nu stârneau revolta mai multor oameni.

Faptul că nici pe cei care creaseră o forţă aeriană orientată spre precizie, deoarece opinia publică de dinainte de război nu putea accepta ca femeile şi copiii să fie ţinte, nu îi mai îngrijora acest aspect în 1944 este un indiciu al nebuniei acelor vremuri. În oraşe existau multe obiective militare. Aşadar, dacă un oraş întreg era şters de pe hartă, erau distruse multe obiective militare.

Printr-o decizie care a avut costuri profunde, neanticipate, Japonia a decis să îşi distribuie industria în zone civile. Pe fiecare stradă japonezii aveau câte o mică fabrică, astfel încât producţia să nu fie concentrată în locuri în care putea fi distrusă de bombardiere. Acest lucru, în mod firesc, a ajuns să ofere o justificare convenabilă pentru a face totul una cu pământul.

Acum tehnologia permitea şi distanţarea fizică de pagubele produse. Locotenent-colonelul Dave Grossman, specialist în psihologie militară, scrie cum distanţa facilitează uciderea. Cu cât cineva este mai departe de ţintă, cu atât îi este mai uşor să ucidă. Nimic din ceea ce s-a întâmplat în Japonia şi în Germania, nici ceea ce au făcut germanii în Marea Britanie nu s-ar fi întâmplat probabil dacă soldaţilor li s-ar fi cerut să lupte corp la corp.

Grossman scrie despre unul dintre raidurile aeriene care au ucis 70.000 de oameni într-o singură seară: „Dacă membrii echipajului unui bombardier ar fi trebuit să îndrepte aruncătorul de flăcări înspre fiecare dintre cele 70.000 de femei şi copii sau, mai rău, să le taie gâtul tuturor, grozăvia şi trauma inerente ar fi fost de asemenea proporţii, încât acest lucru pur şi simplu nu s-ar fi întâmplat. Când se acţionează însă de la sute de metri altitudine, când ţipetele nu pot fi auzite, iar trupurile care ard nu pot fi văzute este uşor”. Echipajele avioanelor americane s-au întors dintr-unul din raidurile cu bombe incendiare asupra oraşului Tokio mirosind a carne de om arsă. Partea de dedesubt a avioanelor era pârjolită şi se pare

că membrii echipajelor şi-ar fi predat rapoartele de după acţiune cu mâini tremurânde.

Conrad Crane citează un oficial american care afirma despre utilizarea forţelor aeriene pentru a ucide civili: „Nu este acelaşi lucru cu a ordona forţelor terestre să ucidă toţi civilii şi să distrugă toate clădirile când luptă?”.

Ei bine, este cam la fel, cu excepţia faptului că, după cum spuneam, forţele terestre şi cele navale au avantajul unui comportament sistematizat pe timp de război de-a lungul mileniilor şi înţeleg ce este permis şi ce nu.

În februarie 1945 unii se plângeau că în Germania nu mai rămăsese nimic de bombardat, că Aliaţii nu făceau decât să răscolească ruinele, dar asta nu i-a determinat să se oprească. După război, la procesele de la Nürnberg ale criminalilor de război, acuzaţii – majoritatea aveau să fie spânzuraţi pentru crime împotriva umanităţii – au deplâns bombardarea de către Aliaţi a oraşelor germane. Unul dintre principalii avocaţi ai Aliaţilor a spus că bombardamentele „deveniseră o componentă recunoscută a războiului modern purtat de toate naţiunile”. Aşadar, această întrebare etică venea prea târziu.

Dacă Aliaţii nu au încetat să bombardeze Germania când aceasta era practic înfrântă, cum ar fi putut pune capăt cineva atacurilor din teatrul de operaţiuni din Pacific, unde japonezii erau, în termeni relativi, mai puternici[27]? Într-adevăr, ideea unei „lovituri mortale pe cale aeriană”, fluturată cândva ca unealtă împotriva Germaniei, avea să reapară în august 1945. Numărul zilnic de victime era cumplit în acel moment şi, cu fiecare zi cu care războiul era scurtat, puteau fi salvate mii de vieţi.

La două zile după lansarea celor două bombe atomice asupra Japoniei şi înainte de finalizarea capitulării, o mie de avioane au lansat bombe incendiare asupra oraşului Tokio. Din nou.

Totuşi, o analiză a atacurilor cu bombe ale Aliaţilor fără a ţine cont de context înseamnă ignorarea mizei şi caracteristicilor inamicilor lor. Bruce

Hopper, istoric al forţelor aeriene, scria după o vizită la lagărul de exterminare Buchenwald, în aprilie 1945: „Peste tot pluteşte duhoarea: la furnale sunt grămezi de resturi de oase omeneşti. Iată antidotul sensibilităţilor legate de bombardarea strategică”. La Convenţia de la Haga din 1899, delegaţia americană spusese că bombardierele ar putea deveni în viitor suficient de precise încât să nu rănească civili, însemnând că vor fi o armă umanitară. Tot SUA au crezut că propriii cetăţeni nu vor tolera o politică militară care ar ucide atât de mulţi civili, fără discriminare. Ce ironie! Este vorba despre aceeaşi naţiune – singura naţiune – care a folosit o bombă atomică, probabil arma care a ucis cei mai mulţi civili, fără discriminare, din istoria omenirii.

Logica Războiului Total este brutală.

Cincisprezece ani mai târziu, codificând regulile de după război conform cărora utilizarea bombelor şi a materialelor explozive lansate de la mare altitudine asupra zonelor locuite era legală – la urma urmei, toţi procedau aşa –, SUA se expuneau ca posibilă ţintă a armelor nucleare în timpul Războiului Rece. Amploarea acestei nebunii logice avea să sporească exponenţial când liderii lumii au început să analizeze dacă era acceptabil din punct de vedere moral sau justificabil să fie exterminaţi 100.000.000 de oameni pentru a salva 300.000.000 de vieţi.

Desigur, încercarea de a minimaliza numărul total de morţi este logică, mai ales dacă salvezi totodată 300.000.000 de oameni. Ar fi însă dificil să prezinţi moartea violentă a 100.000.000 de oameni, cauzată de armele proprii, într-un mod care să pară normal şi benefic.

Dacă omenirea va intra în alt ev întunecat din cauză că vom declanşa un război termonuclear global, poate că ne vom simţi cu toţii asemenea lui Charlton Heston când a strigat: „Afurisiţilor! Aţi dat-o-n bară!”. Dacă acesta este însă deznodământul la care vom ajunge, nu va fi din pricină că toţi au dorit un asemenea lucru la vremea respectivă.

1. Din cauza numărului de arme ale ambelor tabere şi a sistemelor moderne de lansare a rachetelor.

2. Unul dintre cele mai ciudate aspecte ale istoriei este faptul că până şi cineva ca Eichmann spera probabil că acţiunile sale vor conduce la „rezultate mai bune”. Desigur, concepţia sa despre rezultatele mai bune era monstruoasă.
3. Omul al cărui nume îl poartă Premiul pentru Pace.
4. Gândiţi-vă că la un moment dat oamenii din viitor s-ar putea întreba dacă o mulţime de vieţi de-ale *noastre*, cei din prezent, valorează o singură viaţă de-a *lor*.
5. Termenul „modern” se cere definit, deci hai să zicem după 1890, când au fost organizate unele dintre primele conferinţe internaţionale pentru a dezbate astfel de chestiuni.
6. Vezi diferenţa dintre oripilarea întregii lumi când erau bombardate oraşe la începutul celui de-al Doilea Război Mondial în comparaţie cu atitudinea aproape blazată de la sfârşitul războiului.
7. Au avut loc incidente izolate la scară mai mică, dar în general este o afirmaţie adevărată.
8. Echivalentul mascării atrocităţilor.
9. „Războiul limitat” este opusul Războiului Total.
10. Puţină adrenalină, de exemplu?
11. Truman a fost al treilea vicepreşedinte al lui Roosevelt şi – ca să spunem aşa – nu era invitat la toate şedinţele.
12. Este mai veche dacă ţinem cont de zepeline, dar în privinţa avioanelor primul zbor al fraţilor Wright, la Kitty Hawk, în Carolina de Nord, a avut loc în 1903.
13. El avea să fie ultimul ţar rus. A abdicat în 1917, la începutul Revoluţiei Ruse, şi a fost executat împreună cu familia sa în 1918.
14. În 1914, un preşedinte american condamna aspru lansarea câtorva bombe mici de către un avion cu o singură elice. Asta se întâmpla cu doar 26 de ani înainte ca Luftwaffe să bombardeze Londra zi şi noapte şi cu trei decenii înainte ca unele oraşe germane şi japoneze să fie complet distruse. Este o divergenţă morală mare, instituită într-un interval scurt de timp. Iată ce pot face două războaie mondiale.
15. Desigur, s-a dovedit că s-au înşelat.
16. Nici doctrina nu exista, dar, înainte să îţi dai seama cum să foloseşti avioanele eficiente, trebuie să le ai.
17. Conform standardelor vremii.
18. În opinia multora, meritele sale erau exagerate.
19. Vărul lui Manfred von Richthofen, supranumit „Baronul Roşu”, renumitul as în pilotaj din Primul Război Mondial.
20. Războiul aerian care a început între Luftwaffe şi Forţele Aeriene Britanice după capitularea Franţei, în 1940.
21. Unii susţin că artileria germană trăsese din greşeală, lovind Londra. Britanicii au bombardat apoi Berlinul, ca răzbunare.
22. Britanicii vor începe să facă asta mai târziu, la fel şi americanii.
23. Desigur, nu era acceptabil pentru toată lumea. Atitudinile germanilor difereau mult de cele ale britanicilor, se înţelege.
24. Sau neprielnice, din perspectiva naţiunii bombardate.

25. Luftwaffe, care după înfiinţarea sa cochetase cu o doctrină ce punea accent pe bombardamentul strategic, ajunsese ca la începutul războiului să pună accent pe atacurile aeriene tactice. Atacurile tactice se concentrează mai mult la nivelul câmpului de luptă decât la cel urban. Un exemplu de bombardament tactic este atacul bombardierelor germane Stuka, în picaj, asupra tancurilor.
26. Asta se întâmplă şi în istoria foarte recentă. De exemplu, bombardamentele din Irak au avariat ruine străvechi babiloniene şi asiriene.
27. Strategia „Mai întâi Germania” a Aliaţilor acordase prioritate atacurilor asupra celui de-al Treilea Reich. La începutul anului 1945, Germania era într-o poziţie mult mai precară decât Japonia, care nu fusese încă invadată. Pe teritoriul Germaniei luptau mai multe armate inamice, iar toate oraşele mari germane erau în ruine.

Postfaţă

Paradoxul Fermi poartă numele celebrului fizician Enrico Fermi, care a făcut calculele şi a stabilit că, sub aspect statistic, universul ar trebui să cuprindă o mulţime de forme de viaţă inteligentă. Aşadar, s-a întrebat el, unde erau acestea? El şi alţii au început apoi să facă speculaţii despre toate motivele care ar putea explica de ce extratereştrii nu sunt aici, unul dintre ele fiind că nu supravieţuiau destul de mult timp ca să călătorească în afara planetei lor[1]. Ideea face parte dintr-un aspect al paradoxului Fermi numit „Marele filtru". Este posibil ca majoritatea formelor de viaţă de pe alte planete să nu fi reuşit niciodată să treacă prin Marele filtru.

Eu m-am născut în 1965. Pe atunci, lumea era cuprinsă de teama justificată că un război nuclear ar putea pune capăt civilizaţiei moderne. Nu mult după aceea, întreaga omenire a început să înţeleagă numeroasele ameninţări la adresa mediului global. Această dublă sabie a lui Damocles ne atârnă şi azi deasupra capului. Poate că face parte din testul nostru de trecere prin Marele filtru.

Atitudinea optimistă sau pesimistă cu privire la şansele pe termen lung ale civilizaţiei noastre poate depinde foarte mult de concepţia privind măsura în care noi, oamenii, ne putem schimba. Ne mândrim cu adaptabilitatea speciei noastre, dar acestea sunt provocări dificile, care ar fi putut distruge multe alte forme de viaţă inteligentă înaintea noastră. Dacă acţionăm aşa cum am făcut-o dintotdeauna, putem depinde de nişte rezultate dezastruoase. Dacă ne implicăm în alt război total între marile puteri, vom produce daune de o amploare pentru care nu există analogii istorice. Dacă nu ne putem schimba suficient de mult încât să facem faţă versiunii globale moderne a prejudiciilor ecologice pe care le provoacă oamenii de obicei în imediata lor vecinătate, vom declanşa consecinţe care vor afecta aproape toate aspectele vieţii. Oricare dintre aceste scenarii ar putea cauza probleme ulterioare precum foamete, epidemii, migraţie în masă, instabilitate geopolitică, piraterie şi prăbuşirea sistemului, analizate în unele capitole anterioare ale acestei cărţi.

Dacă vrem să privim partea pozitivă, putem spera la inovaţii şi descoperiri care să creeze condiţii în care putem continua să trăim ca până acum, fără să ne sinucidem – scenariul în care inventăm o cale de scăpare. Mai există posibilitatea ca paradoxul Fermi să fie contrazis şi să sosească făpturi din alte sisteme solare care să îşi folosească tehnologia avansată pentru a ne rezolva problemele. Desigur, e greu să ne bazăm pe asta.

În cazul în care s-ar întâmpla ce e mai rău, poate că oamenii se vor adapta la noile condiţii. Fie că ar fi vorba despre lumea de după al Treilea Război Mondial ori de o suprapopulare apocaliptică sau o catastrofă ecologică, poate că ideea că vremurile grele creează oameni mai duri ne va aminti că suntem o specie de supravieţuitori. Copiii vor fi crescuţi altfel, nivelurile aşteptărilor se vor schimba şi am putea vedea cu uşurinţă oameni adaptându-se suficient pentru a trăi în noua lor lume mai puţin roz, la fel cum am văzut oameni adaptându-se şi evoluând în lumea creată după ce a început era calculatoarelor şi telefoanelor mobile.

Există şi posibilitatea ca sistemul nostru ecologic să se adapteze fără ca oamenii care se bazează pe el să poată avea vreo influenţă în această privinţă. Cu siguranţă, se poate crede că natura are căile sale de a-şi regăsi echilibrul. Dacă există mult prea mulţi oameni pe care ecosistemul să-i poată susţine la nivelurile moderne de consum, poate că vreo epidemie modernă va „rezolva" lucrurile, înjumătăţind populaţia globală într-un deceniu. Ar fi un lucru bun?

Sau poate că vom declanşa intenţionat următorul ev (şi mai) întunecat. În mod cert, e posibil ca într-o bună zi problemele de mediu să impună ca societatea să reducă forţat consumul de energie (de exemplu) sau oricare altul dintre elementele societăţii moderne care au nevoie de „voltajul maxim" al stilului de viaţă din secolul XXI. Dacă peste un secol în lume ar fi disponibilă mult mai puţină energie electrică? Am folosi mai puţine aparate sau dispozitive electronice sau facilităţi precum refrigerarea, desigur, dar dacă ar fi nevoie să facem asta pentru a combate o posibilă ameninţare la adresa existenţei omenirii? În cazul în care copiii noştri nu vor dispune de priceperile noastre deoarece nu ar exista curent electric ar însemna că trăiesc într-o perioadă mai rea? Sau ar fi o perioadă mai bună, deoarece ar face progrese în combaterea unor probleme extrem de importante, asociate poate cu extincţia, pe care noi suntem departe de a le rezolva în prezent? Dacă situaţia lor le va permite să traverseze cu succes „Marele filtru", dar a noastră nu ne permite, care generaţie este mai avansată?

Totuşi, această caracterizare este simplistă. Dacă adevărata ameninţare la adresa omenirii se dovedeşte a fi mai degrabă de tipul unui virus sau al unui asteroid, poate că tocmai societăţile care ne pun în cel mai mare pericol din punct de vedere ecologic sau militar ar avea avantajul gestionării pericolului. Ar fi extrem de ironic dacă un asteroid care poate pune capăt unei civilizaţii şi care se îndreaptă spre Pământ poate de milioane de ani să fie deviat în ultima clipă prin folosirea la timp a unei arme nucleare. O bombă elaborată pentru a ucide milioane de oameni, trimisă în spaţiu cu o rachetă asemănătoare celor care ne-ar fi distrus probabil oraşele în al Treilea Război Mondial, ar salva pe toată lumea şi (din perspectivă istorică) ar fi fost creată chiar la timp pentru a îndeplini acest rol.

Scenariul acesta mi se pare la fel de plauzibil ca materializarea titlului alternativ al cărţii mele. Urma să se intituleze *Şi au trăit fericiţi până la adânci bătrâneţi.* Cum definesc „fericirea"? Omenirea să trăiască într-o epocă în care, măcar o dată în existenţa noastră, sfârşitul nu ar fi mereu aproape.

1. De exemplu, economistul Robin Hanson, care activează şi în cadrul fascinantului Institut pentru Viitorul Umanităţii de la Universitatea Oxford.

Mulţumiri

Probabil mi-ar trebui mai puţin spaţiu ca să-i enumăr pe toţi cei cărora nu le datorez mulţumiri pentru această carte decât invers. Nu îmi place să-i menţionez doar pe unii în detrimentul altora, aşa că renunţ la această idee. De asemenea, fiindcă am decis că am prea mulţi prieteni, voi fi scurt. Voi folosi în schimb abordarea tradiţională, fiindcă în cazul meu se întâmplă să fie chiar aşa. Fără familia mea această carte sau nimic altceva nu ar fi existat. Soţia mea, Brittany, nesfârşit de răbdătoare, fiicele mele, Avery şi Liv, mama mea extrem de talentată, soacra mea, sora mea, fraţii mei, cumnatele şi cumnaţii mei. Nu e un clişeu dacă spun că ei îmi fac viaţa să merite trăită.

Fiind pasionat de istorie, nu i-aş putea lăsa deoparte pe cei care nu se mai află alături de noi, dar care sunt în mare parte responsabili pentru ceea ce am devenit[1]. Am un tată şi un tată vitreg pe care oricine ar fi norocos să-i aibă (măcar pe unul dintre ei). M-au ajutat foarte mult şi îmi este foarte dor de ei. Nu l-am cunoscut niciodată pe tatăl tatălui meu, dar bunicul meu matern a fost Batman[2]. Iată dovada că aşchia *poate* sări departe de trunchi. Şi el îmi lipseşte foarte mult. La moartea lui, cel care îl cunoştea şi care a vorbit despre el a spus despre soţia lui, bunica mea, că, dacă nu ar fi existat bunicul meu, ea ar fi fost preşedinta Statelor Unite. Prin urmare, era şi ea o mare figură (o dovadă în plus a chestiei cu aşchia). Îmi este foarte dor şi de ea.

Nu am confirmat niciodată oficial existenţa vechiului meu partener de *podcasting*, Ben, nici acum nu fac asta, însă, deşi este echivalentul iepurelui alb al lui Elwood Dowd, Harvey, nu ar exista nicio carte fără tot ce a făcut el (se pare). Mulţumesc, amice.

Elizabeth Stein, care m-a ajutat la scrierea acestei cărţi, a reuşit să lucreze cu un om imposibil şi cu un material imposibil. Mi-a făcut dintotdeauna plăcere să văd oameni talentaţi făcându-şi meseria, iar ea a fost o adevărată profesionistă. Apreciez numeroasele lucruri pe care le-a făcut pentru ca această carte să devină realitate. Îi datorez faptul că nu mi-am pierdut minţile de cel puţin câteva ori.

Agentului meu literar Andrew Stuart i se datorează cu adevărat apariţia acestei cărţi. Cineva trebuie să spună la un moment dat: „Te-ai gândit să scrii o carte?”, pentru ca un proiect să demareze, şi aşa a început şi acesta. Din păcate pentru Andrew, contribuţia lui nu s-a încheiat în acel moment, dar el are o răbdare infinită şi, la fel ca Liz Stein, este un profesionist de marcă.

Le mulţumesc foarte mult ambilor mei editori: Luke Dempsey, cu care am vrut atât de mult să colaborez, încât m-a îndemnat spre HarperCollins şi a dat tonul cărţii, şi Eric Nelson, care a preluat proiectul înainte de publicare şi a trebuit să facă toate acele eforturi dificile ce se impun de obicei atunci când o carte se apropie de momentul publicării. L-aş fi ajutat bucuros mult mai mult în acele eforturi dacă aş fi fost cu adevărat nepotul bunicului meu. Le sunt recunoscător amândurora.

În sfârşit, şi spun asta mereu, deoarece mereu mă gândesc la asta, le mulţumesc ascultătorilor pasionaţi de *podcast*-ul nostru. Ne-aţi susţinut, ne-aţi promovat, ne-aţi încurajat şi ne-aţi ajutat să ne modelăm munca, aducând-o la forma actuală. Faceţi asta încă din 2005. În fiecare zi îmi dau seama cât sunt de norocos. Unde aş fi fără voi?

1. Nu uitaţi că tot ei sunt şi cei *de vină*, în funcţie de perspectivă.

2. Din toate punctele de vedere. Era un Batman irlandez, fumător înrăit, băutor, cu părul roşcat şi creţ.

Bibliografie

Vreţi să ştiţi mai multe? Puteţi începe cu aceste lecturi.

Capitolul 1. Vremurile grele creează oameni mai duri?

Delbrück, Hans, *Warfare in Antiquity*, vol. 1 din *History of the Art of War*. Traducere de Walter J. Renfroe Jr. Omaha: University of Nebraska Press, 1990.

Diamond, Jared, *Collapse: How Societies Choose to Fall or Succeed.* New York: Viking, 2005.

Durant, Will, *The Story of Civilization*, 11 vol. New York: Simon & Schuster, 1935-1975.

Gavin, James M., *War and Peace in the Space Age*. New York: Harper, 1958.

Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 vol., 1766-1788. Reprint, New York: Everyman's Library, 2010.

Herodotus, *The Histories*. Traducere de Aubrey De Selincourt. New York: Penguin Classics, 2003.

Hoover, Herbert, *The Great Depression, 1929-1941*, vol. 3 din *The Memoirs of Herbert Hoover*. New York: Macmillan, 1952.

Starr, Chester G., *A History of the Ancient World.* New York: Oxford University Press, 1965.

Steinbeck, John, „The Dubious Battle in California", în *The Nation,* 12 septembrie 1936.

Steinbeck, John, *The Grapes of Wrath.* New York: Viking, 1939.

Steinbeck, John, „The Harvest Gypsies", în *San Francisco News,* 5-12 octombrie 1936.

Xenophon, *Anabasis: The March Up Country.* Traducere de H.G. Dakyns. Publicat independent, 2017.

Xenophon, *Cryopaedia: The Education of Cyrus.* Traducere de H.G. Dakyns, CreateSpace, 2012.

De asemenea: *Tânărul Frankenstein,* regizat de Mel Brooks, poveste şi scenariu de Mel Brooks şi Gene Wilder, Twentieth Century Fox, 1974.

Capitolul 2. Chinuieşte-i pe copii

Delbrück, Hans, *History of the Art of War*, 4 vol. Tradus de Walter J. Renfroe Jr. Lincoln: University of Nebraska Press, 1975-1990.

deMause, Lloyd, *The Emotional Life of Nations.* New York: Other Press, 2002.

deMause, Lloyd (ed.), *The History of Childhood.* New York: Psychohistory Press, 1974.

Shahar, Shulamith, *Childhood in the Middle Ages.* Londra: Routledge, 1990.

Capitolul 3. Sfârşitul lumii pe care o ştiau

Arnold, John H., *History: A Very Short Introduction.* New York: Oxford University Press, 2000.

Drews, Robert, *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East.* Reprint, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.

Drews, Robert, *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC.* Ediţia a III-a, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.

Fischer, Peter M.; Bürge, Teresa (eds.), *„Sea Peoples Up-to-Date": New Research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th-11th Centuries BCE*. Viena: Austrian Academy of Sciences Press, 2014.

Givas, Nick, „Rubio Leads Bipartisan Backlash After De Blasio Quotes Castro Ally Che Guevara", Fox News, 27 iunie 2019, https://www.foxnews.com/politics/de-blasio-apologizes-for-che-guevara-quote-seiu

Homer, *The Iliad.* Traducere de Caroline Alexander. New York: Ecco, 2015.

Homer, *The Odyssey.* Traducere de Emily Wilson. New York: W.W. Norton, 2018.

Knapp, Bernard A.; Manning, Sturt W., „Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean", în *American Journal of Archaeology*, 120 (1), ianuarie 2016, 99-149.

Liverani, Mario, *The Ancient Near East: History, Society and Economy.* New York: Routledge, 2014.

Pickworth, Diana, „Excavations at Nineveh: The Halzi Gate”, în *Iraq* 67 (1), *Nineveh, Papers of the 49th Rencontre Assyriologique Internationale*, partea a doua, primăvara 2005, pp. 295-316. British Institute for the Study of Iraq, https://www.jstor.org/stable/4200584

Plato, *Timaeus and Critias.* Traducere de Robin Waterfield. Oxford, UK: Oxford World's Classics, 2009.

Robbins, Manuel, *Collapse of the Bronze Age: The Story of Greece, Troy, Israel, Egypt, and the Peoples of the Sea*, Bloomington, IN: iUniverse, 2001.

Shaw, Garry J., *War & Trade with the Pharaohs: An Archaeological Study of Ancient Egypt's Foreign Relations.* Barnsley, UK: Pen and Sword Archaeology, 2017.

Starr, Chester G., *A History of the Ancient World*, New York: Oxford University Press, 1965.

Tainter, Joseph, *Collapse of Complex Societies.* Cambridge University Press, 2007.

Van De Mieroop, Marc, *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC.* Ediţia a II-a, Oxford, UK: Blackwell Publishing, 2006.

Wiener, Malcolm H., „Causes of Complex Systems Collapse at the End of the Bronze Age”, în Peter M. Fischer, Teresa Bürge (eds.),*„Sea Peoples” Up-to-Date: New Research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th-11th Centuries BCE*. Viena: Austrian Academy of Sciences Press, 2014.

De asemenea: *Planeta maimuţelor,* regizat de Franklin J. Schaffner, poveste de Pierre Boulle, scenariu de Rod Serling şi Michael Wilson, Twentieth Century Fox, 1968.

Capitolul 4. Judecata de la Ninive

Durant, Will, *Our Oriental Heritage*, vol. 1 din *The Story of Civilization.* New York: Simon & Schuster, 1935.

Farrokh, Kaveh, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*. Oxford, UK: Osprey Publishing, 2007.

Ferrill, Arther, *The Origins of War: From the Stone Age to Alexander the Great.* Ediţie revizuită, New York: Routledge, 2018.

Frahm, Eckart, *A Companion to Assyria* (Blackwell Companions to the Ancient World). Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2017.

Gavaghan, Paul F., *The Cutting Edge: Military History of Antiquity and Early Feudal Times*. New York: Peter Lang, 1990.

Healy, Mark, *The Ancient Assyrian*. Oxford, UK: Osprey Publishing, 1992.

Olmstead, A.T., *History of Assyria*. New York: Charles Scribner's Sons, 1923.

Roux, Georges, *Ancient Iraq*. Ediţia a III-a, Londra: Penguin, 1993.

Saggs, H.W.F., *Everyday Life in Babylonia and Assyria.* New York: Putnam, 1967.
Xenophon, *The Persian Expedition.* Traducere de Rex Warner. New York: Penguin Classics, 1950.

Capitolul 5. Ciclul de viaţă al barbarilor

Barbero, Alessandro, *Charlemagne: Father of a Continent.* Traducere de Allan Cameron. Berkeley: University of California Press, 2004.

Collins, Roger, *Early Medieval Europe, 300-1000.* Ediţia a III-a, New York: Palgrave Macmillan, 2010.

Delbrück, Hans, *The Barbarian Invasions*, vol. 2 din *History of the Art of War*. Traducere de Walter J. Renfroe Jr. Omaha: University of Nebraska Press, 1990.

Dennis, George T. (trad.), *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001.

Durant, Will, *Caesar and Christ*, vol. 3 din *The Story of Civilization.* New York: Simon & Schuster, 1944.

Durant, Will, *The Age of Faith: A History of Medieval Civilization – Christian, Islamic, and Judaic – from Constantine to Dante, AD 325-1300*, vol. 4 din *The Story of Civilization*. New York: Simon & Schuster, 1950.

Einhard, *The Life of Charlemagne.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960.

Fell, Christine E.; Wilson, David M. (eds.), *Northern World: The History and Heritage of Northern Europe.* New York: Harry N. Abrams, 1987.

Ferrill, Arther, *Fall of the Roman Empire: The Military Explanation.* Londra: Thames & Hudson, 1986.

Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 vol., 1766-1788. Reprint, New York: Everyman's Library, 2010.

Gregory of Tours, *The History of the Franks.* Traducere de Lewis Thorpe. Londra: Penguin, 1974.

Heather, Peter, *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians.* New York: Oxford University Press, 2006.

James, Edward, *The Franks.* Oxford, UK: Basil Blackwell, 1988.

Lendon, J.E., *Empire of Honour: The Art of Government in the Roman World.* Oxford, UK: Oxford University Press, 1997.

Riche, Pierre, *Daily Life in the World of Charlemagne.* Traducere de Jo Ann McNamara. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1978.

Suetonius, *The Twelve Caesars*. New York: Penguin Classics, 2007.

Tacitus, *Agricola and Germania.* New York: Penguin Classics, 2010.

Ward-Perkins, Bryan, *The Fall of Rome and the End of Civilization.* Oxford, UK: Oxford University Press, 2005.

Wells, Peter S., *Barbarians to Angels: The Dark Ages Reconsidered.* New York: W.W. Norton, 2009.

Wickham, Chris, *The Inheritance of Rome: Illuminating the Dark Ages, 400-1000.* New York: Viking, 2009.

Williams, Hywel, *Emperor of the West: Charlemagne and the Carolingian Empire.* Reprint, Londra: Quercus, 2011.

Capitolul 6. Un prolog pandemic?

Barry, John M., *The Great Influenza: The Story of the Deadliest Pandemic in History.* New York: Viking Penguin, 2004.

Bostrom, Nick; Ćirković, Milan M. (eds.), *Global Catastrophic Risks.* New York: Oxford University Press, 2008.

Docherty, Campbell; Foulkes, Caroline, „Toxic Shock”, în *Birmingham Post* (UK), 4 octombrie 2003.

Durrant, Will, *The Age of Faith: A History of Medieval Civilization – Christian, Islamic, and Judaic – from Constantine to Dante, AD 325-1300*, vol. 4 din *The Story of Civilization*, New York: Simon & Schuster, 1950.

Kolata, Gina, *Flu: The Story of the Great Influenza Pandemic of 1918 and the Search for the Virus That Caused It*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1999.

Littman, Robert J., „The Plague of Athens: Epidemiology and Paleopathology”, în *Mount Sinai Journal of Medicine*, 76 (5), octombrie 2009, 456-467.

McCullough, David, „There Isn't Any Such Thing as the Past”, interviu cu Roger Mudd, *American Heritage Presents Great Minds of History*, 50 (1), februarie-martie 1999.

McNeill, William H., *Plagues and Peoples.* New York: Doubleday, 1977.

Orent, Wendy, *Plague: The Mysterious Past and Terrifying Future of the World's Most Dangerous Disease.* New York: Free Press, 2004.

Rosen, William, *Justinian's Flea: The First Great Plague and the End of the Roman Empire.* New York: Viking Penguin, 2007.

Sebelius, Kathleen, „Why We Still Need Smallpox”, în *New York Times,* 25 aprilie 2011.

Svensen, Henrik, *The End Is Nigh: A History of Natural Disasters*, Londra: Reaktion Books, 2011.

Thucydides, *The Landmark Thucydides: A Comprehensive Guide to the Peloponnesian War.* Ediţia Touchstone, New York: Free Press, 1998.

Tuchman, Barbara, *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century.* New York: Alfred A. Knopf, 1978.

Capitolul 7. Viii şi morţii

Pentru mai multe informaţii despre bombele atomice lansate asupra Japoniei la finalul celui de-al Doilea Război Mondial, vezi site-ul Atomic Heritage Foundation, https://www.atomicheritage.org/history/little-boy-and-fat-man

Baruch, Bernard, Discurs înainte de prima sesiune a Comisiei pentru Energia Atomică a Organizaţiei Naţiunilor Unite, Hunter College, New York, 14 iunie 1946.

Blight, James G.; Lang, Janet M., *The Armageddon Letters.* Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2012.

Bobbitt, Philip, *The Shield of Achilles: War, Peace, and the Course of History*. New York: Alfred A. Knopf, 2002.

Bostrom, Nick; Ćirković, Milan M. (eds.), *Global Catastrophic Risks.* New York: Oxford University Press, 2008.

Bradley, John, *World War III: Strategies, Tactics and Weapons.* New York: Crescent, 1982.

Brands, H.W., *What America Owes the World: The Struggle for the Soul of Foreign Policy.* Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998.

Cameron, Rob, „Police Close Case on 1948 Death of Jan Masaryk – Murder, Not Suicide", Radio Praha Broadcast Archive, 1 iunie 2004, https://www.radio.cz/en/section/curraffrs/police-close-case-on-1948-death-of-jan-masaryk-murder-not-suicide

Cirincione, Joseph, *Bomb Scare: The History & Future of Nuclear Weapons*. New York: Columbia University Press, 2007.

Codevilla, Angelo; Seasbury, Paul, *War: Ends and Means.* Ediţia a II-a, Washington, DC: Potomac Books, 2006.

Compton, Arthur Holly, *Atomic Quest: A Personal Narrative*. New York: Oxford University Press, 1956.

Crane, Conrad C., *American Airpower Strategy in World War II: Bombs, Cities, Civilians, and Oil.* Lawrence: University of Kansas Press, 2016.

Dallek, Robert, *An Unfinished Life: John F. Kennedy, 1917-1963.* New York: Little, Brown, 2003.

Dobbs, Michael, *One Minute to Midnight: Kennedy, Khrushchev, and Castro on the Brink of Nuclear War*, New York: Alfred A. Knopf, 2008.

Donovan, Hedley, *Roosevelt to Reagan: A Reporter's Encounters with Nine Presidents.* New York: HarperCollins, 1985.

Dunnigan, James F., *How to Make War: A Comprehensive Guide to Modern Warfare in the 21st Century.* Ediţia a IV-a, New York: Harper Perennial, 2003.

Durant, Will; Durant, Ariel, *The Lessons of History.* New York: Simon & Schuster, 1968.

Dyer, Gwynne, *War: The Lethal Custom.* Reading, UK: Periscope, 2017.

Eden, Lynn, *Whole World on Fire: Organizations, Knowledge and Nuclear Weapons Devastation*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003.

Einstein, Albert, Scrisoare către preşedintele Franklin Delano Roosevelt, 2 august 1939. Disponibilă via Atomic Heritage Foundation, www.atomicheritage.org/key-documents/einstein-szilard-letter

Fissile Material Basics, Institutul pentru Cercetări Energetice şi de Mediu, 2019, https://ieer.org/resource/factsheets/fissile- material-basics/

Forrestal, James, *The Forrestal Diaries*. Editare de Walter Millis. New York: Viking, 1951.

Fursenko, Aleksandr; Naftali, Timothy, *One Hell of a Gamble: Khrushchev, Castro, and Kennedy, 1958-1964: The Secret History of the Cuban Missile Crisis.* New York: W.W. Norton, 1997.

Gaddis, John Lewis, *The Cold War: A New History.* New York: Penguin Press, 2005.

Gaddis, John Lewis, *We Now Know: Rethinking Cold War History*, Oxford, UK: Oxford University Press, 1997.

Gavin, Francis J., *Nuclear Statecraft: History and Strategy in America's Atomic Age.* Reprint, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2012.

Gray, Colin S., *War, Peace and Victory: Strategy and Statecraft for the Next Century*. New York: Simon & Schuster, 1990.

Greene, Jack C.; Strom, Daniel J. (coord.), *Would the Insects Inherit the Earth? and Other Subjects of Concern to Those Who Worry About Nuclear War.* Oxford UK: Pergamon Profession, 1988.

Hachiya, Michihiko, *Hiroshima Diary: The Journal of a Japanese Physician, August 6-September 30, 1945 (Fifty Years Later).* Traducere de Warner Wells. Ediţia a II-a, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2011.

Holloway, David, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939-1956.* New Haven, CT: Yale University Press, 1994.

Howard, Michael, *The Invention of Peace: Reflections on War and International Order.* New Haven, CT: Yale University Press, 2000.

Kahn, Herman, *On Thermonuclear War.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1960.

Kaku, Michio; Axelrod, Daniel (eds.), *To Win a Nuclear War: The Pentagon's Secret War Plans.* Boston: South End Press, 1999.

Kaplan, Fred, *The Wizards of Armageddon.* Stanford, CA: Stanford University Press, 1983.

Kennedy, Paul (ed.), *Grand Strategies in War and Peace*. New Haven, CT: Yale University Press, 1991.

Kennett, Lee B., *A History of Strategic Bombing: From the First Hot-Air Balloons to Hiroshima and Nagasaki*. New York: Scribner, 1982.

Khrushchev, Nikita Sergeevich, *Khrushchev Remembers*. Traducere de Strobe Talbott. Boston: Little, Brown, 1970.

Kozak, Warren, *LeMay: The Life and Wars of General Curtis LeMay.* New York: Regnery, 2009.

Lilienthal, David E., *The Atomic Energy Years, 1945-1950*, vol. 2 din *The Journals of David E. Lilienthal*, New York: Harper & Row, 1964.

Martel, William; Savage, Paul L., *Strategic Nuclear War: What the Superpowers Target and Why.* Santa Barbara, CA: Praeger, 1986.

McNamara, Robert S.; VanDeMark, Brian, *In Retrospect: The Tragedy and Lessons of Vietnam.* New York: Times Books, 1995.

Poundstone, William, *Prisoner's Dilemma: John von Neumann, Game Theory, and the Puzzle of the Bomb.* New York: Doubleday, 1992.

Schlosser, Eric, *Command and Control: Nuclear Weapons, the Damascus Accident, and the Illusion of Safety.* New York: Penguin Press, 2013.

Sekimori, Gaynor (trad.), *Hibakusha: Survivors of Hiroshima and Nagasaki.* Tokio: Kosei, 1989.

Sherry, Michael S., *In the Shadow of War: The United States Since the 1930s.* Ediţia a II-a, New Haven, CT: Yale University Press, 1997.

Shiotsuki, Masao, *Doctor at Nagasaki: My First Assignment Was Mercy Killing*, Tokio: Kosei, 1989.

Southard, Susan, *Nagasaki: Life After Nuclear War*. New York: Viking Penguin, 2015.

Stern, Sheldon, *Averting „The Final Failure": John F. Kennedy and the Secret Cuban Missile Crisis Meetings*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2003.

Stern, Sheldon, *The Cuban Missile Crisis in American Memory: Myths Versus Reality.* Stanford, CA: Stanford University Press, 2012.

Stern, Sheldon, *The Week the World Stood Still: Inside the Secret Cuban Missile Crisis.* Stanford, CA: Stanford University Press, 2005.

Thomas, Evan, *Ike's Bluff: President Eisenhower's Secret Battle to Save the World.* New York: Little, Brown, 2012.

US Congress, *The Effects of Nuclear Weapons.* Washington, DC: US Congress Office of Technology Assessment, 1959.

Van Creveld, Martin, *Technology and War: From 2000 BC to the Present.* New York: Free Press, 1991.

Webster, Donovan, *Aftermath: The Remnants of War: From Landmines to Chemical Warfare – the Devastating Effects of Modern Combat*, New York: Pantheon, 1996.

Whitfield, Stephen J., *The Culture of the Cold War.* Ediţia a II-a, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.

Wills, Garry, *Bomb Power: The Modern Presidency and the National Security State.* New York: Penguin Press, 2010.

Zaloga, Steven J., *The Kremlin's Nuclear Sword: The Rise and Fall of Russia's Strategic Nuclear Forces, 1945-2000.* Washington, DC: Smithsonian Books, 2002.

Zubok, Vladislav; Pleshakov, Constantine, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Krushchev.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

Capitolul 8. Calea spre iad

Biddle, Tami Davis, „Air Power and the Law of War”, în Howard, Michael; Andreopoulos, George; Shulman, Mark (eds.), *Laws of War*. New Haven, CT: Yale University Press, 1994.

Carey, John (ed.), *Eyewitness to History.* Reprint, New York: William Morrow Paperbacks, 1997.

Cowley, Robert (ed.), *Experience of War: An Anthology of Articles from MHQ: The Quarterly Journal of Military History.* New York: W.W. Norton, 1992.

Crane, Conrad C., *American Airpower Strategy in World War II: Bombs, Cities, Civilians, and Oil.* Lawrence: University Press of Kansas, 2016.

Deighton, Len, *Blood, Tears, and Folly: An Objective Look at World War II.* New York: HarperCollins, 1993.

Douhet, Giulio, *The Command of the Air.* Traducere de Dino Ferrari. Center for Air Force History. Publicată iniţial în 1921, sub egida Ministerului Războiului. Reprint, CreateSpace, 2015.

Dyer, Gwynne, *War: The New Edition.* Toronto: Vintage Canada, 2005.

Dyson, Freeman. *The Fire: The Bombing of Germany, 1940-1945.* New York: Columbia University Press, 2008.

Edoin, Hoito, *The Night Tokyo Burned: The Incendiary Campaign against Japan, March-August, 1945.* New York: St. Martin’s, 1989.

Ferguson, Niall, *The War of the World: Twentieth-Century Conflict and the Descent of the West.* New York: Penguin Press, 2006.

Friedrich, Jorg, *The Fire: The Bombing of Germany, 1940-1945.* Traducere de Allison Brown. New York: Columbia University Press, 2006.

Giangreco, D.M., *Hell to Pay: Operation DOWNFALL and the Invasion of Japan, 1945-1947*. Annapolis, MD: Naval Institute Press, 2017.

Grossman, Dave, *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society.* Reprint, New York: Back Bay Books, 2009.

Howard, Michael; Andreopoulos, George; Shulman, Mark R. (eds.), *The Laws of War: Constraints on Warfare in the Western World.* Ediţie nouă, New Haven, CT: Yale University Press, 1997.

Kennett, Lee B., *A History of Strategic Bombing: From the First Hot-Air Balloons to Hiroshima and Nagasaki.* New York: Scribner, 1982.

Knell, Hermann, *To Destroy a City: Strategic Bombing and Its Human Consequences in World War II*. New York: Da Capo, 2003.

Martin, Douglas, „Thomas Ferebee Dies at 81; Dropped First Atomic Bomb”, în *The New York Times,* 18 martie 2000.

MHQ: The Quarterly Journal of Military History, 2 (4), vara 1990.

Obit, regizat de Vanessa Gould, 2016 (documentar despre secţiunea de necrolog a *The New York Times*).

Salmaggi, Cesare; Pallavisini, Alfredo, *2,194 Days of War: An Illustrated Chronology of the Second World War.* New York: Barnes and Noble, 1993.

Truman, Harry S., Diary.
Wells, H.G., *The War in the Air.* Apărut iniţial în mai multe părţi în *The Pall Mall Magazine,* 1908. Reprint, CreateSpace, 2013.
Ziegler, Philip, *London at War, 1939-1945.* New York: Knopf, 1995.

Index*

B

C

E

K

L

M

R

* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.